Universiteit Leiden
The Netherlands

Deel 1. Tot 1550. Advocaten van de volkstaal

Schoenaers, D.J.C.; Hermans, T.; Leemans, I.; Koster, C.; Naaijkens, T.

Citation
Schoenaers, D. J. C. (2021). Deel 1. Tot 1550. Advocaten van de volkstaal. In T. Hermans, I. Leemans, C. Koster, & T. Naaijkens (Eds.), *Vertalen in de Nederlanden. Een cultuurgeschiedenis* (pp. 26-189; 563-568). Amsterdam: Boom. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/3223072

Version:	Accepted Manuscript
License:	Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/3223072

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Schoenaers, D., ‘Deel 1. Tot 1550. Advocaten van de volkstaal’, in: D. Schoenaers, T. Hermans, I. Leemans, C. Koster & T. Naaijkens, *Vertalen in de Nederlanden. Een cultuurgeschiedenis* (Boom: Amsterdam, 2021), 26-189, 563-568.

Deel 1. Tot 1550. Advocaten van de volkstaal

Inleiding
1 De meertalige Nederlanden
2 Bron- en doeltalen
3 De betekenis van vertalen
4 De vertalers
5 Vertalen is bewerken
6 Wat verloren ging

Vignet: De prehistorie van vertalen in de Nederlanden (tot de zesde eeuw)

Hoofdstuk 1. 500-1150. Een aarzelend begin

1 Tussen de regels
Glossen: vertaling als leeshulp
Naast de letter van de wet: de Malbergse glossen

2 De heilige spijzen van het Woord
Vertaling en kerstening
Een Karolingisch hervormingsprogramma
Vroege Psalmvertalingen en een Hoogliedcommentaar

3 Volkstalige lessen en liedjes in het Latijn
De overvloedige schuit
Een meertalige pennenproef

Hoofdstuk 2. 1150-1300. De bocht naar de volkstaal

1 Adel en *clergie*
Vertalen aan het hof van Guînes
Heinric van Veldeke, de eerste loot

2 Proza en rijm, waarheid en leugen
De deugd van proza
De *Histoire ancienne jusqu’à César* en Wauchier de Denain
Jacob van Maerlant en de waarheid
Vignet: Alexanders geesten
De leugenachtige epiek
Publiek, opdrachtgevers en vertalers

3 Levenslessen
Latijnse schoolteksten in het Nederlands
Heiligenlevens: de inspiratie van vrome vrouwen
Vignet: Om te vereren en na te volgen

4 Praktisch vertalen
Ambtelijke vertalingen
Op reis met Willem van Rubroeck

Hoofdstuk 3. 1300-1400. Kennis, ethiek en devotie

1 Encyclopedisch vertalen
Historiografie en didactiek in Antwerpen
Lodewijk van Velthem en Maerlants nalatenschap
Vignet: Vergeten faam buiten de grenzen
Laatmiddeleeuwse epiek
Vignet: Heinric van Brussel vertaalt de Roman de la Rose

2 Het nut van de *artes*
Gespecialiseerde kennis in de volkstaal
Meertalige conversatieboekjes

3 Devote gemeenschappen als vertaalmotor
De bedrijvige stilte van de kartuizers
Vignet: Het Woord van God in de volkstaal
Vignet: Jan van Brederode Des coninx summe
De ‘goede boeken’ van de Moderne Devotie
Voor vrouwen vertaald
Door vrouwen vertaald?

Hoofdstuk 4. 1400-1550. Nieuwe vorsten, nieuwe markten

1 De Nederlanden onder Bourgondisch bewind
Vertalen aan het hof
Boeken van de lokale adel
Geschiedschrijving uit het Frans
De gewestelijke administraties

2 Vertalen en tolken in de stad
Stedelijke besturen
Een internationale handelsgemeenschap
Rederijkerskamers
Op weg naar het Heilig Land

3 De drukpers
Vignet: Maerlant in het Frans
Bourgondische klassiekers en prozaromans
Vignet: Gedrukte Nederlandse fictie in Engeland (ca. 1470-1530)
Opnieuw *artes*: geneeskunde en astrologie
Taalhulp: glossaria en vocabularia
Ad fontes. Luther en Erasmus

Deel 1. Tot 1550. Advocaten van de volkstaal

Inleiding

Voor Jan van Boendale (actief ca. 1316-ca. 1351) was Hieronymus van Stridon (ca. 347-420) ‘die heileghe verlichtre’, de heilige ‘verduidelijker’ die de Hebreeuwse Bijbeltekst zo treffend in het Latijn wist te vatten dat zijn Vulgaat nauwelijks van het origineel te onderscheiden viel. Net als zijn grote idool Jacob van Maerlant (actief ca. 1258-ca. 1290) en de anonieme *Sidrac*-vertaler (actief ca. 1318/1329) keek Boendale met bewondering op naar de waarheidlievende kerkvader wiens grote inspanningen (‘pine’) zo veel vruchten hadden afgeworpen. De Antwerpse stadsklerk roemde Hieronymus om diens getrouwe Bijbelvertaling, maar in navolging van Cicero (106 v.Chr.-43 v.Chr.), Horatius (65 v.Chr.-8 v.Chr.) en Hilarius van Poitiers (ca. 315-367), verkoos de kerkvader doorgaans vrijere, doeltekstgerichte vertalingen. De Heilige Schrift was de uitzondering, omdat daarin zelfs de syntaxis deel uitmaakte van het mysterie. Als het van Boendale afhing, volgden alle vertalers Hieronymus’ letterlijke aanpak: wie ‘scrifturen’ uit de ene taal naar een andere overzette – dus niet noodzakelijk enkel uit het Latijn of in het Nederlands – moest zich houden aan de ‘materien’ (inhoud) en de verwoording zoals de oorspronkelijke auteur die had bedacht (*Lekenspiegel*, **iii**, §126, v. 265-274).
Volgens Hieronymus waren woord-voor-woordvertalingen in de praktijk moeilijk verdedigbaar, niet het minst omdat ze er zo vreemd uitzagen. Het was de taak van vertalers om de stijl en schoonheid van hun (wereldse) bronteksten zo goed mogelijk te benaderen. Dichters die, zoals Boendale het eeuwen later formuleerde, geen ‘oert’ (haarbreed) afweken van de originele verwoording, beschouwde hij niet als accuraat, maar als pedant. Betekenis-voor-betekenisvertalingen (‘non verbum e verbo, sed sensum […] de sensu’) boden vertalers manoeuvreerruimte terwijl ze de inhoud en bedoeling van de tekst toch waarheidsgetrouw konden vertolken. Die interpretatie kon overigens aardig verschillen van de *intentio auctoris*, de bedoeling die de oorspronkelijke auteur voor ogen had, waarover hoe dan ook nooit volle zekerheid kan bestaan. Een dichter als Heinric van Veldeke (actief ca. 1170-na 1186) kon dus oprecht beweren dat zijn Franstalige tijdgenoten en hijzelf ‘naar waarheid’ vertaalden, ook al sprongen ze geregeld losjes om met hun voorbeeldtekst.

1 De meertalige Nederlanden

Tot diep in de twaalfde eeuw werd de schrijfcultuur in de Nederlanden, zoals elders in Europa, vrijwel volledig gedomineerd door het Latijn, dat nog lang daarna belangrijk bleef in de Kerk, in bestuurszaken, de wetenschap en het onderwijs. De Nederlanden waren in deze periode een lappendeken van semiautonome gewesten die strikt genomen afhingen van de Franse kroon of het Duitse Heilige Roomse Rijk. Het gebied overlapte nagenoeg volledig met de contactzone tussen de Romaanse en Germaanse taalregio’s. Vooral in het westen lag de diffuse grensregio waar het Nederlands overging in het Frans nog wat meer zuidwaarts dan tegenwoordig het geval is. In de streek rond Calais en de Westhoek werd in de zeventiende eeuw nog Nederlands gesproken. Hoewel bepaalde taalvarianten (bijvoorbeeld het Picardisch of elders de *langue du roi*) in sommige kringen een zeker aanzien genoten als cultuurtaal, was

er nog geen sprake van gestandaardiseerd Nederlands of Frans. In de zuidelijk steden van Vlaanderen en Brabant, in Artesië, Henegouwen, Kamerijk, Luik en Namen (en deels ook in Luxemburg) was de omgangstaal Picardisch-Frans of Waals. Ten noorden van de taalgrens in Artesië, Brabant en Vlaanderen en in Gelre, Holland, Loon en Utrecht sprak men lokale dialecten van het Nederlands. In de gebieden waar het Frans en Nederlands elkaar raakten was er wederzijdse kruisbestuiving; in het oosten vloeiden Nederlandse dialecten geruisloos over in het Nederduits. In de dertiende eeuw al was het Friese taalgebied dat in de achtste eeuw nog ver naar het zuiden en oosten reikte, gekrompen tot het uiterste noordwesten van de Lage Landen.

Reizigers die tijdens de late middeleeuwen halt hielden in de zuidelijke Nederlanden merkten frequent op dat hele bevolkingsgroepen naast Nederlands ook Frans spraken: volgens een anonieme Milanese koopman die tussen 1517 en 1519 door Europa trok, beheersten edellieden, herbergiers en kooplieden, net als veel ambachtslieden, meestal ook het Frans; bij het gewone volk was dat doorgaans niet het geval. Naast Italiaans, Spaans, Duits en Engels was Frans een kosmopolitische taal in de internationale handel die ongetwijfeld de belangrijkste oorzaak was voor de hoge graad van meertaligheid in de steden. Bovendien was het Frans al in de twaalfde eeuw de voorkeurstaal in grensoverschrijdende elitenetwerken. Wie in de laatmiddeleeuwse Nederlanden enigszins vooruit wilde komen, was dus al snel geneigd om zijn of haar talenkennis bij te spijkeren.

De verhouding tussen het Latijn, Nederlands en Frans was streek- en tijdsgebonden en onderhevig aan de invloed van ontwikkelingen op sociaal, politiek en religieus gebied. Een goed voorbeeld hiervan is het Hollandse hof, waar dynastieke wissels het evenwicht tussen het Frans en het Nederlands meermaals verstoorden. Toen het graafschap na de dood van Jan **i** in 1299 in handen kwam van de Franstalige Avesnes, kwam aan het hof de literaire productie in het Nederlands al snel tot stilstand. Omstreeks 1400 lagen de kaarten opnieuw helemaal anders. De Avesnes waren ondertussen opgevolgd door de Beierse Wittelsbachs en aan het Haagse Binnenhof werden feesten opnieuw opgeluisterd met optredens van Nederlandstalige sprooksprekers. Op basis van Latijnse kronieken stelde Heraut Beyeren (ca. 1345-1414) een ambitieus Nederlandstalig tweeluik samen waarin hij een overzicht gaf van de wereldgeschiedenis en de lotgevallen van de graven van Holland en bisschoppen van Utrecht. De hoogopgeleide hofkapelaan Dirc van Delf (ca. 1365-?) verwerkte Latijnse kennis uit geleerde bronnen in een volkstalige catechetische encyclopedie en grafelijk secretaris Dirc Potter (ca. 1370-1428) bewerkte verhalen over de liefde en moraliserende exempelen uit het Italiaans en het Frans. Nadat Jacoba van Beieren (1401-1436) in 1433 haar aanspraken op de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen had afgestaan aan haar neef Filips de Goede, brachten de Bourgondische vorsten nog maar weinig tijd door in hun meest noordelijk gelegen gebied en werd het gebruik van het Frans in alle supra-regionale communicatie gestimuleerd. De inlijving van het graafschap Holland in de Bourgondische personele unie ging bovendien gepaard met een exponentiële stijging van het aantal documenten dat uit het Nederlands in het Frans of Latijn (en vice versa) werd overgezet. Daarvoor zorgden onder meer de hervormingsrichtlijnen die Karel van Charolais (de latere Karel de Stoute) in 1462 overmaakte aan het Hof van Holland, waarin werd bepaald dat gerechtelijke stukken in het Nederlands voortaan onmiddellijk vertaald moesten worden in het Latijn of het Frans, de talen die – anders dan het Nederlands – algemeen begrepen werden door de pennenlikkers in de

hogere niveaus van het Bourgondische bestuursapparaat. In deze meertalige context kunnen ontwikkelingen in het Nederlands moeilijk worden losgekoppeld van wat er in andere talen gebeurde. Hoewel de nadruk in dit overzicht ligt op wat er in het Nederlands is vertaald, is het bijgevolg niet meer dan gepast dat ook de vertaalactiviteit in het Latijn en het Frans hier aandacht krijgt.

2 Bron- en doeltalen

Behalve in de epiek, waar het Frans de boventoon voerde, bleef het Latijn gedurende de hele periode de brontaal bij uitstek. 'Horizontale' vertalingen uit het Nederlands in het Frans kwamen vrijwel alleen voor in de handel en de lokale en gewestelijke ambtenarij, waar ook vertaald werd in en uit het Latijn. Naast *Van den vos reynaerde*, kregen een aantal werken van Maerlant, Boendale en auteurs uit de kringen van de Brabantse mystiek, Moderne Devotie en de franciscaanse observantie een Latijnse vertaling. In deze bewerkingen was aandacht voor de inhoud doorgaans belangrijker dan imitatie van de stijl, die veelal geschoeid werd op Latijnse leest. Devote gemeenschappen in Brabant en het Bovenrijngebied onderhielden nauwe betrekkingen met elkaar, waardoor mystieke geschriften van Hadewijch (actief ca. 1240?) en Jan van Ruusbroec (1293-1381) in het Duits werden vertaald en het werk van Duitstalige mystici, zoals Meister Eckhart (ca. 1260-ca. 1328) en Johannes Tauler (ca. 1300-1361), ook circuleerde in het Middelnederlands. Andere talen, zoals Engels, Spaans, Italiaans en Portugees, kwamen pas aan het einde van de middeleeuwen in beeld, in handelsmetropolen zoals Brugge, maar vooral ook in Antwerpen, dat in de zestiende eeuw uitgroeide tot het belangrijkste drukkerscentrum van de Nederlanden. Voor vertalingen rechtstreeks uit het klassieke Grieks was het nog wachten op Erasmus en het ontluikende humanisme.
Franstalige romans over koning Artur, Karel de Grote en de kruistochten werden al vroeg in het Nederlands bewerkt, maar als het op kennis en stichting aankwam werden dezelfde (of erg gelijkaardige) Latijnse bronnen apart in het Nederlands en het Frans vertaald. Op het vlak van religie en wetenschap volgden de twee volkstalen dus doorgaans parallelle paden zonder dat de referentiekaders veel van elkaar gingen verschillen. De keuze voor Latijnse bronnen volgde enerzijds uit de grotere autoriteit die het Latijn kreeg toegedicht, maar had ook te maken met prescriptieve vertaalopvattingen en praktische zaken, zoals de beschikbaarheid van bronteksten: een chirurg uit Tienen of Ieper kon ongetwijfeld gemakkelijker de hand leggen op een medisch handboek in het Latijn dan op een Franstalige bewerking daarvan. Desalniettemin werd ook buiten de epiek uit het Frans vertaald, maar wel op beperktere schaal. Op het gebied van levensvragen, morele en spirituele kwesties hadden Nederlandstalige lezers merkbaar vertrouwen in populaire gidsen zoals de Brabantse vertaling van de *Roman de la rose*, het biechtboek *Des conincx summe* en de bewerkingen van de allegorische *Pèlerinage de la vie humaine*. Zelfs Jacob van Maerlant vond de informatie over Karel de Grote uit Franstalige kronieken overtuigend, hoewel hij ook een notoir tegenstander was van de leugenachtige Artur- en Karelepiek van Franse signatuur. In de *Spiegel historiael* putte hij voor de geschiedenis van de Vlaamse graven uit een rijmkroniek die duidelijk terugging op een Frans model. Maerlants welwillende houding ten overstaan van Franstalige historiografie hing ongetwijfeld samen met het feit dat de meeste kroniekhandschriften die in Vlaanderen werden gemaakt Franstalige teksten bevatten. De *Lutgart*-dichter (actief ca. 1260-

1275), die zich al even resoluut verzette tegen ridderromans en dierenverhalen, was vol lof over stichtende ‘exempelkine’ in het Latijn, Nederlands én het Frans (**ii**, Proloog, v. 53-54).

3 De betekenis van vertalen

Voordat het woord ‘vertalen’ in het begin van de zestiende eeuw zijn huidige betekenis kreeg, betekende het iets als ‘verdedigen’ of ‘vertegenwoordigen’. Het verwante ‘taleman’ duidde een ‘bemiddelaar’ of ‘makelaar’ aan en werd net als ‘vorespreker’ als aanduiding voor tolken gebruikt. Nog andere benamingen onderstreepten de taalbeheersing van tolken (‘latinere’) of hun vermogen om anderstalige boodschappen te verduidelijken (‘bedieder’, ‘ontlegger’). De termen ‘tolic’ of ‘talicman’ en ‘dregheman’, ‘druutsman’ of ‘turcman’ kwamen dan weer via andere talen vanuit het Russisch en Arabisch in het Nederlands terecht. De betekenis van ‘taleman’ schommelde tussen ‘tolk’, ‘woordvoerder’ en ‘advocaat’. Volgens Jan Matthijsen (?-ca. 1423), stadssecretaris van Den Briel, was een ‘taleman’ welsprekend, deskundig in lokale rechtsgebruiken en iemand die het woord voerde bij het gerecht. Ook andere figuren uit de juridische sector traden geregeld op als vertaler of tolk. Notarissen, stadspensionarissen, griffiers en zelfs raadsleden of baljuws kregen regelmatig vertaalwerk op hun bord.
Hoewel de aanduidingen voor ‘vertalen’ in de huidige betekenis meestal onderling verwisselbaar waren, belichtten ze ook verschillende facetten van het vertaalproces: de doeltaal (‘vlaemschen’, ‘(ver)dietschen’, ‘te dutschen keren’), de hermeneutische functie van vertalen (‘ontbinden’, ‘bedieden’, ‘vortbringen’), of het moeizame gesleur waarmee betekenis tussen talen werd uitgewisseld (‘utetrecken’, ‘utetien’). Net als in andere moderne talen (‘translation’, ‘Übersetzung’, ‘traducteur’, ‘traduzir’) bleef in een aantal termen ook de kernidee van overdracht behouden: de vertaler was een ‘oversetter’ die betekenis ‘translateerde’ of ‘transfereerde’. Voor dichters als Veldeke, Maerlant en Boendale was het verband tussen hun vertaalwerk en de idee van *translatio imperii et studii* glashelder. Vertalingen werden onder andere ingezet om de macht van West-Europese vorsten te legitimeren en waren een essentiële component van het transferproces waarmee kennis uit de klassieke en joods-christelijke traditie naar de eigen tijd werd overgeheveld. In de *Eneasroman* liet Veldeke ca. 1186 bijvoorbeeld zien hoe het *imperium* van Troje via Aeneas en de Romeinse keizers was overgedragen op het Heilige Roomse Rijk. De proloog van Maerlants *Der naturen bloeme* onderstreepte de autoriteit van kerkvaders zoals Ambrosius van Milaan, Augustinus van Hippo en Isidorus van Sevilla, maar minstens even belangrijk waren Griekse en Romeinse wijsgeren zoals Aristoteles, Galenus, Plinius en Solinus. Volgens Boendale waren dichters en vertalers van onschatbare waarde, want zonder hen was onontbeerlijke kennis over het geloof, wetgeving en geschiedenis onvermijdelijk verloren gegaan (*Der leken spiegel*, **iii**, §126, v. 309-322).

4 De vertalers

Doorgaans zijn vertalingen anoniem overgeleverd en kan er alleen iets over de vertalers worden gezegd op basis van tekstinterne gegevens, zoals toespelingen op de ontstaanscontext, het type bronnen dat de vertalers gebruikten en hoe ze die teksten bewerkten. Ook het milieu waarin hun teksten circuleerden kan in een bepaalde richting wijzen, maar vaker wel dan niet

zijn de bewaarde handschriften decennia, soms eeuwen jonger dan de oorspronkelijke vertaling. Daardoor blijft de vroege receptie aan het zicht onttrokken, maar soms kunnen we daarvan nog een glimp opvangen door verwijzingen in andere teksten of vermeldingen van boeken in catalogi, boedelinventarissen en testamenten. Ook verzamelingen met levensbeschrijvingen van geestelijke auteurs, monniken en kloosterzusters, bijvoorbeeld de Affligemse *Catalogus virorum illustrium*, bevatten interessante informatie, al is het raadzaam om ook daarmee met de nodige voorzichtigheid om te gaan.

De vroegste volkstalige glossen treffen we aan in wetteksten en in handschriften uit kloosters en (klooster)scholen. Vanaf het einde van de twaalfde eeuw bewerkten hoogopgeleide 'klerken', zoals de Loonse dichter Heinric van Veldeke er vermoedelijk een was, aan adellijke hoven geleerde teksten en kronieken uit het Latijn en het Frans; een aantal van hen tekende ook voor bewerkingen van Franstalige romans over Artur, Karel de Grote en de Oriënt, maar als we Maerlant en de *Lutgart*-dichter mogen geloven, hebben ook professionele verhalenvertellers soortgelijke verhalen uit het Frans vertaald. Heiligenlevens waren ook in de volkstaal dikwijls nog het werk van geestelijken, zoals de Affligemse *Lutgart*-dichter, de franciscaan 'brueder' Geraert (actief ca. 1275) en de benedictijnermonniken van Ename (actief ca. 1285-1290).

In de veertiende eeuw bogen auteurs als stadsklerk Jan van Boendale zich over geschiedschrijving, levensbeschouwing en didactiek, maar (zakelijk) vertalen behoorde ook tot het takenpakket van het personeel in stedelijke administraties, die briefwisseling voerden in het Nederlands, Frans en Latijn. Geregeld werd dat vertaalwerk ook uitbesteed aan onder anderen notarissen. Tot profijt van hun opvolgers of andere collegae stelden specialisten zoals de chirurgijns Jan Yperman (?-ca. 1330?) en Thomas Scellinck (actief 1343) volkstalige prozacompilaties samen. Daarin combineerden ze wetenschappelijke vakkennis uit Latijnse leerboeken met de expertise die ze zelf hadden opgedaan in de dagelijkse praktijk.

Godsvruchtige gemeenschappen, zoals de kartuizers en wat later de Moderne devotie, zorgden voor een heuse vertaalhausse op het gebied van vrome literatuur, uit het Latijn in het Nederlands, maar ook in omgekeerde richting. Vanaf circa 1440 herbergden rederijkerskamers leden uit de schrijvende middenklasse (ambtenaars, juristen en onderwijzers), priesters, handelaars en ambachtslui. Enkele decennia later verscheen het werk van rederijkers in druk, bij uitgevers die zelf ook vertaalden of anderen betaalden om dat voor hen te doen.

De factoren die de productie van vertalingen beïnvloedden en de manier waarop vertalingen in de middeleeuwen werden gebruikt laten zich al even moeilijk vatten in veralgemeningen. Anders dan de bovenstaande schets misschien doet vermoeden, bleef het werk van vertalers meestal niet beperkt tot een bepaald genre of een specifieke doelgroep. De sociale kringen van adel, clerus en burgerij stonden met elkaar in verbinding, zodat teksten dikwijls een gemengd gehoor vonden of terechtkwamen bij een ander publiek, waar de boodschap eventueel werd aangepast aan nieuwe behoeften. Bovendien bereikten vertalingen niet uitsluitend lezers of luisteraars die de brontaal niet beheersten, al wordt dat in prologen meer dan eens zo voorgesteld. Het Kopenhaagse handschrift met de *vita* waaraan de *Lutgart*-dichter zijn naam ontleent, bevat bijvoorbeeld opmerkelijk veel aantekeningen in het Latijn. Ook het onderscheid tussen *auctores*, die 'oorspronkelijke' teksten schreven, en 'vertalers' van anderstalige voorbeelden is in deze periode niet altijd goed te maken of erg productief. Dat

blijkt bijvoorbeeld uit het gevarieerde oeuvre van Veldeke (die ook minnelyriek componeerde), Maerlant (die strofische gedichten schreef) en Boendale (die in zijn geschiedwerken ook verslag uitbracht van eigentijdse gebeurtenissen).
Ongeacht hun professionele bezigheden of geïntendeerd publiek, waren veel middeleeuwse vertalers goed opgeleid en gepokt en gemazeld in de *retorica*. De *artes poeticae* lieten sporen na in de opbouw van hun teksten en de manier waarop ze tekstveranderingen en stijlfiguren, zoals herhalingen, anaforen en oxymorons, inzetten bij de bewerking van een anderstalige brontekst. Op school werden Latijnse teksten geanalyseerd, waaruit de studenten bijvoorbeeld konden afleiden dat gedetailleerde beschrijvingen bepaalde aspecten van een tekst beter tot hun recht lieten komen (*amplificatio*). Door de band genomen wisten de vertalers erg goed dat ze, om hun boodschap doelmatig over te brengen, soms de brontekst moesten bekorten (*abbreviatio*; *detractio*), elementen moesten toevoegen (*adiectio*) of vervangen (*immutatio*). Ze beseften ook dat ze mochten experimenteren met de volgorde van woorden, zinnen en grotere tekstonderdelen (*transmutatio*), al hing de bewegingsruimte die ze daarbij hadden – zoals ook Hieronymus had opgemerkt – in enige mate af van het soort tekst waarmee ze aan de slag gingen. Vertaling (*translatio*), *imitatio* of nabootsing vanuit de eigen belevingswereld en *aemulatio* vloeiden in elkaar over: vertalers uit rederijkerskringen, maar bijvoorbeeld ook de *Lutgart*-dichter of Diederik van Assenede (actief ca. 1260), deden hun best om de stilistische kwaliteiten van hun model te overtreffen, net zoals de grote Romeinse redenaars hun dat hadden voorgedaan.
Dat vertalers geregeld konden terugblikken op een gedegen opleiding betekende nog niet dat elke klus eenvoudig was of dat hun werk in de smaak viel bij vakgenoten of het grote publiek. Sommige vertalers moesten de stiel nog in de vingers krijgen en verzochten hun lezers om begrip. Anderen, zoals Lodewijk van Velthem (actief 1315-1327) en Jan van Boendale, vonden vertaalwerk lastig en zwaar labeur. Vertalers kweekten beter ook een olifantenvel. Als we mogen afgaan op de bewaarde prologen stond om elke hoek wel een afgunstige ‘nider’ klaar met ontmoedigende kritiek. Die criticasters konden clerici zijn, die het dwars zat dat religieuze teksten in de volkstaal werden vertaald, of niet nader bepaalde botteriken (‘dorpers’ of ‘doren’) uit het publiek, maar ook vakbroeders, zoals Maerlant of de Hernse *Necrologium*-kopiist, spaarden de roede niet. Uit ootmoed, maar zeker ook om zich in te dekken tegen critici, erkenden vertalers dat ook zij fouten maakten. Enkelen van hen, onder wie de Hernse Bijbelvertaler (actief tussen 1358 en 1388) en de anonieme vertaler van de *Vita Christi* (actief ca. 1400), moedigden hun lezers aan om eventuele onnauwkeurigheden te corrigeren. In hun geval was dat verzoek in de concrete vertaalpraktijk geworteld: de Hernse kartuizers en Moderne Devoten keken vertaalde teksten met argusogen na en als dat nodig was werd het werk van voorgangers gereviseerd of de hele vertaling overgedaan.

5 Vertalen is bewerken

De retorische scholing van vertalers, die ook de ‘vrijere’ vertaalopvatting van Hieronymus kleurde, werkte in de hand dat zelfs getrouwe vertalingen behoorlijk konden verschillen van de brontekst. Niet alle aanpassingen zijn even verstrekkend en ook de frequentie van de ingrepen varieert tussen vertalingen, zelfs binnen dezelfde tekst. Om beter grip te krijgen op deze verschillen is in de studie van de Middelnederlandse epiek een onderscheid gemaakt

tussen vertalingen, bewerkingen en omwerkingen. In een ‘vertaling’ is getracht om de inhoud van de brontekst zo getrouw mogelijk weer te geven, althans voor zover het taalsysteem en de poëtica van de doeltaal dat toelieten. Een ‘bewerking’ wijkt op bepaalde punten van de voorbeeldtekst af, maar aan de verhaalinhoud (*fabula*) wordt niet wezenlijk geraakt. Dat is anders in ‘omwerkingen’ of *remaniements*, waarin het verhaal ook inhoudelijk herschreven is. In de praktijk vertegenwoordigen deze drie types vaag afgelijnde zones op een glijdende schaal en kan de positie van een werk meermaals veranderen in de loop van de tekst. Aangezien het verschil tussen een bewerking en een omwerking goeddeels gebaseerd is op hoe de verhaalinhoud van de doeltekst zich verhoudt tot het gebruikte voorbeeld en zich minder goed laat toepassen op niet-narratieve genres, worden de termen ‘vertaler’, ‘vertalen’ en ‘vertaling’ in wat volgt gebruikt als paraplubegrippen en wordt de aard van afzonderlijke vertalingen waar dat nodig is verder gespecifieerd.

Om uiteenlopende redenen volgden middeleeuwse vertalers de tekst in hun voorbeeld niet altijd even nauwgezet. Anders dan in het Frans, bleven berijmde teksten in het Nederlands nog tot ver in de veertiende eeuw de norm, waardoor prozateksten meestal op rijm werden vertaald. Ook als het gevolgde voorbeeld een rijmtekst was, zorgden verschillen in de vers- en strofebouw dikwijls voor kleine inhoudelijke wijzigingen. Anderzijds probeerden sommige Bijbelvertalers de woordvolgorde van het Latijn zo nauwkeurig mogelijk te volgen, zelfs als de zinsbouw in de vertaling daardoor niet helemaal klopte. Een vertaler kon het verhaal inkorten omdat het daardoor eenvoudiger of rechtlijniger werd (zoals bijvoorbeeld de *Ferguut*-dichter dat deed), maar kon dat evengoed doen uit praktische of economische overwegingen, bijvoorbeeld om de tekst bij het drukken te laten passen op een vooraf vastgesteld aantal vellen papier. Misschien werden er wijzigingen aangebracht omdat de opdrachtgever dat zo wenste (al weten we daarover heel wat minder dan we misschien zouden willen) of omdat de vertaler het verhaal graag op zijn eigen manier vertelde.

Van sommige passages uit ‘behoudsgezinde’ vertalingen (bijvoorbeeld de *Gulden legende* van de Hernse Bijbelvertaler) is beweerd dat ze alleen te begrijpen zijn voor iemand die ook de brontekst bij de hand heeft. Toch hielden veel vertalers ruim rekening met de leefwereld en de culturele en intellectuele bagage van hun publiek. In de regel lazen leken geen Latijn of beheersten ze die taal onvoldoende om op niveau te kunnen meedenken over geleerde vraagstukken. In volkstalige bewerkingen van wetenschappelijke en religieuze teksten werden complexe onderwerpen daarom extra verduidelijkt of vereenvoudigd uitgelegd. Door abstracte vertelinstanties te vervangen door een persoonlijke verteller die de lezer op het juiste spoor zette, kon de interpretatie enigszins worden gestuurd. Andere onderwerpen, zoals netelige theologische kwesties, werden helemaal uit de weg gegaan omdat een onopgeleid publiek misschien tot verkeerde inzichten zou komen. Bepaalde medische kennis werd liever niet in de volkstaal verspreid omdat gevreesd werd dat onoordeelkundige lezers de informatie verkeerd zouden gebruiken. Bij een dergelijke keuze kon de vertaler zich laten leiden door zijn opdrachtgever, de *communis opinio*, of de visie van een gezaghebbende belangengroep. Bij het bewerken van Franstalige ridderromans werden dikwijls dezelfde conservatieve strategieën toegepast: rationalisering, idealisering en vervaging. Diederik van Assenede kon bijvoorbeeld maar moeilijk geloven dat de moeder van Floris de loodzware steen van Blancefloers grafmonument zonder hulp opzijschoof, zoals in zijn Franse voorbeeldtekst gebeurde. In het Nederlands liet hij haar daarom bijstaan door een paar stoere knechten. Meer

nog dan in de Franse prozaroman, werden in *Lantsloot van der haghedochte* (ca. 1250) de heldenmoed en wellevendheid van de Arturridders dik in de verf gezet. Bovendien liet de anonieme dichter concrete plaats- en tijdaanduidingen bewust achterwege zodat zijn bewerking van de kroniekachtige *Lancelot en prose* beter aansloot bij de episodische versromans die zijn Nederlandstalige publiek al kende. Het was niet ongewoon dat vertalers innovatieve verhaaltechnieken ombogen naar een meer vertrouwde vorm. De Vlaamse meesterdichter die omstreeks 1290 de *Roman de la rose* bewerkte voor een Nederlandstalig publiek, plaatste de allegorische tocht van de minnaar in een meer realistisch kader, waarin ook de voorbeeldfunctie van het verhaal werd benadrukt. Het mannelijke hoofdpersonage kreeg in de Nederlandse versie de naam 'Jolijs'. Hij werd daarenboven niet alleen verliefd op de metaforische rozenknop, maar veroverde ook het hart van een concrete geliefde, de rozenjonkvrouw Florentine, met wie hij een voorbeeldig liefdespaar vormde. Door doortastend in te grijpen in de manier waarop de encyclopedische kennis van de *Roman de la rose* werd omkaderd, wekte de *Rose*-meester ook de interesse van diegenen die de nieuwe allegorische vorm niet vanaf het begin naar waarde konden of wilden schatten.

6 Wat verloren ging

Ondanks alle inspanningen die vertalers zich getroostten om overgeleverde kennis voor latere generaties te bewaren, is het nodig om hier ook stil te staan bij wat er verloren ging. Tot in de late middeleeuwen werd ieder nieuw exemplaar van een tekst met de hand gekopieerd. Ook nadat de boekdrukkunst omstreeks 1470 de Nederlanden had bereikt, bleef handgeschreven tekstoverlevering nog geruime tijd van belang. Om tal van redenen bleef er van de overvloed aan handschriften en gedrukte boeken die tijdens deze periode werden vervaardigd maar een fractie bewaard. Sommige boeken werden stukgelezen, aangevreten door insecten of ander ongedierte, of raakten beschadigd door gebruik of verwaarlozing. Andere handschriften en incunabelen werden afgedankt omdat ze er ouderwets uitzagen, omdat de inhoud of taal gedateerd raakte of omdat de schriftsoort niet langer vlot leesbaar was. In het beste geval kregen onbruikbaar geworden boeken een nieuwe bestemming. In dat opzicht spreekt een tiental papieren fragmenten met daarop flarden tekst uit een Middelnederlandse bewerking van *Renaud de Montauban* wellicht nog het meest tot de verbeelding: de snippers werden in Zweden aangetroffen in een koorkap waarin ze als opvulsel waren gebruikt. Resten perkament konden ook tot lijm worden verwerkt of, nadat de vellen min of meer schoon waren geschraapt, opnieuw worden beschreven. Daardoor zijn in sommige perkamenten handschriften (palimpsesten) met behulp van de juiste apparatuur meerdere schrijflagen leesbaar. Afgedankte handschriften kwamen ook vaak terecht bij boekbinders, die de perkamenten bladen versneden en vervolgens gebruikten als versteviging in de rug van nieuwe boeken; papier was voor dat doeleinde minder geschikt. Op elkaar gelijmd, konden vellen papier of perkament dienstdoen als platkernen in een boekband. Afzonderlijke (dubbel)bladen werden hergebruikt als dek- of schutbladen ter bescherming van het boekblok of kregen een tweede leven als kaft voor administratieve registers. Van veruit de meeste handschriften en drukken blijft echter geen snipper meer over. Boeken en documenten werden al dan niet moedwillig vernietigd in een meedogenloze opeenvolging van opstanden, machtswissels, religieuze conflicten, oorlogen en bombardementen. Al even desastreus waren

branden en natuurrampen, waarbij kloosterbibliotheken niet gespaard bleven: tijdens de Elisabethvloed van 1421 werden de handschriften van klooster Eemstein door het water opgeslokt; niet veel later, in 1435, verteerde een bibliotheekbrand vrijwel alle boeken van de priorij Groenendaal. Archieven met charters, memorialen en rekeningboeken bleven evenmin vrij van rampspoed: tijdens de Eerste Wereldoorlog ging niet alleen de handschriftencollectie van de Leuvense Universiteitsbibliotheek in vlammen op, maar ook volledige archiefbestanden, zoals het oude stadsarchief dat bewaard werd in de belforttoren van Ieper. Dat sommige boeken bewaard zijn gebleven en andere niet, kwam door uiteenlopende factoren. Toeval is er daar zeker een van, maar ook de ouderdom, de inhoud, de taal, en vooral ook de eigenaar bepaalden of een boek al dan niet werd geliquideerd. Als we via de overgeleverde handschriften en drukken grip proberen te krijgen op wat er is vertaald en voor wie, moeten we er dus rekening mee houden dat de beschikbare gegevens vertekend zijn door *survivorship bias*. Ongeveer twee derde van de gedateerde Middelnederlandse en Latijnse handschriften die uit de Noordelijke Nederlanden zijn bewaard, is afkomstig uit een religieuze gemeenschap. Minstens vijftienhonderd Middelnederlandse handschriften (op een corpus van elfduizend) zijn met zekerheid afkomstig uit kloosters in de Nederlanden. Deze ratio weerspiegelt ontegenzeglijk de massale productie van handschriften in en voor (vrouwen)kloosters. Anderzijds is de verhouding tussen handschriften uit religieuze gemeenschappen en boeken uit privébezit misleidend omdat de middeleeuwse herkomst van veel handschriften niet meer te achterhalen valt. Het is bijvoorbeeld aannemelijk dat *ex libris* en bibliotheeksignaturen in kloosterhandschriften gewoon beter zijn bewaard. Bovendien lijkt het er sterk op dat het in religieuze instellingen gebruikelijker was om afschriften van een colofon te voorzien dan in de seculiere productiecentra. Hoewel er uit de boekenverzamelingen van kloosters en vroege stadsbibliotheken evengoed talloze Latijnse en Nederlandstalige boeken verloren zijn gegaan, mogen we aannemen dat het boekenbezit van private eigenaars nog zwaarder is aangetast door verlies dan dat van instituties.

Toch konden ook privéboeken eeuwenlang in dezelfde familie blijven. Gebedenboeken werden vaak doorgegeven in de vrouwelijke lijn waarna de nieuwe eigenaresses net als hun voorgangsters de geboorten, doopsels, huwelijken en overlijdens in de naaste familie registreerden. Als boeken uit privébezit dan toch in het commerciële circuit belanden, bijvoorbeeld omdat er geld nodig was, dan hing hun overlevingskans nauw samen met de inhoud: verzamelaars in de zestiende en zeventiende eeuw hechtten vermoedelijk meer waarde aan middeleeuwse kronieken dan aan verhalen over koning Artur. Daarnaast waren uiterlijke kenmerken die luxe uitstraalden van cruciaal belang, want die waren bepalend voor de commerciële waarde van het handschrift. Het kostbaarst waren de perkamenten handschriften, die geschreven waren in een verzorgde hand, met gedecoreerde initialen en illustraties, en liefst nog gebonden in een aantrekkelijke boekband. Dat eenvoudige of ronduit slordig uitgevoerde boeken het eeuwenlang hebben uitgezongen, is vooral een kwestie van toeval. In de middeleeuwen en vroegmoderne tijd waren ze vele malen talrijker dan de prachtexemplaren die tegenwoordig graag in de vitrine worden gelegd. Van de handschriften die in de laatmiddeleeuwse Nederlanden zijn gemaakt, was vermoedelijk slechts vijf procent, mogelijk minder, geïllustreerd. Alledaags schrijf- en drukwerk als handelscorrespondentie, losse notities, boekhouding, verordeningen, kladjes, horoscopen en nieuwsberichten waren

alomtegenwoordig, maar als dergelijke stukken hun doel hadden gediend, eindigden ze vrijwel zonder uitzondering op de stort.
De gemiddelde overlevingsratio van handschriften wordt geschat tussen een ontmoedigende 0,7 procent en een erg optimistische vijftig procent. Zelfs als handgeschreven boeken (o.a. omwille van hun commerciële waarde) de eeuwen beter hebben doorstaan dan vroege drukken, bedraagt hun gemiddelde overlevingspercentage ongeveer zeven procent; voor laatmiddeleeuwse luxe-exemplaren kan dat nog oplopen tot ongeveer een vijfde van de oorspronkelijke productie. Vanuit bedrijfseconomisch standpunt is beargumenteerd dat de oplage van een Nederlandstalige druk omstreeks 1480 gemiddeld driehonderd exemplaren telde. Als dat inderdaad klopt, is de vaststelling dat er van ongeveer een kwart van de bewaarde edities slechts één exemplaar bekend is, erg ontnuchterend. Volgens een recente schatting ging bijna een derde van de edities die vóór 1500 van de drukpers kwamen in hun totaliteit verloren. Voor boeken in het Nederlands ligt dat percentage vermoedelijk nog wat hoger.
Dat er zo veel handschriften en drukken verloren zijn gegaan vertroebelt niet alleen het zicht op ontwikkelingen in de productie en receptie van vertalingen, maar maakt het ook lastig om de verhouding tussen vertaling en brontekst nauwkeurig in te schatten. Wie zich bezighoudt met middeleeuwse vertalingen kan het zich niet veroorloven een overtuigd dualist te zijn. Elk handgeschreven exemplaar van een tekst is uniek: kopiisten maakten fouten of schreven de tekst niet altijd even nauwgezet over. Zelfs als ze dat wel probeerden te doen, slopen er kleine varianten en foutjes in hun afschrift. Tekst en manuscript zijn dus onlosmakelijk met elkaar verbonden. In een kort, ongetwijfeld deels gekscherend gedicht wenste Geoffrey Chaucer (?-1400) een zekere Adam (Pinkhurst) de schurft toe als die de aangeleverde teksten niet nauwkeuriger ging afschrijven. De dichter van *Troilus and Criseyde* en *Boece*, die blijkbaar geregeld beroep deed op de diensten van deze kopiist, verloor iedere dag kostbare tijd omdat hij de fouten in diens slordige haastwerk moest wegschrapen en corrigeren. Dichterbij wond de anonieme *Vita Christi*-vertaler zich op over de fouten in het Latijnse handschrift dat hij als voorbeeld gebruikte. Kopiisten werden geconfronteerd met onvolledige of slecht leesbare leggers en moesten er het beste van zien te maken. De tekst kon worden aangevuld of gecorrigeerd met een tweede exemplaar van de voorbeeldtekst, zodat er gemengde redacties in omloop kwamen. Kopiisten gedroegen zich bovendien als redacteurs. Ze vervingen verouderde woorden en regionale klanken en sneden de kopie zo op maat van hun eigen voorkeuren of die van hun cliënt. Maar soms gingen hun ingrepen ook verder en dan vervaagt de grens tussen de rollen van kopiist en auteur. Van de meeste onderdelen van de *Lancelot-Graal*-cyclus *en prose* zijn ‘lange’ en ‘korte’ versies bekend, maar ook handschriften waarin de tekst is uitgebreid met nieuwe queesten. Aan hagiografische verzamelingen werden voortdurend heiligenlevens toegevoegd en ook geschiedeniswerken werden aan de lopende band herschreven en bijgewerkt. Daarvoor zorgden latere bewerkers, maar het was zeker niet ongewoon dat de oorspronkelijke auteur verschillende versies van eenzelfde kroniek in omloop bracht.
Bij vertalingen speelt deze variatie niet alleen op het niveau van de brontekst, maar verschillen ook de afschriften van de vertaling onderling van elkaar. Het werkexemplaar van de vertaler of het handschrift dat aan de opdrachtgever werd gepresenteerd is zelden bewaard. Hetzelfde geldt voor de kopie van de brontekst die de vertaler benutte. Meestal kan niet met

zekerheid worden gestaafd waarom de bewaarde redacties van vertaling en brontekst van elkaar verschillen. Schijnbare vertaalfouten of bewuste ingrepen kunnen teruggaan op een variant in het handschrift dat de vertaler gebruikte of zijn misschien geïntroduceerd door een latere bewerker. Zeker als van de vertaling of de brontekst maar één afschrift (gedeeltelijk) is bewaard, zoeken we vaak vergeefs vaste grond onder de voeten. Maar dat besef hoeft niet verlammend te werken. Met de nodige voorzichtigheid kunnen de meeste vertalingen naast hun bronnen worden gelegd. Als beide teksttradities nauwkeurig in kaart zijn gebracht, groeit ook de kans dat die vergelijking een accuraat beeld oplevert van hoe bron- en doeltekst zich tot elkaar verhouden, al is het ook dan nog steeds zaak om rekening te houden met mogelijke varianten in verloren exemplaren. Uit terugkerende patronen kunnen alleszins grote lijnen worden afgeleid. Alle onzekerheden ten spijt, valt er een heleboel te zeggen over de ‘taalmannen’ die bruggen sloegen tussen de volkstalen en het Latijn en tegelijk onmisbaar waren als bemiddelaars tussen de volkstalen onderling. Toch blijft elk nieuw fragment kostbaar, omdat het uitzicht geeft op een completere voorstelling van een gehavend totaalbeeld.

@Vignet@V.1.01 De prehistorie van vertalen in de Nederlanden (tot de zesde eeuw)@

Hoofdstuk 1. 500-1150. Een aarzelend begin

1 Tussen de regels

Glossen: vertaling als leeshulp

Het is geen toeval dat de eerste bescheiden vertalingen verschenen in de marge van administratie, rechtspraak, religie en onderwijs. Per slot van rekening kwamen sprekers van de volkstaal in die domeinen het vaakst in contact met het Latijn, dat de schriftcultuur tot diep in de twaalfde eeuw volledig domineerde. In haar geschreven vorm kwam de volkstaal vrijwel uitsluitend voor in de marges of tussen de regels van een Latijnse tekst. Occasioneel wordt er in het Latijn een Nederlands of Franstalig woord gebruikt om de precieze betekenis van een Latijnse omschrijving te verduidelijken of omdat het de scribent aan de geschikte woordenschat ontbrak. Afgaande op wat er is bewaard werd er tot de twaalfde eeuw weinig opgeschreven en als dat toch gebeurde was het voornamelijk om de betekenis van het Latijn op te helderen. De eerste ‘vertalingen’ in het Nederlands en het Frans lijken dus nog het meest op ‘glossen’, verduidelijkingen tussen de regels of in de marge, een vorm van leeshulp die ook in het Latijn werd gebruikt.

Ook voor wie Latijn kon lezen lag de betekenis van bepaalde exotische of gespecialiseerde uitdrukkingen niet altijd voor de hand of drong de keuze tussen twee of meer (figuurlijke) betekenissen van eenzelfde woord zich op. In zo’n geval kon een synoniem of korte verklaring – een ‘glos’ – die tussen de regels of (eventueel met een verwijzingsteken) in de marges werd aangebracht duidelijkheid scheppen. De figuurlijke betekenis van een woord als ‘calor’ (letterlijk: hitte, warmte, gloed) kon bijvoorbeeld worden verklaard door ‘amor’ (liefde) toe te voegen als glos. Om glossen van correcties te onderscheiden, kregen ze soms een inleidende markering mee: ‘vel’ (of), ‘id est’ (dit is), ‘aliter’ (anders), of een afkorting daarvan. Als de kopiist per ongeluk stukken tekst oversloeg of andere fouten te laat opmerkte, werden correcties net als glossen in de marge of tussen de regels aangebracht. Anders dan glossen behoorden deze correcties tot de hoofdtekst. Met een beetje aandacht konden kopiisten de oorspronkelijke tekst in een later afschrift herstellen door de tekst van correcties op de juiste plek in te lassen, maar daardoor bestond ook het gevaar dat de aanwijzingen uit verklarende glossen in de hoofdtekst terechtkwamen.

In drie kopieën van Orosius’ *Historiae adversus paganos* komen Oudnederlandse glossen voor. Het oudste handschrift uit deze groep dateert uit de eerste helft van de elfde eeuw en is afkomstig uit de abdij van Saint-Bertin in Saint-Omer, in die tijd nog Nederlandstalig gebied. Deze *Orosius*-glossen – vooral volkstalige benamingen voor de windstreken, plaatselijke toponiemen en stamnamen uit de regio – verraden in de eerste plaats de belangstelling van een of meerdere gebruikers voor de topografie en geschiedenis van de streek. Eerder al, in de tweede helft van de tiende eeuw, was het werk van de vroegchristelijke auteur Prudentius in het noordoosten van het Nederrijngebied van Latijnse en Oudnederlandse glossen voorzien. Sommige daarvan waren ontleend aan een Oudhoogduitse traditie, waardoor niet alleen de verhouding tussen de volkstaal en het Latijn in beeld komt, maar ook de betrekkingen tussen varianten van de volkstaal onderling. In een aantal gevallen kreeg een Oudhoogduitse verklaring een laagje Oudnederlands vernis (Oudhoogduits ‘chrademen’ wordt

Oudnederlands ‘cragen’, kraaien), bij andere glossen waren meer ingrijpende aanpassingen nodig (Oudhoogduits ‘seiton’ wordt Oudnederlands ‘snarin’, snaren).
Een aantal oorspronkelijk Oudnederlandse glossen bij het werk van Prudentius zijn van taalkundige aard en wijzen in de richting van Latijns grammaticaonderwijs. Naargelang de aard en complexiteit van tekst en glossering, bevorderden glossen geleerde polemieken over correcte tekstinterpretatie, of dienden ze als kapstokken voor het mondelinge onderwijs, waarin de betekenis van teksten verhelderd werd met lexicale glossen, syntactische uitleg, interpretatieve commentaren en contextuele uitweidingen. Door hun ondersteunende functie bij kennisverwerving, tekstbegrip en taalkundig inzicht, waren glossen van nut voor leerlingen met een rudimentaire kennis van het Latijn, maar ook voor gevorderde studenten. Een opmerkelijk aantal van de Oudnederlandse *Prudentius*-glossen bevindt zich in de *Passio Cassiani*, een verhaal over de marteldood van een onderwijzer. Mogelijk wijst dit erop dat de schoolmeester in zijn lessen aan deze markante episode bijzondere aandacht heeft besteed.

Daarnaast komen Oudnederlandse glossen voor in speciaal aangelegde verzamelingen of *glossaria*, die ook gekend zijn uit het Latijn. Het Reichenauer handschrift, dat omstreeks 800 werd vervaardigd, mogelijk in de Noord-Franse abdij van Corbie, bevat twee van zulke woordenlijsten. Het eerste glossarium houdt de volgorde van de Vulgaattekst aan; de tweede lijst is alfabetisch gerangschikt. In het samenspel van Latijn en verschillende volkstalen weerklinkt nog de complexe taalsituatie van het gebied waarin deze verzamelingen zijn opgeschreven. In beide lijsten, die vermoedelijk ongeveer een halve eeuw ouder zijn dan het handschrift waarin ze zijn bewaard, worden Latijnse termen uit de Bijbel nader verklaard met glossen in het (vulgair) Latijn, Romaans of Oudnederlands.
Anders dan in hedendaagse meertalige woordenboeken, werd in glossaria niet gestreefd naar systematische volledigheid: de woorden werden geselecteerd uit één brontekst; in het geval van het Reichenauer handschrift was dat de Vulgaat. De voorgestelde verklaringen waren dan ook volledig afgestemd op wat de lemmata in deze ene tekst betekenden. Bovendien kregen niet alle woorden een vertaling in de volkstaal: doorgaans volstond een synoniem in het Latijn. Aanvankelijk was het dan ook niet de bedoeling dat glossaria zelfstandig werden geraadpleegd; het potentieel van deze verzamelingen werd pas volledig benut als ze naast de Latijnse brontekst werden doorzocht of als ze werden gebruikt om een oud of nieuw handschrift van glossen te voorzien.
Het verklarende apparaat van geleerde teksten liet geregeld ook sporen na in middeleeuwse vertalingen. Het gebeurde dat vertalers glossen en informatie overnamen uit erudiete commentaren zonder dat duidelijk te markeren in hun vertaling. Op die manier was het verschil tussen tekst en uitleg in de vertaalde versie niet langer merkbaar. Onder andere het werk van Heinric van Veldeke en Jacob van Maerlant draagt nog de sporen van geleerde glossen en commentaren, maar ook in andere gevallen lieten vertalers hun keuzes beïnvloeden door de visie van belezen commentatoren. In de veertiende en vijftiende eeuw bedienden vertalers van Bijbelteksten en filosofische traktaten zich vaak van de toelichting van gerenommeerde autoriteiten om een welbepaalde interpretatie van de hoofdtekst aan te moedigen.

Naast de letter van de wet: de Malbergse glossen

Vermoedelijk nog in de zesde eeuw verduidelijkten de Franken hun Latijnse wetteksten (*Pactus legis salicae*; *Lex salica*) met woorden en korte formules in de volkstaal. Daaronder bevonden zich specifiek juridische termen (zoals 'frīfarsegin', verbreking van de trouwbelofte, of 'hēmbistellin', huisoverval), maar ook meer alledaagse woorden zoals wijsvinger ('brīoruoro' of 'brijwroeter') en aanduidingen uit de varkenshouderij (zoals 'fokkigelta', fokzeug). Daarmee zijn deze Malbergse glossen de oudst bewaarde glossen in het Nederlands. Hoogstwaarschijnlijk werden de Frankische woorden aanvankelijk als lees- of zoekhulp in de marge genoteerd en raakten ze pas later, maar in elk geval voor ca. 750, in de Latijnse tekst verzeild. In die vorm zijn ze nog te vinden in een tiental handschriften, waarin de volkstalige uitdrukkingen doorgaans gemarkeerd zijn met 'mal.' of 'malb.' voor *mallobergo*, wat dan iets betekent als 'in volkstalige rechtstermen'.
Met behulp van de volkstalige termen konden Frankische gebruikers gemakkelijker hun weg te vinden in de Latijnse overzichten van overtredingen en boetes. Net als andere glossen zorgden ze in de eerste plaats voor een beter begrip van de Latijnse tekst. Dikwijls gaf de Frankische aanduiding een begrip waarvoor in het Latijn een omslachtige omschrijving nodig was kort en bondig weer. 'Soagne chalt' of 'swēnigelta' stond bijvoorbeeld voor 'porcellum deinter porcus' of 'een big uit de kudde'. De precisie en wellicht ook de alledaagsheid van deze volkstalige (rechts)terminologie maakte de verordeningen bovendien aanschouwelijker, zeker voor wie de (juridische) finesses van het Latijn niet helemaal onder de knie had.
Toen het Romaans in de zevende eeuw weer oprukte naar het noorden, verloren de Oudnederlandse glossen al snel hun betekenis. Onder de hand van nieuwe generaties kopiisten werden de Germaanse woorden steeds meer vervormd, slechts ten dele gekopieerd of helemaal weggelaten. Een kopiist die omstreeks 800 een nieuw afschrift van de *Lex salica* maakte verklaarde vlakaf dat hij de talrijke 'verba grecorum' (Griekse woorden) gewoon had geschrapt omdat hij ze als hinderlijk en overbodig bladvulsel beschouwde.
@1.01@
Vanaf de achtste eeuw verschenen volkstalige woorden sporadisch in officiële documenten in het Latijn, zoals oorkonden en registers, maar ook in annalen en heiligenlevens. Daar dienden ze veelal ter verklaring van een specifiek woord of een omschrijving in de Latijnse tekst. Vaak werden deze Oudfranse en Oudnederlandse termen zoals glossen gemarkeerd met 'id est' of met een geijkte formule die nadrukkelijk verwees naar de gesproken volkstaal: 'quod vulgo dicitur', 'teutonico ydiomate dicti', 'que plebeia lingua vocantur', enz. Net als in de Malbergse glossen riepen de inheemse termen doorgaans een specifieker of in elk geval herkenbaarder beeld op dan het Latijn, waarin vaak ook meer woorden nodig waren dan in de volkstaal.

Latijnse tekst	Vertaling in modern Nederlands	Datering
De civitatibus vero, [...] quae Gailesuinda, germana domnae Brunichilde, tam in dote quam in *morganegyba*, hoc est matutinale donum, in Francia veniens certum est adquisisse.	Betreffende de steden echter, [...], waarvan het zeker is dat Gailesinde, de zuster van vrouwe Brunihilde, ze, toen ze in Frankrijk kwam, zowel in bruidsschat als in morgengave,	*Lex Alamannorum* tussen 776 en 800

	dat is geschenk van de (bruids)ochtend, verworven heeft.	
[...] domum quandam aptam pascuis, que vulgari nomine *swechus* dicitur, juxta Cunre.	[...] een of ander huis, verbonden met weideland, dat in de volkstaal met de naam 'koeienstal' genoemd wordt, in de omgeving van Kuinre	bericht van de bisschop van Utrecht aan de St.-Pieterskerk, 1118
raptus mulierum, quod vulgo dicitur *wyfverdraghen.*	De roof van vrouwen, wat in de volkstaal 'het schaken van een vrouw' wordt genoemd.	1130
Ferculum autem lucii tale erit, ut unus lucius, quam vulgus *witematehecit* appellant, qui habet cupitem inter caput et caudam, absque visceribus datus pro duobus ferculis.	Een portie snoek zal echter zodanig zijn, dat één snoek, die de mensen 'witematehecit' noemen, die een el lang is tussen de kop en de staart, zonder de ingewanden gegeven wordt voor twee porties.	Utrecht/Holland, ca. 1200
Doarii teutonico ydiomate dicti *lijftocht.*	Weduwgoed, dat in de Nederlandse taal 'lijftocht' wordt genoemd.	Overeenkomst tussen Edward **i** en Jan **i** van Holland, 1297

In andere gevallen gebruikten klerken volkstalige woorden zonder dat er een aanwijsbare tegenhanger was in de Latijnse tekst. Die voorbeelden van zuivere *code-switching* kunnen wijzen op blinde vlekken in de talenkennis van de opsteller (bijvoorbeeld met betrekking tot de veeteelt, bierproductie en namen van vissen) of op verstrooidheid van een tweetalige schrijver, maar het is evengoed denkbaar dat de klerken zich nu en dan realiseerden dat sommige woorden en uitdrukkingen nu eenmaal 'onvertaalbaar' waren. Dat kan bijvoorbeeld het geval zijn geweest bij inhoudsmaten als 'fiertal' en 'fuodarfat', die meermaals opduiken in twaalfde-eeuwse Latijnse bronnen uit Vlaanderen en het Noorden van Frankrijk. Een zweem van dat besef vangen we overigens ook op in de Malbergse glossen en 'quod vulgo dicitur'-formules: soms kon de accuraatheid van de volkstalige terminologie in een Latijnse tekst alleen maar worden geëvenaard met een omslachtige omschrijving. Het achtste-eeuwse *Indiculus superstitionum et paganiarum*, dat hierna nog uitvoeriger aan bod komt, wijst ook in die richting.

2 De heilige spijzen van het Woord

Vertaling en kerstening

Volgens de overlevering ontving de Merovingische koning Clovis op kerstavond 496 het doopsel, waarna het Frankische volk, althans in theorie, het roomse christendom omarmde. Hoe weinig er ook nog bekend is over de exacte mechanismen waarmee het christendom

verder in het Noordzeegebied is verspreid, het belang van zevende- en achtste-eeuwse missionarissen als Amandus (ca. 584-ca.679), Willibrord (ca. 658-739), Bonifatius (ca. 673-754) en Lebuinus (?-ca. 776) valt moeilijk te ontkennen. Volgens vroege levensbeschrijvingen in het Latijn (*vitae*) gaven deze gespecialiseerde zendelingen in de eerste plaats zelf het goede voorbeeld. Daarnaast nam de preek bij het onderricht in de christelijke geloofsbeginselen een centrale plaats in. Bij het geloofsonderwijs vertelden de rondtrekkende predikers (*peregrini pro Christo*) vast ook verhalen, citaten en exempelen uit de Bijbel en andere Latijnse bronnen, maar dan in de lokale volkstalen. Tijdens de concilies van Mainz, Reims en Tours in 813 werd telkens opnieuw beklemtoond dat preken vlot verstaanbaar moesten zijn voor het gewone volk dat het Latijn niet machtig was. Voor sprekende voorbeelden konden de missionarissen putten uit het passieverhaal, de kerkvaders en heiligenlevens. De heilige Bonifatius, bijvoorbeeld, voerde op zijn reizen kisten met Latijnse boeken met zich mee, waaronder de Bijbel, commentaren, geschriften van de kerkvaders en kerkelijk recht. Zes jaar nadat Bonifatius in 754 bij Dokkum was vermoord, beschreef de Angelsaksische clericus Willibald hoe de Friese heidenen die de tijdelijke missiepost aan de Boorne hadden geplunderd, uit woede de vele – in hun ogen waardeloze – boeken wegkeilden in de velden of het moeras.

Tijdens hun evangelisatiecampagnes botsten de missionarissen tegen verschillende taalbarrières aan: tussen het Latijn en de volkstalen, maar ook tussen hun eigen moedertaal en die van hun toehoorders. Liudger (ca. 742-809) was de eerste inheemse Friese missionaris, maar ook hij had zijn opleiding vervolledigd in York, in de streek waaruit ook zijn voorgangers Willibrord en Lebuinus afkomstig waren; de wieg van Bonifatius stond vermoedelijk ergens in de omgeving van Devon. Het Angelsaksisch dat daar gesproken werd was verwant aan het Oudfries, zodat deze missionarissen zich tijdens hun reizen in Friesland vermoedelijk zonder veel moeite verstaanbaar konden maken, maar vaak was het ook anders. In zijn *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (ca. 731) vermeldde de Angelsaksische monnik en kroniekschrijver Beda Venerabilis meermaals dat missionarissen tijdens de kerstening van de Britse Eilanden een beroep deden op tolken. In 597 stuurde Paus Gregorius tolken van Frankische herkomst (‘de gente Francorum interpretes’) mee op de missie naar Kent onder leiding van de benedictijn Augustinus uit Rome, die later de eerste bisschop van Canterbury zou worden. Mogelijk waren het Angelsaksisch van Kent en het Frankisch onderling goed verstaanbaar of hadden de tolken zich de lokale talen eerder al eigengemaakt. Toch zal de keuze voor Frankische tolken ook te maken hebben gehad met de Kentse koningin Bertha, wier vader de Frankische koning Charibert **i** was (Boek **i**, 25). Elders liet Beda weten dat Agilbert, bisschop van Dorchester en oorspronkelijk afkomstig van de Franse westkust, meende dat zijn beschermeling Wilfrid van York beter het woord kon voeren in het Engels dan hijzelf via een tolk (‘per interpretem’, Boek **iii**, 25).

Tijdens zijn missie naar Vlaanderen ondervond Amandus (ca. 590-ca. 675), een streekgenoot van Agilbert, mogelijk vergelijkbare taalproblemen. Hij was opgegroeid in de Loirestreek, in die tijd het grensgebied tussen Germaans Frankisch en Gallo-Romaans. Voor hij naar het noorden trok, verbleef hij lange tijd in Bourges. Volgens de *Vita Amandi* (ca. 750?) kocht de missionaris op zijn reizen in Gallië jeugdige Angelsaksische gevangenen vrij, die hij vervolgens doopte, onderwees en uitstuurde naar verschillende kerken te lande. Amandus zette zijn geloofsmissie voort in de streek rond Gent, waar de bevolking zo in de netten van de

duivel verstrikt was geraakt dat ze, in plaats van God, bomen en stukken hout aanbaden. Daar kreeg hij met de regelmaat van de klok verbaal en fysiek geweld te verduren. Keer op keer wierpen de vijandige heidenen hem in de Schelde. Nadat hij een veroordeelde gehangene opnieuw tot leven had gewekt, stroomde het volk in massa's toe en smeekte om bekering. Dankzij gulle schenkingen van gelovigen kon Amandus op de plaats van heidense tempels, kerken en abdijen bouwen. Daar voedde hij het volk met de heilige spijzen van het Woord ('verbique sacro pabulo populum reficiens') en verlichtte hij alle harten met hemelse geboden. Als we zijn biograaf mogen geloven, kon Amandus zich ondertussen uitstekend verstaanbaar maken in de Scheldestreek.

Twee getuigenissen uit de achtste eeuw danken we wellicht aan een dossier dat Bonifatius samenstelde ter voorbereiding van het Concilium Germanicum in 743, waarvan een afschrift in Rome wordt bewaard. De eerste tekst (f. 6v-7r) staat bekend als de Utrechtse doopgelofte, zo genoemd naar de missiepost in Utrecht, waar de gelofte zou zijn gekopieerd of gebruikt. De tweede tekst (f. 7r-7v) is een lijstje van bijgeloof en heidense gebruiken (*Indiculus superstitionum et paganiarum*). Net als in de hiervoor besproken Malbergse glossen en 'quod vulgo dicitur'-formules zijn in het *Indiculus* volkstalige termen bewaard waarvoor de specifieke woordenschat in het Latijn ontbrak:'nodfyr' werd omschreven als 'de igne fricato de ligno' (over het vuur dat tot stand komt door wrijving) en 'yrias' als 'de pagano cursu […] scisis pannis vel calciamentis' (over de heidense loop met gescheurde kleren of schoeisel). Buitenstaanders kregen via de omfloerste Latijnse omschrijving misschien een vaag idee van wat er tijdens deze rituelen gebeurde; ingewijden hadden genoeg aan het juiste volkstalige woord om zich de riten scherp voor de geest te halen. De 'spurcalibus' (smerigheden?) die de samensteller van de lijst in februari liet plaatsvinden, spreken in elk geval nog steeds tot de verbeelding. Waarschijnlijk doelde hij op een (deels verzonnen?) heidens zuiveringsritueel.

In de Utrechtse doopgelofte is de verhouding tussen Latijn en de volkstaal net omgekeerd. In deze gelofte werd de dopelingen verzocht te verzaken aan de duivel, Donar, Wodan en Saxnot en al hun demonen en hun geloof in de Drievuldigheid te bevestigen. De verwachtte repliek werd driemaal ingeleid door het Latijnse 'respondeat' (dat hij antwoorde). Omstreeks 1600 werd een tweede versie van dezelfde tekst naar een ouder model afgeschreven. In deze versie, die afwijkt in de bewoording en bovendien meer Nederlandse kenmerken vertoont, is het Latijn helemaal afwezig. Of de onderliggende taal van de Utrechtse doopgelofte het best omschreven wordt als Oudnederfrankisch (Oudnederlands), Oudfries of Oudsaksisch (Oudnederduits) is moeilijk te bepalen. Mogelijk gaat het om een mengvorm die sprekers van Germaanse dialecten uit een groter deel van het Noordzeegebied konden begrijpen.

De Angelsaksische vormen in de doopgelofte kunnen op verschillende manieren worden verklaard. Een Angelsaksische missiewerker kan de Utrechtse versie hebben opgesteld, gekopieerd of vertaald uit het Latijn. Of wijst het Angelsaksisch misschien op een verloren gegaan Oudengels voorbeeld, vermoedelijk uit Northumbria? Als dat inderdaad zo is, komt de oudst bewaarde, zelfstandige vertaling uit de Nederlanden aanwaaien vanuit onverwachte hoek: niet vanuit het Latijn of het Gallo-Romaans, maar van over het Kanaal, vanuit het Oudengels.

Een Karolingisch hervormingsprogramma

Toen Karel de Grote op kerstdag 800 in Rome tot keizer werd gekroond, strekte het Frankische rijk zich uit over het grootste deel van continentaal West-Europa. Zijn bestuur luidde het begin in van een periode van culturele bloei, die tegenwoordig bekendstaat als de Karolingische renaissance. Programmatische geschriften zoals de *Epistola de litteris colendis* en de *Admonitio generalis* laten uitschijnen dat deze *renovatio* onder andere voortsproot uit de behoefte aan degelijk opgeleide clerici die de Franken, Gods uitverkoren volk, de weg konden wijzen naar de 'weide van het eeuwige leven'. De effecten van dit hervormingsprogramma waren dan ook vooral merkbaar in het Latijn, de taal van de christelijke liturgie en de Karolingische administratie. Vanaf circa 770 stimuleerde een internationaal gezelschap van geleerden het culturele en intellectuele leven aan het Karolingische hof. Sleutelfiguren als Alcuinus van York (ca. 735-804), Theodulf van Orléans (?-821), Petrus van Pisa, Paulus Diaconus, Wigbod en Einhart gaven de aanzet tot een heropleving van de *artes liberales*, wetenschap en theologie, niet alleen in hofkringen, maar ook ver daarbuiten. Het gesproken en geschreven Latijn werd hervormd naar klassiek model. Een ander belangrijk actiepunt was de revisie en uniformering van de Latijnse liturgische teksten. Ondertussen waren daarvan verschillende (gecorrumpeerde) versies en redacties in omloop geraakt. In dit kader bezorgden Maudramnus, tussen 772 en 781 abt van Corbie in Noord-Frankrijk, Alcuinus van York en Theodulf van Orléans elk hun eigen gereviseerde versie van de Bijbeltekst.

Het belang van de Karolingische *renovatio* is moeilijk te overschatten: teksten van klassieke auteurs als Cicero, Tacitus, Vergilius en Suetonius, maar ook van de kerkvaders Augustinus, Hieronymus en Gregorius zijn allemaal overgeleverd in handschriften uit deze tijd. Naast de ondersteuning en uitbouw van belangrijke kenniscentra met eigen scriptoria en bibliotheken (onder andere in Luik), bevorderde het nieuwe beleidsprogramma het onderwijs in kloosterscholen. In de behoefte aan kwalitatief en correct studiemateriaal werd voorzien met nieuwe handboeken en Bijbelcommentaren. Volledig in lijn met het centrale doel van de vernieuwing kwam de nadruk in de Karolingische kloosterscholen te liggen op *grammatica* of grondig tekstbegrip in het Latijn. Het was echter even belangrijk dat de aanstaande leden van de intellectuele elite, die niet alleen hun weg vonden naar het kloosterleven, maar ook het Karolingische bestuurlijke apparaat bevolkten, zich zowel schriftelijk als mondeling helder en correct leerden uitdrukken in de taal van religie en administratie (*dialectica* en *retorica*). Verder leerden ze hoe de datum van het paasfeest kon worden berekend (c*omputus*) en wijdden ze zich aan intensieve studie van de Heilige Schrift en Bijbelcommentaren. Daarnaast stonden ook hymnen en psalmen, de *Regula Benedicti*, geschriften van de kerkvaders en heiligenlevens op het programma.
Doordat de Karolingische denkers zo nauw betrokken waren bij de revisie van de Latijnse liturgische teksten, gingen ze ook nadenken over vertaling en de verschillende opvattingen die daarover bestonden. Geleerden als Ratramnus van Corbie (?-870) loofden de accurate vertalingen die Bijbelvertaler Hieronymus van Stridon op basis van Griekse en Hebreeuwse bronteksten had vervaardigd. In zijn *Opus Caroli* (Boek **i**, hoofdstukken 12 en 13) reflecteerde Theodulf van Orléans over vertaling en Agobard van Lyon (?-840) kwam tot de conclusie dat een vertaler zich in de eerste plaats moest bekommeren over de juiste weergave van de inhoud en dan pas over de vorm.

De intellectuele bedrijvigheid in het Latijn creëerde daarenboven opnieuw behoefte aan vertalingen uit het Hebreeuws en het Grieks. Voor zijn revisie van de Bijbeltekst liet Theodulf Hieronymus' Bijbelvertaling opnieuw naast de Hebreeuwse bronteksten leggen. Notker de Stotteraar (ca. 840-912), monnik van Sankt Gallen, verzocht de bisschop van Konstanz om iemand met de juiste talenkennis op te dragen Origines' commentaren op het Hooglied uit het Grieks in het Latijn te vertalen. Volgens Notkers *Vita Karoli* (ca. 885) liet Karel de Grote na een optreden van Byzantijnse zangers de opgevoerde antifonen vertalen in het Latijn.
De belangrijkste figuur op dit gebied is ongetwijfeld de Ierse monnik Johannes Scotus (810-877). Omstreeks 860 vervaardigde hij in opdracht van Karels kleinzoon, Karel de Kale, in Parijs een nieuwe Latijnse versie van het verzamelde werk van de neoplatonistische filosoof Pseudo-Dionysius de Areopagiet. Scotus baseerde zich op een handschrift met de Griekse tekst dat de Byzantijnse keizer Michaël **ii** in 827 aan Karels vader Lodewijk de Vrome geschonken had. Hilduinus (775-ca. 855), aartskapelaan onder Lodewijk, had de tekst van dat handschrift tussen 835 en 840 al in het Latijn bewerkt. Behalve deze Pseudo-Dionysus bezorgde Scotus, eveneens vanuit het Grieks, Latijnse versies van werken van kerkvaders Gregorius van Nyssa (vierde eeuw) en Maximus Confessor (zesde eeuw).
In de Romaanse gebieden bevorderde de Karolingische *renovatio* de verschriftelijking van de volkstalen. Doordat het Latijn op klassieke leest werd hervormd, werd de afstand tussen het Latijn, de taal van geschreven teksten, en de Romaanse omgangstalen opnieuw groter. Al in 813 kregen de bisschoppen tijdens het concilie van Tours uitdrukkelijk de opdracht om hun preken te vertalen 'in de landelijke Romaanse taal, of de Germaanse volkstaal, zodat iedereen gemakkelijker kan begrijpen wat er wordt gezegd'. Na verloop van tijd werd het Latijn niet langer begrepen als de formele variant van de gesproken Romaanse taalvarianten en kwamen geschreven vormen van de verschillende volkstalen tot ontwikkeling, met als gevolg dat de kloof met het Latijn en andere varianten van het Romaans voortaan steeds vaker door middel van vertalingen overbrugd moest worden.
In de regio's waar Germaanse taalvarianten de boventoon voerden, lagen de kaarten waarschijnlijk anders. Hoewel ook daar de taal van het gewone volk grotendeels aan de blik onttrokken blijft, lijkt het aannemelijk dat de lokale clerus het *Pater Noster* en het *Credo* ook in de volkstaal heeft verklaard. Het Onzevader en de geloofsbelijdenis moesten uit het hoofd worden geleerd en van (peet)ouders werd verwacht dat ze deze basisteksten door herhaling aan hun (pete)kinderen aanleerden zodra die daar oud genoeg voor waren. In 734 schreef Beda Venerabilis aan Egbert, aartsbisschop van York, dat hij ten behoeve van gelovigen die geen Latijn kenden (ook clerici), het *Credo* en *Pater noster* 'in linguam anglorum' had vertaald en die vertalingen dikwijls aan onopgeleide priesters meegaf zodat ze de geloofsbelijdenis en het Onzevader in het Engels in hun geloofsgemeenschappen konden aanleren.
De Eden van Straatsburg die in 842 gezworen werden door Karel de Kale en Lodewijk de Duitser waren vroege exponenten van de symbolische kracht van vertaling in de internationale diplomatie. Toen Lodewijk de Vrome in 840 overleed en zijn rijk onder zijn zonen moest worden verdeeld, sloten Karel en Lodewijk een verbond tegen hun broer Lotharius, die in 841 nabij Auxerre een verpletterende nederlaag leed. In een gedesillusioneerde beschouwing over de versplintering van het Frankische rijk registreerde Nithard (?-844), zelf ook een kleinzoon van Karel de Grote, de eden waarmee zijn koninklijke

neven op 14 februari 842 hun bondgenootschap hadden vernieuwd. Ten overstaan van Karels volgelingen legde Lodewijk de Duitser de eed af in de *Romana [lingua]*; Karel de Kale sprak dezelfde belofte uit in de *Teudisca lingua*. Vervolgens brachten beide legers een tweede eed uit, elk in het dominante dialect van hun gebied. Het is onduidelijk of deze volkstalige eden werden vertaald uit het Latijn of dat de Latijnse invloed in de teksten een gevolg was van het register dat gangbaar was aan het hof en in de kanselarij. Hoe dan ook is minstens een van de volkstalige versies uit een andere taal vertaald. Dat dergelijke pragmatische vertalingen meer voorkwamen, zonder altijd op schrift te worden gesteld, blijkt misschien uit de *Annales* van Flodoardus van Reims (ca. 893-966). Daarin beschreef de Frankische kroniekschrijver hoe tijdens de synode van Ingelheim in 948 een Latijnse brief werd voorgelezen en vertaald in *teutiscam linguam* ten behoeve van de Duitse koning Otto **i** en Lodewijk **iv** van Frankrijk, die beiden dus de Germaanse volkstaal begrepen, maar wellicht onvoldoende onderlegd waren in het Latijn.
Aan de overkant van het kanaal zette koning Alfred van Wessex (847/9-899) tijdens het laatste kwart van de negende eeuw een pedagogisch programma in de steigers waarin voor vertaling een belangrijke rol was weggelegd. Met een groep van medewerkers vertaalde Alfred wetteksten, de psalmen, werken van kerkvaders en Boethius' *De consolatione philosophiae*. Bovendien werden onder zijn impuls onder andere de *Dialogi* van Gregorius, Beda's *Historia Ecclesiastica* en vermoedelijk ook Orosius *Historiarum adversum paganos* in het Oudengels vertaald. Voor zover bekend heeft de Karolingische *renovatio* in de Nederlanden niet geleid tot een vergelijkbaar project waarin kennisoverdracht in de volkstaal via vertalingen systematisch werd gestimuleerd.

Vroege Psalmvertalingen en een Hoogliedcommentaar

Omstreeks 1050 vervaardigde Wulfwinus de Corpulente ('cada'), vermoedelijk een monnik uit de Sint Augustinusabdij in Canterbury, een fraai afschrift van het psalter met een bladopmaak in twee kolommen. In de eerste kolom stond de Latijnse psalmtekst, in de kolom ernaast een Oudengelse vertaling. Voor de eerste vijftig psalmen volgde Wulfwin de prozavertaling van Alfred de Grote, voor de resterende honderd gebruikte hij een legger met een Oudengelse rijmvertaling. Wie dit fraai geïllustreerde handschrift naast de restanten van oude psalmvertalingen uit de Nederlanden legt, ziet toch vooral de verschillen. De oudste bekende psalmvertaling in het Nederlands dateert van omstreeks 900 en is dus niet veel jonger dan de Engelse versie van koning Alfred. Een prachthandschrift is er van deze 'Wachtendonckse psalmen' niet bewaard. Sterker nog, tegenwoordig zijn er alleen nog flarden tekst bekend via vroegmoderne citaten. Het handschrift uit de tiende eeuw waarvan al deze latere getuigen zijn afgeleid, was in de tweede helft van de zestiende eeuw in het bezit van de Luikse kanunnik Arnoldus Wachtendonck (1538-1605). Voordien werd het Latijnse psalter bewaard bij de kanunnikessen van Eigenbilzen en het is goed mogelijk dat het handschrift daar ook werd geschreven en gebruikt. Wachtendoncks tijdgenoot, de Brabantse humanist Justus Lipsius, was zo geïntrigeerd door de tekst dat hij in 1591 een afschrift liet maken, maar ook die kopie is niet bewaard. Fragmenten uit de psalmvertaling (ongeveer een zesde van de volledige tekst) zijn bewaard via werkdocumenten van Lipsius, in zijn

briefwisseling en citaten uit Lipsius' verloren afschrift.
@1.02@
Anders dan in het psalter van Wulfwinus, stonden het Latijn en de volkstaal in het Wachtendonckse handschrift niet op gelijke voet naast elkaar. De 'vertaling' was in feite een continue interlineaire glos bij de Latijnse psalmtekst, waarbij de Latijnse woordvormen geglosseerd werden met een Oudnederlandse tegenhanger. Hoewel deze glossen de Latijnse tekst nauwgezet volgden, klonk hier en daar ook de invloed van psalmcommentaren door, waardoor de interpretatie in de Oudnederlandse leeshulp soms verschilde van de letterlijke betekenis. Door lichtjes af te wijken van de syntaxis en woordkeuze van de Latijnse tekst, klonk de Oudnederlandse vertaling ook natuurlijker dan wanneer een strikt letterlijke aanpak was gehanteerd. Zo dienden de glossen niet alleen een beter begrip van het Latijn, maar kon de Nederlandse versie ook vlot(ter) gelezen worden door wie het Latijn niet zo goed beheerste. Hoewel gelijkaardige interlineaire 'vertalingen' gangbaar waren in het onderwijs, konden de Wachtendonckse psalmen zo ook worden gebruikt in de dagelijkse gebedspraktijk. Qua vorm sloten de Wachtendonckse psalmen aan bij de Duitstalige interlineaire vertalingen die ontstonden als bijproduct van de Karolingische *renovatio*. De Oudnederlandse versie uit de omgeving van Xanten of Krefeld ging dan ook terug op een nu verloren Middelfrankisch model. Aanvankelijk werd die voorbeeldtekst vrij nauwgezet gevolgd, maar gaandeweg werden klanken en woorden meer aangepast aan het Oudnederlands. Iets vergelijkbaars gebeurde in de kopie van de *Expositio in Cantica Canticorum* die omstreeks 1100 in de Egmondse Sint-Adelbertabdij werd vervaardigd. In deze Egmondse *Willeram* werd de Oost-Frankische Hoogliedparafrase en -commentaar van abt Williram van Ebersdorf voorzien van een laag Oudnederlands vernis. De kopiist wijzigde klanken en woorden zodat de taal van zijn afschrift beantwoordde aan de verwachtingen van het beoogde publiek. Oost-Frankische woorden die te veel verschilden van het lokale dialect werden keurig vertaald. Zo werd 'trokkenon' (droog, vergelijk het Duitse *trocken*) in de Egmondse Willeram 'drugon' en werd 'vinstre' (duisternis) vervangen door 'thimsternisse'. Soms sloeg de kopiist ook woorden over, omdat hij ze niet (her)kende of omdat hij geen Oudnederlands alternatief paraat had (bijvoorbeeld als het ging over de wijnbouw). Toch bleef hij ook dicht bij de tekst in zijn voorbeeld. Geregeld veranderde de betekenis van de tekst licht doordat 'valse vrienden' letterlijk werden overgenomen. Daarnaast behield de Egmondse bewerker systematisch een aantal Duitse klanken, of zette hij die zelfs dikker aan. Zo kon de hybride tekst die hij afleverde begrepen worden door een Hollands publiek, terwijl de prestigieuze schrijftaal van het Oost-Frankische model er tegelijkertijd in doorklonk.
@1.03@
Behalve de Wachtendonckse psalmen zijn er nog enkele jongere psalmfragmenten met Oudfriese glossen bewaard. Op de oudste snippers (Gent, Privéverzameling, **ms** 3), die vermoedelijk dateren uit het eerste kwart van de twaalfde eeuw, is de Latijnse tekst van twee psalmverzen gedeeltelijk bewaard. Anders dan bij de Wachtendonckse psalmen, staat het volkstalige equivalent hier niet boven het Latijn maar eronder. De grote en duidelijke letters maakten dit handschrift erg geschikt om voorgelezen te worden. De psalmfragmenten van de Universiteitsbibliotheek in Groningen (**ms** 404) met stukjes tekst van vier psalmen zijn van iets later datum (ca. 1175-1225). Dat de Oudfriese glossen niet gekopieerd zijn boven maar tussen de woorden van de Latijnse psalmtekst, laat vermoeden dat dit afschrift teruggaat op

een oudere versie met interlineaire glossen, mogelijk nog uit de tiende eeuw. In dit geval is geopperd dat de Friese glossen zijn aangebracht als voorbereiding van een zelfstandige Friese psalmvertaling, waarvan de vlotheid en zinsbouw ondergeschikt waren aan het Latijn. Toch is het niet ondenkbaar dat deze glosserende vertalingen ook educatieve doeleinden dienden en in een klooster werden benut om novicen de psalmtekst aan te leren.

3 Volkstalige lessen en liedjes in het Latijn

De overvloedige schuit

In de middeleeuwse scholen werd het psalter graag gebruikt bij het leesonderwijs, maar in het klaslokaal van Egbert van Luik (actief ca. 1010-1026) reciteerden de jongste pupillen ook Latijnse zegswijzen en korte verhaaltjes die hun leraar voor hen had gebundeld. In zijn *Fecunda ratis* (de overvloedige schuit) prees Egbert de volkse wijsheden, die ‘in communi […] sermone’ (in de gewone taal), dus niet in het Latijn, werden doorverteld. Het boekje, waarin hij onder andere Latijnse versies van deze parels had verzameld, droeg hij op aan Adalbold, bisschop van Utrecht (1010-1026), met wie hij op jonge leeftijd de schoolbanken had gedeeld. Voor de inhoud en opbouw van zijn handboek liet hij zich leiden door de *Disticha Catonis*, een verzameling raadgevingen toegeschreven aan Cato, en de fabels van Avianus. Als een volleerd didacticus dreef hij het niveau gaandeweg op van eenvoudige éénregelige spreekwoorden (type: ‘Wiens brood men eet, diens woord men spreekt’; ‘Hij is zo nuttig als een pony op het slagveld’) naar almaar langere uitdrukkingen, verhalen, fabels en beschouwingen, bijvoorbeeld over hoogmoed, mededogen en het vagevuur. De *Overvloedige schuit* was bedoeld voor de ‘formidolosis adhuc sub disciplina pueris’, de kleine, bedeesde jongetjes die aan het begin stonden van hun schoolcarrière en het klappen van de zweep nog niet kenden. Als hun leraren er niet waren, konden ze hun beperkte vaardigheden verder verfijnen door deze versjes te zingen in plaats van andere, minder nuttige (en ongetwijfeld schunnigere) liedjes.

Het lijdt weinig twijfel dat Egberts methodologie even efficiënt was als weldoordacht. De zegswijzen en volksverhaaltjes die hij in zijn handboek opnam hadden zijn pupillen meer dan eens gehoord toen ze nog aan moeders rokken hingen. Daardoor konden ze de betekenis van Egberts doorwrochte Latijn toch wat makkelijker achterhalen en onthouden. Maar Egbert putte niet alleen uit wat hij op straat hoorde en uit zijn ervaringen in het klaslokaal: hij verwees ook naar de Bijbel, Augustinus, Gregorius de Grote, Horatius, Juvenalis en Vergilius. In het volkse materiaal waarin hun leraar die boekenkennis verpakte, herkenden de schuchtere schooljongens hun eigen leefwereld. Dat stelde hen ongetwijfeld op hun gemak en zorgde nu en dan zeker ook voor de nodige hilariteit, bijvoorbeeld als Egbert het gekronkel beschreef van een kruiperige leraar, of het aanstellerige gedrag van een jongeling met een nieuwe haarsnit.

In de *Fecunda ratis* leerden de scholiertjes over Latijnse woordenschat, syntaxis en de verborgen morele lessen van metaforen en fabels. Tegelijkertijd bracht Egbert zijn leerlingen een gezonde levenshouding bij, die geworteld was in de christelijke grondbeginselen. Hij hechtte belang aan wellevendheid en een ernstige studiehouding en koesterde een diep misprijzen voor hebzucht en andere zonden. Vandaag is de Luikse schooltekst vooral bekend

omdat ze de vroegst opgetekende versie van *Roodkapje* bevat. Naar andere verhalen die Egbert terloops vermeldt hebben we het gissen, zodat het een mysterie blijft wat er precies gebeurde met Poles, de vadermoordenaar of welke avonturen de knecht Butzo heeft beleefd. De Luikse schoolmeester zei het zelf al: 'Wat Bertheca gewoven heeft, ging met vele andere dingen verloren'.

Een meertalige pennenproef

Ook de bekende regels 'hebban olla uogala nestas hagunnan hinase hic / enda thu uuat unbidan uue nu' (Alle vogels zijn begonnen aan hun nest, behalve ik en jij. Waarop wachten we nog?), veelgeroemd als het oudst bewaarde neergeschreven literaire Nederlands, herinneren ons eraan dat middeleeuwse vertalingen al te gemakkelijk het beeld oproepen van eenrichtingsverkeer uit het Latijn. Uit de Malbergse glossen en het lijstje met heidense praktijken bleek al dat het niet altijd vanzelfsprekend was om volkstalige begrippen uit rechtspraak, religie en het leven van alledag treffend weer te geven in het Latijn. Ook in *hebban olla vogala* schemert het primaatschap van de volkstaal door. Hoewel de taal van de regeltjes even ter discussie stond, lijkt het er uiteindelijk toch op dat de pennenproef West-Vlaams is of een mengelmoes van Oudnederlandse en Oudengelse dialecten. Het verhaal van de Vlaamse monnik die in de elfde eeuw (via Normandië?) naar Rochester emigreerde en daar in de priorij van Saint Andrew zijn pen uitprobeerde met een deuntje dat in zijn hoofd rondspookte, houdt voorlopig dus stand. Boven de verzuchting in de volkstaal schreef hij echter ook een versie in het Latijn, die veel minder goed is gekend: 'Quid expectamus nunc / Abent omnes volucres nidos inceptos nisi ego et tu'. Op het eerste gezicht heeft het Latijn veel weg van een lexicale glos bij het Oudnederlands: de woordvolgorde lijkt immers door het Nederlands te zijn ingegeven en niet omgekeerd. Maar in het Latijn is de volgorde van ongeduld en nesten bouwen omgekeerd. Gebeurde dat omdat de scribent plots ruimte tekortkwam? Of is de verdraaiing intentioneel? Rekende de monnik erop dat zijn medebroeders het versje zouden lezen en diende het Latijn hier, anders dan bij volkstalige glossen en interlineaire vertalingen, het betere begrip van de volkstaal?

De gehavende overlevering van de Wachtendonckse psalmen en de Oudfriese glossen illustreert hoe broos deze eeuwenoude vertalingen zijn: zonder Lipsius' zestiende-eeuwse aantekeningen was er van de Wachtendonckse psalmvertaling amper iets bewaard. Boekbinders versneden de psalters met Oudfriese glossen. De fragmenten werden verwerkt in nagelnieuwe boekbanden waarin ze overleefden als verstekeling. Aan het rondtrekkende Karolingische hof, in kloosters en de daarmee verbonden scholen en kenniscentra is er vast meer vertaald dan de schaarse overblijfselen laten vermoeden. Het lijdt geen twijfel dat de missionering door de *perigrines pro christo* in het Noordzeegebied de behoefte schiep aan mondeling en schriftelijk vertalen, maar ook daarvan blijven alleen nog vage sporen over. Het vermoeden dat er in de vroege middeleeuwen al met regelmaat werd vertaald, is vast niet onterecht. Toch blijven concrete aanwijzingen voor bedrijvige vertaalactiviteit zeldzaam. In de Nederlanden zien we die voor het eerst vanaf het einde van de twaalfde eeuw.

Hoofdstuk 2. 1150-1300. De bocht naar de volkstaal

Vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw kwam er aan adellijke hoven en nauwelijks later bij de gegoede stedelijke elite, meer tijd en geld voor ontspanning en kostbare boeken, die bijdroegen tot het prestige van de eigenaar. De aanschaf van een luxe-exemplaar was een dure aangelegenheid. Voor de productie van één enkel boek was de expertise nodig van kopiisten, illustratoren en een boekbinder, die naargelang het vak dat ze uitoefenden, dagen, weken of maanden investeerden in het project. Bovendien werd er bij het maken van een geïllustreerd handschrift ook aanzienlijk veel kostbaar materiaal gebruikt: perkament als tekstdrager, pigmenten en bladgoud voor de illustraties, hout, leer en metaalwerk voor de boekband. Aangezien het niveau van het Latijn bij edellieden en stedelingen doorgaans stukken lager lag dan bij goedopgeleide clerici, groeide de behoefte aan neergeschreven teksten in de volkstaal. Dat konden verhalen zijn over liefde en heldenmoed, maar ook geestelijke literatuur, heiligenlevens, geschiedenisboeken en wetenschappelijke naslagwerken werden uit het Latijn vertaald. Voor kennis en verstrooiing deden adellijke heren én dames een beroep op raadgevers uit de *clergie*, die hun weg kenden in de Latijnse wetenschap en cultuur. Voor hun bemiddelde mecenassen schreven deze geletterde auteurs volkstalige teksten waarin ze een ‘hoofs’ samenlevings- en liefdesideaal ontwikkelden dat stoelde op christelijke waarden, maar vooral ook geschoeid was op klassieke leest en dat daardoor meer ruimte bood aan het hier en nu, aan levensvreugde en verfijnde schoonheid. De sociale omgangsvormen die in deze teksten werden verspreid (en geproblematiseerd), stonden in dienst van zelfontwikkeling en het respectvol samenleven aan het hof maar ook elders. Tegelijk groeide ook de interesse in tradities, in het verleden van het eigen geslacht en de voorgeschiedenis van de eigen streek. Deze fascinatie vond haar weerslag in genealogieën en kronieken, die eerst in geleerde Latijnse boeken werden opgetekend, maar al snel ook in de volkstaal werden vertaald.
Auteurs als Marie de France en Chrétien de Troyes (beiden actief ca. 1150-1200), die schreef in opdracht van onder anderen de Vlaamse graaf Filips van den Elzas, goten mondeling overgeleverde verhalen in een duurzamere, geschreven vorm. Dat die overgang niet zonder slag of stoot ging, bewijst de proloog van Chrétiens *Erec et Enide*. Daarin trok de auteur van leer tegen de onbetrouwbare verhalenvertellers die het verhaal van Erec, zoon van Lac, vakkundig hadden verknoeid. Hij maakte zich sterk dat zijn eigen versie de tand des tijds beter zou doorstaan. In de proloog van *Cligès* gaf Chrétien te kennen dat hij eerder ook al het Philomenaverhaal uit Ovidius’ *Metamorphosen* in het Frans had bewerkt. Daarin verschilde hij enigszins van Marie de France, die in haar *Lais* vertalingen van Latijnse publiekslievelingen bestempelde als een te voor de hand liggende keuze. Toch heeft ook zij zich vermoedelijk aan vertalingen gewaagd. Voor de *Esope* beriep Marie zich op de autoriteit van een verloren of verzonnen Engelse bewerking door Alfred de Grote. *L'espurgatoire seinz Patriz* en *La vie seinte Audree*, twee werken die aan haar zijn toegedicht, waren eveneens gebaseerd op een Latijns model.
Tot het einde van de twaalfde eeuw werd in religieuze en wereldlijke schrijfcentra vrijwel uitsluitend geschreven in het Latijn. In de daaropvolgende decennia groeide de behoefte aan documenten van juridische, financiële en commerciële aard die in de volkstaal waren opgesteld: mondelinge overeenkomsten werden steeds vaker schriftelijk vastgelegd, ook als beide partijen Latijnonkundig waren. In (rurale) administraties en stedelijke sociale

instellingen verschenen almaar meer administratieve documenten in het Frans en het Nederlands. Voor wie het Latijn niet of onvoldoende beheerste, werden samenlevingsregels en overeenkomsten uit het Latijn vertaald of in de volkstaal opgesteld. Voor de lokale overheden was het bovendien efficiënter om rechtshandelingen die mondeling in de volkstaal werden afgesloten ook rechtstreeks in een Nederlandstalige akte vast te leggen, zonder voorafgaande registratie in het Latijn. Vanaf de laatste decennia van de dertiende eeuw neemt het aantal volkstalige administratieve teksten die uit de Nederlanden bewaard zijn dan ook opmerkelijk toe.

1 Adel en *clergie*

Vertalen aan het hof van Guînes

Omstreeks 1200 schreef Lambert, priester van Ardres, een geschiedenis van de lokale heren en de graven van Guînes, een klein graafschap dat tot de invloedssfeer van Vlaanderen behoorde. In deze *Historia comitum Ghisnensium et Ardensium dominorum* bezong Lambert de wapenfeiten van de lokale graven, maar hij berichtte ook uitgebreid over het intellectuele leven aan het hof van Guînes. Tegenwoordig behoort de regio van Guînes en Ardres tot het Franse departement Pas-de-Calais, maar in de twaalfde eeuw werd er vermoedelijk nog Nederlands gesproken. Dat Lambert in zijn kroniek een duidelijk onderscheid maakte tussen de ‘maternam linguam’ (moedertaal) en het ‘Romanum’ (in dit geval Picardisch-Frans), doet vermoeden dat ook de plaatselijke adel van huis uit Nederlandstalig was of tweetalig Nederlands-Frans.

Boudewijn **ii** van Guînes (?-1206) wordt in de kroniek omschreven als uiterst weetgierig en geletterd in het Frans. Tegelijk was de graaf een ‘laïcus’ (leek), ‘illiteratus’ (ongeletterd) en ‘liberalium […] ignarus artium’ (ongeschoold in de zeven vrije kunsten). Boudewijns kennis van het Latijn was dus in het beste geval beperkt, waardoor hij in principe van de geleerde kennismaatschappij uitgesloten bleef. De afstand tussen het ‘Romanum’, een taal die de graaf uitstekend beheerste, en het Latijn van de wetenschappen overbrugde hij door druk te discussiëren met hoogopgeleide clerici. Die experts bestookte hij met provocerende vragen, zodat hij kon leren uit hun reacties. Boudewijn toonde de grootste bewondering voor zijn mentoren en overlaadde hen met geschenken. Op zijn beurt onderhield de graaf zijn erudiete gesprekspartners met verhalen die hijzelf uit de mond van professionele verhalenvertellers had gehoord. Lamberts voorstelling klinkt misschien zelfs wat te mooi om helemaal waar te zijn. Per slot van rekening was hij zelf een clericus en mogelijk gebruikte hij dit ideaalbeeld om zijn eigen positie aan het grafelijke hof te verbeteren. Toch mogen we er gerust van uitgaan dat er geen strikte grens bestond die de wereld van de klerikale *litterati* scheidde van het ‘ongeletterde’ milieu van de aristocratie (*illiterati*). Integendeel, beide culturen vulden elkaar aan, er was wederzijdse beïnvloeding en zowel de adel als de *clergie* was gebaat bij het contact.

De graaf van Guînes had bovendien de goede gewoonte om boeken uit het Latijn in het Frans te laten vertalen. Hij was bijzonder gesteld op de bewerking van het Hooglied die magister Landri de Waben voor hem had gemaakt, maar hij beluisterde ook Franse vertalingen van episodes uit de evangeliën en de preken die daarbij hoorden. Al even ijverig bestudeerde

Boudewijn de *vita* van de heilige Antonius, die vertaald was door een zekere Alfridus. Magister Godfried, zijn lijfarts, bewerkte voor hem een groot deel van een werk over de *physicae artis* (geneeskunde) in het Frans. Landmeter Simon van Boulogne overhandigde de graaf een zelfgemaakte vertaling van Solinus' *De mirabilibus mundi*, waaruit hij in het openbaar voorlas.

De privébibliotheek van de graaf was zo goed uitgerust dat Boudewijns expertise op het gebied van theologie, filosofie en de wijsheden uit fabels de eruditie van Augustinus, Dionysius de Areopagiet en Thales van Milete naar de kroon stak. Wat *chansons de geste*, platvloerse *fabliaux* en ridderromans of kronieken betrof, stelde het repertoire van de graaf dat van de bekendste verhalenvertellers in de schaduw. Hasardus van Aldehem, Boudewijns bibliothecaris, las alle boeken voor in Franse vertaling en gaf bijkomende uitleg ('omnes ejus libros de latino in romanam linguam interpretatos et legit et intelligit'). Het heeft er alle schijn van dat Hasardus niet alleen Franse vertalingen voorlas, maar Latijnse teksten ook ter plekke parafraseerde in het Frans.

Boudewijn wilde koste wat kost op de hoogte blijven van de meest recente ontwikkelingen in ieder kennisgebied. Anderzijds besefte hij maar al te goed dat hij onmogelijk alles kon onthouden en dat het orale geheugen van de volkstaal niet langer volstond om alle essentiële kennis op te slaan. De oplossing voor dit probleem zocht Boudewijn in vertalingen van geleerde werken uit het Latijn, die hij liet opschrijven in boeken. Daarin verschilde hij niet van zijn tijd- en streekgenoten: Rogier **iv**, burggraaf van Rijsel liet een indrukwekkende reeks Latijnse (en volkstalige) bronnen verwerken in een Franstalige wereldgeschiedenis. De vertalingen van de *Historia Karoli Magni et Rotholandi* of kroniek van Pseudo-Turpijn uit de eerste helft van de dertiende eeuw ontstonden op verzoek van edellieden in Saint-Pol, Artesië, Ponthieu en Henegouwen en vonden al snel een ruimer publiek in en buiten de eigen streek. Om aan de veranderde behoeften te voldoen, maakte de Latijnse schriftcultuur aan het einde van de twaalfde eeuw een bocht naar de volkstaal. Voortaan kon kennis in het Frans en niet veel later ook in het Nederlands in boeken worden vastgelegd, net als in het Latijn. Voortaan was het mogelijk om de geheugencapaciteit die voor volkstalige kennis beschikbaar was, telkens opnieuw uit te breiden en te vullen met vertalingen van gewijde teksten, heiligenlevens, medische handboeken, theologische traktaten en natuurkundige en filosofische naslagwerken. De enige voorwaarde daarvoor was dat wie zo'n vertaling wilde over de juiste connecties en de nodige financiële middelen beschikte.

Deze *vernacular turn* betekende overigens niet dat het Latijn als kennistaal verdween of dat de orale (kennis)cultuur zonder slag of stoot plaatsmaakte voor het geschreven boek. Hoewel discussies over vorm en genre soms hoog opliepen, bleven opvoeringen van *chansons de geste*, ridderverhalen en *fabliaux* geliefde vormen van vermaak. In het gevolg van Arnoud **ii** van Guînes, Boudewijns zoon, was er altijd plaats voor mannen met levenservaring die hem konden amuseren met verhalen en geschiedenissen uit lang vervlogen tijd. De veteraan Robert de Coutances, een bevlogen verteller, liet Arnoud kennismaken met de Romeinse keizers, Karel de Grote, de helden Roeland en Olivier, en Arthur, koning van Brittannië. Philippe de Montgardin vertelde over Jeruzalem, het beleg van Antiochië, over Arabieren en Babyloniërs en over de gebeurtenissen in Outremer. Guillaume d'Écluse ten slotte vermaakte Arnoud met fabels en geschiedenissen uit Engeland, over Gormund en Isembart, over Tristan en Isolde, over Merlijn en Merculf, en over het verleden van Ardres. Uit Lamberts *Historia comitum*

blijkt bovendien dat aan het hof van Guînes teksten bij voorkeur werden voorgedragen en beluisterd. Het genre was daarvoor niet van belang en evenmin maakte het veel uit of de opgevoerde tekst eerst in een boek was vastgelegd.
Dat de graaf van Guînes teksten liet vertalen in het Frans had alles te maken met de grensoverschrijdende sociale, culturele – en intellectuele – netwerken in de regio, die zich uitstrekten over Frankrijk en Vlaanderen, en, belangrijker nog, reikten tot de Britse eilanden. Daar nam de Anglo-Normandische aristocratie al in het derde kwart van de twaalfde eeuw duidelijk het voortouw in de vertaalslag naar kennis in het Anglo-Normandische Frans. Behalve de teksten die voor Boudewijn van Guînes in het Frans werden vertaald, kennen we uit de Nederlanden nog twaalfde-eeuwse Franstalige versies van de *Dialogi* van Gregorius en van een brief en enkele sermoenen van Bernard van Clairvaux. In vergelijking met de vertaalactiviteit in Engeland en Normandië maakt dit groepje teksten toch een eerder povere indruk. Daar is de vangst niet alleen groter, maar ook meer divers: Bijbelboeken, heiligenlevens, (pseudo-)geschiedschrijving (onder meer de *Roman de Brut* van Wace en een Alexanderbiografie), het *Bestiaire* van Philippe de Thaon, de dierenfabels van Avianus, Boethius' *De consolatione philosophiae*, de *Tractatus de Purgatorio Sancti Patricii* en twee vertalingen van de *Dicta Catonis*.

Heinric van Veldeke, de eerste loot

Omstreeks de tijd dat Chrétien de Troyes werd onthaald aan de hoven van Champagne en Vlaanderen en de graaf van Guînes geestelijk proza en wetenschap liet vertalen in het Frans maakte Heinric van Veldeke (actief ca. 1170-na 1186) naam in het Maas-Rijngebied en ver daarbuiten. Hij schreef in de lokale volkstaal, maar zijn rijmwoorden waren zo gekozen dat ze probleemloos in het Duits konden worden overgezet. Op die manier kon zijn werk beluisterd worden in heel het Duitse Rijk. In zijn lyriek voerde de dichter een ironisch steekspel met het verheven liefdesideaal van Duitse en Franstalige vakgenoten, onder wie Chrétien. Al in zijn eigen tijd reikte Veldekes faam tot ver over de grenzen van het graafschap Loon, waar hij geboren was. Aan het begin van de dertiende eeuw verklaarde Gottfried von Strassburg, aan wiens pen we *Tristan und Isolde* te danken hebben, stellig dat Veldeke de loot entte waaruit de hele Duitse dichtkunst zo meesterlijk was ontloken. Omstreeks 1230 noemde Rudolf von Ems hem de wijze man 'der rehter rîme alrêrst began / der künsterîche Heinrich' (die eerst met zuivere rijmen dichtte / de kunstige Heinric, *Alexanderroman*, v. 3113-3114). *Parzifal*-dichter en tijdgenoot Wolfram von Eschenbach rouwde om Veldekes veel te vroege overlijden (*Parzifal*, **viii**, 404, v. 28-30).

Veldeke was niet alleen een begenadigd minnezanger. Hij vertaalde ook langere teksten uit het Latijn en het Frans voor opdrachtgevers in het Maas-Rijngebied. Omstreeks 1170 bewerkte hij in *Sinte Servaes leven* twee heiligenlevens over de legendarische bisschop van Tongeren en Maastricht uit het Latijn in het Nederlands. Het resultaat deed net zozeer denken aan de contemporaine Franstalige epiek als aan een *vita* in het Latijn. Zijn *Eneasroman* sloot aan bij de Franse *romans d'antiquité*, waarvan de auteurs omstreeks 1160 inspiratie haalden bij de Latijnse verhalen over Troje, Thebe en de stichting van Rome. Veldeke nam echter geen genoegen met de Franse *Roman d'Eneas*, maar greep ook terug naar het Latijnse epos

van Vergilius en geleerde commentaren daarop. Alles wijst er dus op dat de rol van doordeweekse zondaar die Veldeke in zijn Servaaslegende op zich nam niet in het minst overeenstemde met de werkelijkheid. Misschien was hij wel een zondig man (‘ongherecht’), maar dat hij ‘sonder sen’ (verstoken van verstand) en ‘ongheleert’ (onwetend) zou zijn, was ongetwijfeld al te bescheiden (*Sinte Servaes leven*, Proloog, v. 184-185). Integendeel, de bronnen die hij voor zijn werk raadpleegde en de manier waarop hij ze verwerkte, verraden een gedegen kennis van zowel de Franse als de Latijnse literatuur die kenmerkend was voor wereldgeestelijken die hun weg kenden in de wereld van de *clergie,* maar ook aan het adellijke hof.
Veldeke droeg zijn Servaaslegende op aan twee belangrijke figuren uit zijn nabije omgeving: Agnes van Metz, de gravin van Loon, en Hessel, die koster was van het Maastrichtse Servaaskapittel. Hij richtte zich tot een publiek van leken en ‘ongheleerden luden’ (**i**, v. 3231; Proloog, v. 180), mensen zonder grondige kennis van het Latijn, die hij iets bij wilde brengen over het leven van Sint Servaas. Veldekes *vita* was in de eerste plaats bedoeld als eerbetoon aan de heilige wiens exemplarische levenswandel iedereen tot voorbeeld strekte, maar ook stof leverde voor een vermakelijke geschiedenis. Het tweede luik van het heiligenleven bulkte van de mirakelverhalen die de recente bedevaartcultus rond het graf van Servaas een duwtje in de rug konden geven. Bovendien wilden Hessel en gravin Agnes met de *Servaaslegende* bevestigen dat het Kapittel van Maastricht en de graven van Loon zich in de machtsstrijd tussen de keizer en de paus eenparig aan de zijde van de Duitse keizer Frederik Barbarossa schaarden. De keizer van het Heilige Roomse Rijk was de leenheer van de Loonse graven en ook de band tussen Maastricht en de keizer lag voor de hand: Veldeke onderstreepte dat Karel de Grote en diens opvolgers de grootste bewondering koesterden voor de eerste bisschop van Maastricht en suggereerde zo dat Barbarossa er goed aan deed dat illustere voorbeeld te volgen. Wellicht was voor de Servaaslegende ook een rol weggelegd in de pogingen van de Loonse graven om greep te krijgen op het rijksdeel van Maastricht dat Agnes’ zoon Gerard omstreeks 1175 daadwerkelijk van de Duitse keizer in leen ontving. Vandaag is er van een ruimere verspreiding *Sinte Servaes leven* nog weinig merkbaar: de bewaarde fragmenten van een twaalfde-eeuwse codex en het volledige handschrift uit de vijftiende eeuw wijzen eerder op een beperkte receptie in de omgeving van Maastricht. Dat was anders voor de *Eneasroman*, die lange tijd populair bleef in het Duitse Rijk.
@1.04@
De voornaamste bron voor Veldekes epos over de legendarische stamvader van Rome was een recente Franstalige bewerking van Vergilius’ *Aeneis*. Mogelijk belandde een exemplaar van de Anglo-Normandische *Roman d’Eneas* op zijn schrijftafel via de graven van Loon, die eerder al het project rond Sint Servaas hadden ondersteund. In het zuiden grensde het graafschap aan Franstalig gebied en vanuit het nabijgelegen commerciële centrum Luik voerden handelswegen naar het noorden van Frankrijk en het Duitse Rijk. Bovendien waren de graven niet alleen vooraanstaande leenmannen van de Duitse keizer, ze hadden ook verwanten in het tweetalige Brabant en onderhielden contacten met Franstalige hoven. Welke plaats het Frans precies innam aan het Loonse hof blijft voorlopig onduidelijk, maar het lijkt niet uitgesloten dat Wolfram von Eschenbach Frans leerde in dienst van Gerard van Loon, die net als zijn vader Lodewijk ook graaf was in Rieneck, en dus ook een van de leenheren was van het gebied Eschenbach.

De bewogen ontstaansgeschiedenis van de *Eneasroman* wordt in een epiloog bij het epos toegelicht (v. 13429-13490). Het vertaalproject was al een aardig eind gevorderd (c. 11000 verzen) toen Veldeke zijn onvoltooide manuscript liet lezen aan de 'eerbiedwaardige en vrijgevige' gravin van Kleef. Die vertrouwde het boek toe aan een hofdame, die het zich echter liet ontfutselen tijdens de festiviteiten bij het huwelijk van de gravin met landgraaf Lodewijk van Thüringen. De dader, graaf Hendrik van Schwartzburg, stuurde de buit prompt naar zijn Duitse thuisbasis, waar de onafgewerkte tekst negen jaar lang buiten het bereik van de vertaler bleef. Uiteindelijk is Veldeke toch naar de Neuenburg gereisd, waar Herman, de jongere broer van de landgraaf van Thüringen, hem met de grootste moeite overhaalde om het onvoltooide meesterwerk alsnog van een slot te voorzien.

Onder de bescherming van deze Herman van Neuenburg (?-1217), die in 1190 zijn overleden broer opvolgde als landgraaf, ontwikkelde het Thüringse hof zich tot een kunstencentrum van formaat. Herman liet de *Metamorphoses* van Ovidius vertalen in het Duits. Dankzij hem maakte Wolfram von Eschenbach kennis met de Franse verhalen over Guillaume d'Orange die de stof leverden voor diens *Willehalm.* Herbort von Fritzlar schreef in opdracht van de landgraaf een 'prequel' op Veldekes *Eneasroman*. In zijn *Liet von Troye*, een bekortende bewerking van de Franse *Roman de Troie* van Benoît de Sainte-Maure, vertelde de Duitse dichter over de mythische belegering en verwoesting van de stad. Veldekes Thüringse connecties bieden een gedeeltelijke verklaring voor het succes van de *Eneasroman* in het Duitse Rijk. Uit de periode tussen circa 1200 en het einde van de vijftiende eeuw zijn van het epos nog zeven (quasi-)volledige handschriften en een tiental fragmenten bekend die onder andere afkomstig zijn uit de streek van Thüringen, Hessen en Beieren. Daarenboven werd het succes van de *Eneasroman* zeker ook bepaald door de antieke verhaalstof en de manier waarop Veldeke die, in navolging van de *Roman d'Eneas*, nieuw leven inblies.
In zowel *Sinte Servaes leven* als de *Eneasroman* werd meermaals de aandacht gevestigd op de betrouwbaarheid van de Latijnse en Franse bronnen en de nauwkeurigheid van Veldekes bewerking. Het leven van Sint Servaas was in het Latijn 'nae der waerheit' opgetekend en ook Veldeke had zich voor onwaarheden gehoed. In de *Eneasroman* volgde Veldeke nauwgezet de 'walischen buchen' die de Latijnse tekst 'al nach der warheit' weergaven. Als Vergilius niet loog, dan was wat Veldeke schreef ook de waarheid, want hij had zijn Latijnse en Franse bronnen ongewijzigd overgenomen (v. 13506-13528). Toch waren Veldekes gedichten geen slaafse vertalingen van de Latijnse *vitae* en het epos van Vergilius. Veldekes protagonisten bewogen zich in een versie van de antieke wereld die volledig was afgestemd op een middeleeuws (hof)publiek. Zijn beschrijvingen van gebruiksvoorwerpen, krijgsverrichtingen, maatschappelijke structuren, deugden en idealen moesten herkenbaar zijn voor tijdgenoten. Daarnaast sloeg Veldeke in *Sinte Servaes leven* en de *Eneasroman* geregeld uitweidingen over of gaf hij episodes verkort weer omdat hij vertrouwde op de voorkennis van zijn publiek. In de Servaaslegende laste hij gedetailleerde beschrijvingen in van Tongeren en Maastricht om het verhaal op die manier beter te laten aansluiten op de ervaringswereld van lokale lezers en luisteraars en door retorische *amplificatio* wonnen de feitelijke beschrijvingen van de Latijnse *vitae* bij Veldeke aan dramatiek. Dat de stijl van de heiligenlegende daardoor aansloot bij Franse ridderromans, viel bij zijn lekenpubliek ongetwijfeld in de smaak.

Anders dan de Latijnse *Aeneis* begon de Franse *Roman d'Eneas* bij de val van Troje, waarna het verhaal van Eneas' omzwervingen strikt chronologisch werd verteld. De Franse bewerker sleutelde aan de structuur, liet episodes weg en voegde verhaalelementen toe uit bijkomende Latijnse bronnen zoals de *Metamorphoses* van Ovidius. Bovendien werd de liefde, die in de Latijnse bron nog bijzaak was, tot hoofdthema gepromoveerd. Enkele decennia later veroorloofde Veldeke zich ook nogal wat vrijheden ten opzichte van de Franse bron. Op basis van de Latijnse tekst laste hij correcties en aanvullingen in, de invloed van de goden werd nog verder ingeperkt en toespelingen op het verraad van Eneas bij de inname van Troje werkte hij handig weg. In de *Eneasroman* klonk het wapengekletter nog feller dan in de Franse bron, maar ook het belang van de liefde, de hoofse levensvreugde en de daarmee gepaard gaande pracht werden steviger aangezet.
Met subtiele toespelingen legde Veldeke verbanden tussen Eneas en de (Duitse) keizer, al werd die niet bij naam genoemd. Het is bijgevolg aannemelijk dat de *Eneasroman* beluisterd werd met de Italiaanse campagnes van Frederik **i** Barbarossa in het achterhoofd. Veldeke laste een episode in waarin hij de ontdekking van het graf van koningszoon Pallas toedichtte aan Frederik Barbarossa, die de tombe tijdens zijn eerste expeditie in Lombardije in 1155 gevonden had (v. 8374-8408). In een andere toevoeging maakte Veldeke zich sterk dat de feestelijkheden ter ere van Eneas' huwelijk met Lavinia enkel overtroffen waren door de grootse hofdag in Mainz in 1184 (v. 13221-13252). Veldeke was daar zelf aanwezig, vermoedelijk in het gevolg van graaf Gerard van Loon. Tijdens deze spectaculaire festiviteiten kan hij collega-dichters, zoals de Franstalige trouvère Guiot de Provins uit de Champagnestreek, hebben ontmoet. Aan het einde van de *Eneasroman* gaf Veldeke een kort overzicht van de bloedlijn die rechtstreeks leidde van Eneas naar Augustus (v. 13307-13428). Voor de goede verstaander was het meteen duidelijk dat die afstamming verder doorliep naar de Duitse keizer. Aan het keizerlijke hof had Godfried van Viterbo omstreeks 1183 aangetoond dat Barbarossa een nazaat was van het Trojaanse koningshuis en werd de Duitse keizer in het Latijn verheerlijkt als een tweede Aeneas. Diezelfde overtuiging liet Veldeke weerklinken in de volkstaal. De *Eneasroman* illustreerde zo het dubbele denkbeeld van *translatio imperii et studii*: via Rome was het middeleeuwse Duitse Rijk de legitieme erfgenaam van Troje; met de Franse *Roman d'Eneas* als tussenstap liet Veldeke zien dat het epos van Vergilius onveranderd relevant bleef, ook voor wie het klassieke Latijn niet begreep.
Het oeuvre van Veldeke is in meerdere opzichten uitzonderlijk. De Haspengouwer is de oudst bij naam bekende dichter-vertaler in het Nederlandse taalgebied, van zijn hand bleven behalve liederen ook twee opmerkelijke dichtwerken volledig bewaard en al in zijn eigen tijd staken invloedrijke mecenassen en collega-dichters uit het Duitse Rijk hun bewondering voor zijn oeuvre niet onder stoelen of banken. In *Sinte Servaes leven* noemde 'Heynrijck, die van Veldeken was geboren' (*Servaes,* **ii**, v. 2921-2922) meermaals zijn eigen naam. Dat deed hij bovendien op prominente plaatsen zodat die informatie goed in het geheugen bleef liggen. Dat is ongewoon, want Middelnederlandse epiek is doorgaans anoniem overgeleverd. Vaak kennen we alleen maar korte fragmenten: prologen en epilogen – de plaatsen bij uitstek waar een auteur zijn naam noemde of iets zei over de ontstaansgeschiedenis van de tekst – zijn meestal niet bewaard. Toch zijn ook schijnbaar volledig bewaarde teksten vaak anoniem. Daar kan de auteursnaam in latere afschriften zijn weggewerkt, bijvoorbeeld omdat die niet langer relevant was, maar in andere gevallen vonden dichters het vast ook niet nodig of zelfs

niet wenselijk om hun naam uitdrukkelijk te vermelden, uit bescheidenheid of omdat dat niet de gewoonte was. De veertiende-eeuwse vertaler van het Mariamirakel *Theophilus* achtte het zelfs niet uitgesloten dat de onthulling van zijn identiteit nefaste gevolgen zou hebben voor zijn goede naam. Bovendien bleef de naam van dichters ook op andere manieren verbonden aan hun werk, mondeling, in opschriften of colofons. In veertiende-eeuwse liedverzamelingen verscheen Veldekes lyriek bijvoorbeeld nog keurig onder zijn eigen naam, zonder dat die in zijn liederen werd genoemd. Voor de mensen die ertoe deden was ondertekening met naam en toenaam eigenlijk ook niet nodig: de vertaler was een kennis of was op een of andere manier in dienst bij de persoon of groep voor wie de tekst bedoeld was. In het geval van Veldeke was dat vermoedelijk niet anders. Wellicht wijst de uitdrukkelijke naamsvermelding in dezelfde richting als Veldekes weloverwogen selectie van rijmwoorden: de dichter hield er van meet af aan rekening mee dat zijn werk ook buiten de naaste kring van zijn opdrachtgevers zou worden verspreid.
Veldekes wijdverbreide roem betekende overigens niet dat hij in het Maas-Rijngebied alleen stond als vertaler. Tussen circa 1170 en 1250 was daar ontegenzeglijk een publiek dat vertrouwd was met de Franse cultuur en geïnteresseerd was in vertalingen van Franstalige ridderromans. Daarvan getuigen de korte fragmenten die bewaard zijn gebleven van een Maaslandse bewerking van *Floire et Blancheflor* (*Floyris en Blantsefluor*, regio Roermond-Heinsberg, ca. 1170), *Aiol et Mirabel* (Limburgse Aiol, Maasland, ca. 1200) en *Tristan et Iseut* (Frankische *Tristan*, regio Kleef-Nijmegen-Arnhem, ca. 1240). Ook *Henric en Claredamye* (regio Venlo-Krefeld, eerste helft van de dertiende eeuw) was vermoedelijk gebaseerd op een verloren Frans voorbeeld. Behalve mondelinge en Latijnse bronnen werd voor *De reis van Sint Brandaan* (Nederrijn of omgeving van Trier, tweede helft van de twaalfde eeuw) mogelijk ook een Anglo-Normandisch model gebruikt. Vaak gaat het om de oudst bewaarde anderstalige bewerkingen van bekende Franse romans, die doen vermoeden dat van deze teksten versies de ronde deden die daarna verloren zijn gegaan. Bovendien namen deze vroege vertalers geen genoegen met een mechanische bewerking van Franse verhaalstof; van minstens even groot belang was de poëtische vorm, waarmee ze hun dichterlijk métier etaleerden. De Maaslandse composities vertonen onderling grote verschillen in vers- en strofebouw, variërend van gedichten met assonanties en halfrijmen, over eigenzinnige interpretaties van de laisse-structuur van het *chanson de geste*, tot nagenoeg technisch volmaakte jambische viervoeters die aansloten bij de Latijnse traditie en Franstalige epiek.

2 Proza en rijm, waarheid en leugen

De deugd van proza

Al in de laatste decennia van de twaalfde eeuw lieten Franstalige auteurs zich laatdunkend uit over de betrouwbaarheid van berijmde teksten. Omwille van het rijm namen schrijvers van *chansons de geste* al te vaak een loopje met de waarheid (*La mort aimeri de Narbonne*, ca. 1180). Omstreeks 1200 verdedigden de vertalers van de kroniek van Pseudo-Turpijn (*Historia Karoli Magni et Rotholandi*) vurig hun keuze voor het proza. Deze nieuwe generatie auteurs deelde de verzuchtingen van Chrétien de Troyes, die tientallen jaren eerder al de

leugenachtigheid van zangers en rondtrekkende verhalenvertellers had gelaakt. Nicolas de Senlis betreurde vooral de leugens die de speellieden (‘iogleor’) over de Spaanse expeditie van Karel de Grote uitstrooiden. De onbetrouwbaarheid van rijmteksten weet hij in de eerste plaats aan de twijfelachtige bronnen (‘van-horen-zeggen’) waarop ze waren gebaseerd. Omstreeks 1285 gebruikte Jacob van Maerlant dezelfde argumenten in de berijmde *Spiegel historiael* toen hij allerlei praatjesmakers (de minstrelen voorop) de mantel uitveegde omdat ze grove leugens over Karel hadden verspreid.
Andere Turpijnvertalers vreesden ervoor dat rijmdwang de dichters bewoog tot uitspraken waarvan het waarheidsgehalte betwistbaar was. In proza konden ze het Latijn weergeven zonder weglatingen of toevoegingen en zonder dat er aan de volgorde hoefde te worden gesleuteld. In de praktijk pakte het vaak anders uit. In de eerste plaats viel er heel wat af te dingen op de betrouwbaarheid van de brontekst die de Turpijnvertalers gebruikten. De Latijnse kroniek was namelijk geen geloofwaardig ooggetuigenverslag van een tijdgenoot van Karel de Grote, zoals aangenomen werd, maar een twaalfde-eeuwse bewerking van verhaalstof uit de *chansons de geste* waartegen de vertalers zo hevig tekeergingen. Bovendien bestonden er tussen de werkwijze van deze prozaschrijvers en die van hun dichtende collega’s meer overeenkomsten dan verschillen. Sterker nog, in een poging zich kwalitatief te onderscheiden van de rondtrekkende trouvères hadden belezen auteurs van rijmteksten zoals Chrétien enkele decennia eerder al evengoed het monopolie op de waarheid opgeëist. Net als Veldeke beriepen de Turpijnvertalers zich voor de betrouwbaarheid van hun vertalingen op het feit dat ze het Latijn nauwgezet hadden gevolgd, maar evengoed manipuleerden ze die Latijnse brontekst met toevoegingen en weglatingen om hun verhaal aantrekkelijker, levendiger en beter verteerbaar te maken voor een publiek dat vertrouwd was met berijmde epiek.
De Franse omschakeling naar de prozavorm is in verband gebracht met de pogingen van de lokale Noord-Franse adel om weerstand te bieden aan de centralisatiepolitiek van de Franse koning Filips **ii** Augustus. Door hun eigen bloedlijn terug te voeren op Karel de Grote legitimeerden deze lokale bewindvoerders hun relatief onafhankelijke status en het (schijnbaar) feitelijk proza moesten hun aanspraken geloofwaardiger maken. Een ander verklaringsmodel gaat ervan uit dat de prozavorm zich beter leende om (voor)gelezen te worden dan de berijmde *romans* in de trant van Chrétien de Troyes, die dan als tussenfase worden beschouwd. Op deze twee visies valt wel wat af te dingen en geen van beide verklaart afdoende waarom literair proza pas zoveel later op vergelijkbare schaal doorbrak in het Nederlands. Nog tot diep in de veertiende eeuw bleef de rijmvorm de norm voor vertalingen in het Nederlands, ongeacht het genre of de vorm (proza of rijm) van de anderstalige brontekst.
Schrijvers van Nederlandstalige kronieken zoals de Utrechtse vertaler van Bekes *Chronographia* en de Hollandse heraut Beyeren maakten pas rond 1400 de overstap naar proza. Nog omstreeks 1430 kregen de *Brabantsche yeesten*, een veertiende-eeuwse dynastieke geschiedenis van Brabant, een berijmd vervolg. Bij het vertalen van het Franstalige vredesverdrag tussen Brabant en Vlaanderen (de Vrede van Ath uit 1357) verzuchtte de auteur dat het toch een hele klus was om het Franse proza beknopt over te zetten in Dietse coupletten; toch zou hij zijn uiterste best doen om de inhoud ‘metter waerheit’ weer te geven (**vi**, 1668-1698). Dat de glorietijd van de rijmkroniek nu ook in het Nederlands definitief

voorbij was, blijkt uit de slotwoorden van de voortzetting: voor de zekerheid beklemtoonde de voortzetter een laatste keer dat een berijmde geschiedenis even 'warechtich' kon zijn als een prozakroniek (**vii**, 18166-18178). Nederlandse prozaromans kwamen er pas volop toen de drukpers in het laatste kwart van de vijftiende eeuw haar intrede deed. Uit de periode daarvoor kennen we in de epiek alleen een fragmentarisch overgeleverde prozavertaling van de *Lancelot en prose*, die minstens twee keer ook in Nederlandse verzen werd vertaald.
De bevoorrechte positie van het rijm neemt niet weg dat er ook in de ongebonden vorm geschreven werd, vooral in de meer oostelijk gelegen gewesten. De Wachtendonckse psalmen en de Egmondse *Willeram* laten zien dat er in de periode tot ca. 1150 (vooral?) in proza werd vertaald. In het rijkelijk gedecoreerde *Nederrijnse moraalboek*, dat omstreeks 1300 in Gelre werd vervaardigd, zijn drie prozateksten bij elkaar gebracht. Het handschrift opent met een bewerking van een Oudfranse versie van de *Moralia dogma philosophorum*, een Latijnse compilatie met morele lessen van klassieke schrijvers als Seneca en Cicero. Daarna volgt een spreukenverzameling waarin de nadruk vooral op christelijke ethiek komt te liggen. Het hoofse ideaal wordt verder ondermijnd in de derde tekst. In deze vertaling van het *Bestiaire d'amour* kantte de vertaler zich in navolging van zijn Franse bron tegen de berijmde hoofse lyriek. Wie zichzelf in dergelijke teksten kon verliezen, leek namelijk al te sterk op de krekel, die in het zingen zo veel behagen schept dat hij zijn honger vergeet en sterft. Ook in het gebied van de kennisliteratuur werd al voor 1300 proza geschreven, zoals blijkt uit de *proza-Natuurkunde van het geheelal* van Broeder Thomas. In de eerste decennia van de veertiende eeuw riep de Antwerpse bewerker van het encyclopedische *Livre de Sidrac* op om prozateksten niet in verzen te vertalen omdat de beperkingen van het rijm vertalers voor onnodig moeilijke keuzes stelden. Later in de veertiende eeuw werd het rijm voor praktische teksten eerder de uitzondering dan de norm.
Vooral op het vlak van de geestelijke literatuur is proza goed vertegenwoordigd met een aantal dertiende-eeuwse bewerkingen van Bijbelstof zoals de *Zuid-Nederlandse vertaling van de vier evangeliën* en het *Luikse leven van Jezus* (ca. 1275), een bewerking van het *Diatesseron*, waarin het levensverhaal van Christus uit de vier evangeliën in één tekst bij elkaar werd gebracht. Dat was volgens de vertaler een 'podersam werc' (lastig karwei): de evangelisten waren namelijk niet over alles eensluidend en meermaals moest er aan de volgorde van de gebeurtenissen worden gesleuteld. Bovendien was de tekst dikwijls 'donker' en moeilijk te begrijpen. Duistere passages had de vertaler met glossen opgehelderd. Het *Leven van Jezus* kende in de veertiende eeuw al een grote verspreiding en werd omstreeks 1300 in het Middelhoogduits bewerkt. Vermoedelijk werd de Nederlandse prozatekst aanvankelijk gebruikt bij het onderricht van aankomende geestelijken, religieuze vrouwen en lekenbroeders, waarna de evangeliënharmonie ook bredere ingang vond bij wereldgeestelijken en andere particuliere bezitters. Daarnaast is er nogal wat mystiek proza bewaard. De dertiende-eeuwse mystica Hadewijch uit Brabant liet naast geversifieerde lyriek ook onberijmde brieven en visioenen na. Het anonieme *Boec der Minnen* is een vertaling van een Nederduitse verhandeling over de liefde voor God. Ook de veertiende-eeuwse mysticus Jan van Ruusbroec (1293-1381) en lekenbroeder Jan van Leeuwen (?-1378) kozen in de Brusselse priorij van Groenendaal voor de ongebonden vorm. Zo'n dertig kilometer verderop vertaalde de anonieme Hernse Bijbelvertaler een indrukwekkende verzameling geestelijk proza in het Nederlands.

De *Histoire ancienne jusqu'à César* en Wauchier de Denain

Het debat over de meest geschikte vorm was ook de auteur van de eerste Franstalige wereldgeschiedenis niet ontgaan. In het eigenlijke geschiedverhaal bewerkte hij Latijnse en volkstalige bronnen in proza. De meer persoonlijke bespiegelingen in de proloog en een twintigtal moraliserende overpeinzingen zette hij op rijm. De vertaler-compilator schreef deze *Histoire ancienne jusqu'à César* of *Estoires Rogier* tussen 1208 en 1230 in opdracht van Rogier **iv**, burchtheer van Rijsel. Uit een inhoudelijke schets in de proloog blijkt dat de auteur oorspronkelijk van plan was zijn verhaal te laten doorlopen tot de eerste koningen van Frankrijk en de stichting van Vlaanderen. Dat Frankrijk en Vlaanderen werden voorgesteld als een voorlopig eindpunt in de *translatio imperii et studii*, sprak ongetwijfeld tot de verbeelding van een adellijk publiek in het grensgebied met Frankrijk. In 1204 was Boudewijn **ix** van Vlaanderen gehuldigd als eerste Latijnse keizer van Constantinopel. Een jaar later werd Boudewijn opgevolgd door Hendrik, zijn broer, waarna de keizerstitel tot aan de herovering van Constantinopel in 1261 in de familie bleef. In de overgeleverde handschriften breekt de *Histoire ancienne* echter af na Caesars eerste campagnes in Gallië. Het heeft er dus alle schijn van dat het oorspronkelijke project nooit werd afgewerkt.
De vertaler-compilator baseerde zich op een ruime verzameling bronnen in het Latijn, waaronder het Oude Testament, klassieke auteurs en kerkvaders en middeleeuwse encyclopedieën zoals het *Liber floridus* van streekgenoot Lambertus van Saint-Omer. Hij plukte echter ook uitgebreid uit Franstalige rijmteksten zoals de *Roman de Thèbes* en de *Roman d'Alexandre*, waarmee hij handig inspeelde op de literaire voorkennis van het beoogde adellijke publiek. De compilator beschouwde deze *romans d'antiquité* geenszins als minderwaardige bronnen. Zijn eigen kroniek, ook de gedeelten die op dergelijke berijmde pseudogeschiedenissen waren gebaseerd, rekende hij tot de 'estoire sans nulle fable' (verhaal zonder verzinsels). Meer dan eens wees hij op tegenstrijdigheden in wat er over de hoofdrolspelers werd verteld en wat er over hen in geschreven bronnen ('estories') te lezen stond, maar liet niet altijd duidelijk uitschijnen wat volgens hem nu de ware toedracht was. Andere verzinsels, zoals het verhaal dat de beelden van de mythische Griekse beeldhouwer Daedalus konden bewegen, verwees de compilator onverbiddelijk naar het fabelrijk, ook al waren ze in geschreven boeken gestaafd. Dat de vertaler enkel de waarheid wilde vertellen, betekende dus niet dat hij de rijmvorm of verhalen uit het orale circuit zonder meer afwees.
Van de *Histoire ancienne* zijn vandaag nog een honderdtal handschriften en fragmenten bekend, maar in slechts twee daarvan zijn de proloog en moraliserende intermezzo's op rijm min of meer volledig bewaard. In de andere afschriften zijn de rijmsecties grotendeels weggewerkt. Toch bevatten de meeste – zo niet alle – handschriften nog (delen van) een aantal moraliserende intermezzo's die zijn omgewerkt naar proza of zo zijn gekopieerd dat ze met moeite van de omringende prozatekst te onderscheiden zijn. Toen de productie van handschriften met de *Histoire* vanaf ca. 1260 een hoge vlucht nam, had het beoogde publiek het blijkbaar niet langer begrepen op de combinatie van proza en rijm in een historiografische tekst.
Een paar keer gunt de *Histoire ancienne* ons een zeldzame blik in de interne keuken van vertaler en opdrachtgever, die doorgaans aan moderne ogen onttrokken blijft. Blijkbaar

verschilden Rogier van Rijsel en de vertaler-compilator op enkele cruciale punten fundamenteel van mening over de uitwerking van het project. Hoewel de compilator zich noodgedwongen schikte naar de wensen van zijn opdrachtgever, onderstreepte hij dat als hij zijn gang had mogen gaan het verhaal er toch anders had uitgezien. Zijn eigen voorkeur ging namelijk uit naar de Bijbelse verhalen over de 'zonen van Israël', maar de burchtheer van Rijsel wilde juist dat de wereldse geschiedenis van ongelovige volken ('des paiens') de nadruk kreeg. Ook over de verwoesting van Troje kon de vertaler gerust kort zijn; die had zijn opdrachtgever al talloze keren gehoord. Rogier was vooral geïnteresseerd in de geschiedenis van het Romeinse rijk: omdat hij daarover meer wilde vernemen, had hij het project in gang gezet ('la matere por cui tote cheste choze et ceste hystorie fu comencee'). Ook over Cyrus, koning van Perzië, en de Britse koningen was er meer te vertellen dan de compilator uiteindelijk had gedaan, maar daarmee zou hij het geduld van wie wilde luisteren naar verhalen over Rome alleen maar op de proef hebben gesteld.
@1.05@
De stijl en inhoud van de *Histoire ancienne* komen op een aantal punten goed overeen met het werk van Wauchier de Denain die in de eerste decennia van de dertiende eeuw enkele levens van heiligen en woestijnvaders uit het Latijn vertaalde en opdroeg aan Filips van Namen. De berijmde uitweidingen uit Wauchiers prozawerk vertonen bijvoorbeeld opmerkelijke overeenkomsten met de intermezzo's in de *Histoire ancienne*. De veronderstelling dat Wauchier en de anonieme vertaler-compilator van de eerste Franstalige wereldkroniek een en dezelfde persoon zijn, is dus niet zomaar uit de lucht gegrepen. Wauchiers beschermheer Filips van Namen was de broer van graaf Boudewijn **ix.** Tijdens diens oosterse expeditie nam Filips het regentschap waar in Vlaanderen en Henegouwen en nadat Boudewijn vermoedelijk in 1205 in gevangenschap was overleden, trad hij op als voogd voor zijn jonge nichtjes Johanna en Margaretha. Na Filips' overlijden in 1212 droeg Wauchier een *Vie de sainte Marthe* op aan een van Boudewijns dochters, vermoedelijk Johanna, die ondertussen haar vader was opgevolgd als gravin van Vlaanderen en Henegouwen. Verder zijn Franse vertalingen van de *Historia monachorum*, Rufinus' *Verba seniorum*, delen van de *Dialogi* van Gregorius de Grote en enkele andere heiligenlevens met Wauchier in verband gebracht. Hij wordt bovendien beschouwd als de auteur die, mogelijk in opdracht van Johanna van Constantinopel, een tweede vervolg schreef op Chrétiens graalroman. Het vermoeden dat literaire duizendpoot Wauchier de Denain zich als auteur-vertaler-compilator heeft bekwaamd in zowat alle tekstsoorten die omstreeks 1200 aan het hof van Guînes werden beluisterd is zeker niet ongegrond.

Jacob van Maerlant en de waarheid

Zowat een halve eeuw later was de Vlaming Jacob van Maerlant (actief ca. 1258-ca. 1290) één van de meest productieve auteurs in West-Europa. Hoewel hij ook bekend staat om een tiental strofische gedichten (waaronder de befaamde *Martijns*), bestaat zijn oeuvre vooral uit Nederlandstalige bewerkingen van Franstalige epiek en geleerde teksten in het Latijn. In een aantal van die werken noemde Maerlant de naam van zijn opdrachtgever of van de persoon aan wie hij het werk opdroeg. De dubbelroman *Historie van den Grale* en *Boec van Merline* dichtte hij ter ere van 'Heren Alabrechte, den Heer van Vorne'. Toen Maerlant omstreeks

1261 de prozaromans *Joseph d'Arimathie* en *Merlin* van Robert de Boron in het Nederlands berijmde, was hij benoemd als koster in het Oostvoornse dorpje Maerlant. In deze verhalen over de graal en Merlijn richtte hij zich tot een publiek dat waarschijnlijk ook zijn *Alexanders geesten* kende (*Historie van den Grale*, v. 38-39). Of 'die scone die mi peisen doet' aan wie Maerlant de bewerking van de *Alexandreis* opdroeg bijgevolg ook in Voornse kringen moet worden gezocht, is nog altijd voer voor discussie.

Titel	**Datering**	**Hoofdbron**	**Datering**
Alexanders geesten	ca. 1258	*Alexandreis*	ca. 1180
Historie van den Grale *Boec van Merline*	ca. 1261	*Joseph d'Arimathie* *Merlin*	ca. 1200-1210
Torec	ca. 1262	**Roman de Torrez*	
**Sompniarys* en *Cortten lapydarys*		? *De natura rerum*	ca. 1230-1245
Historie van Troyen	ca. 1264	*Roman de Troie*	ca. 1160
Heimelijkheid der heimelijkheden	ca. 1266?	*Secretum secretorum*	1227
Der naturen bloeme	ca. 1271?	*De natura rerum*	ca. 1230-1245
Scolastica ('Rijmbijbel')	1271	*Historia scolastica*	ca. 1170
**Leven van de heilige Clara*		?*Legenda Sanctae Clarae Virginis*	ca. 1256
Sinte Franciscus leven	ca. 1275	*Legenda maior Sancti Francisci*	1261
Spiegel historiael	1282-1288	*Speculum historiale*	ca. 1255

Oeuvre van Jacob van Maerlant, zonder de strofische gedichten

Toen Maerlant omstreeks 1270 de natuurencyclopedie *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré in het Nederlands bewerkte, was hij vermoedelijk alweer naar Vlaanderen teruggekeerd. Hij stuurde wel nog een exemplaar van de tekst naar zijn opdrachtgever, de Zeeuwse edelman Nicolaas van Kats, die vanaf 1271 carrière maakte als raadslid van de Hollandse graaf Floris **v**. Hoewel het contact met Van Kats op verschillende manieren kan zijn gelegd, wijst deze samenwerking erop dat Maerlant ook na zijn verblijf op Voorne nauwe contacten onderhield met de Zeeuwse adel en de kringen rond de Hollandse graaf Floris **v**. In deze periode vestigde de dichter zich waarschijnlijk in Damme, de voorhaven van Brugge. In Maerlants tweede *Martijn*-gedicht woont Jacob, een alter ego van de auteur, in 'den Dam'. Zijn gesprekspartner Martijn verblijft in Utrecht (§2). Ook het beoogde publiek van *Sinte Franciscus leven* moet in de bisschopsstad worden gezocht. Op verzoek van opdrachtgevers in Utrecht, hoogstwaarschijnlijk de bewoners van het Minderbroederklooster, had Maerlant Bonaventura's *vita* in het Nederlands omgezet en opgedragen aan een zekere Broeder Alaerd. Omstreeks 1282 begon Maerlant op aansporing van Floris **v** aan een bewerking van het *Speculum historiale*, de Latijnse wereldgeschiedenis die Vincent van Beauvais enkele

decennia eerder met de steun van de Franse koning Lodewijk **ix** had afgerond. Net als de bouwkundige meesterwerken van de gotiek werd deze *Spiegel historiael* een project van generaties. De voltooiing ervan mocht Maerlant zelf niet meer meemaken.Het bovenstaande wekt de indruk dat Maerlant vooral schreef voor de hoge adel. Nu en dan nam hij er een vertaalopdracht voor een kloostergemeenschap bij. In werkelijkheid kan niet met zekerheid worden gezegd voor wie de meeste van zijn werken zijn geschreven. Enkele verzen uit de *Historie van Troyen* wijzen erop dat Maerlant ervan uitging dat het beoogde publiek zijn eerdere werk kende (v. 57-60), al kan hij ze ook hebben bedoeld om zijn oeuvre aan te prijzen bij nieuwe publieksgroepen. De bewerking van de *Roman de Troie* van Benoît de Sainte-Maure kan dus in dezelfde kringen zijn (voor)gelezen en beluisterd waarin eerder al zijn Alexanderbiografie, het tweeluik over de graal en Merlijn en *Torec* waren opgevoerd. Twee naslagwerken over dromen (*Sompniarys*) en edelstenen (*Cortten lapydarys*), die vermoedelijk voor dezelfde groep waren geschreven, gingen verloren, al is er van dat laatste werk misschien toch nog een fragment bewaard. De *Heimelijkheid der heimelijkheden,* Maerlants Nederlandse versie van de vorstenspiegel *Secretum secretorum,* was opgedragen aan een 'lieve neve' (v. 8). Deze morele handleiding aangevuld met gezondheidsregels, populair-wetenschappelijke kennis en aanbevelingen voor beleid en de keuze van raadgevers kon haast voor niemand anders bedoeld zijn dan voor een vorst 'in opleiding'. In opdracht van Filips **iii** van Frankrijk vertaalde de Luikse kanunnik Henri de Gauchy in 1282 een gelijkaardige vorstenspiegel die Egidius Romanus enkele jaren voordien opgedragen had aan zijn pupil, de latere Filips **iv**. Binnen het netwerk van Maerlant steekt er dan één kandidaat met kop en schouders boven anderen uit. In 1266 kon de twaalfjarige Floris **v,** tien jaar nadat zijn vader Willem **ii** bij Hoogwoud door West-Friezen was doodgeknuppeld, eindelijk het bestuur overnemen in Holland en Zeeland. Het is goed mogelijk dat Maerlant het vorstelijke *vademecum* bij die gelegenheid aan de graaf heeft overhandigd. Een anonieme 'goede vrient' verzocht Maerlant om de *Historia scolastica* van Petrus Comestor uit het Latijn te bewerken en vroeg vervolgens ook om een Nederlandse vertaling van *De bello judaico* van Flavius Josephus. Het *Leven van de heilige Clara*, ten slotte, is niet bewaard, maar de veronderstelling dat het net als *Sinte Franciscus leven* voor een kloostergemeenschap geschreven werd, lijkt geoorloofd.

Maerlants gevarieerde oeuvre doet denken aan de waaier aan werken die met Wauchier de Denain in verband zijn gebracht. In de dertiende eeuw was het minder uitzonderlijk dan het vandaag misschien lijkt dat een auteur die een graalroman schreef ook tekende voor heiligenlevens en historiografie. Toch verschilden Jacob en Wauchier ook van elkaar: het tweeluik van de historie van de graal en Merlijn bezorgde Maerlant behoorlijk wat kopzorgen en anders dan Wauchier de Denain waagde hij zich ook aan vorstenspiegels en de natuurwetenschap. Op een aantal vlakken geldt de (voormalige) koster van Maerlant terecht als pionier. Hij was de bezieler van de oudst bekende volkstalige versie van het monumentale *Speculum historiale*. Ook de *vitae* van Franciscus en Clara en *Der naturen bloeme* volgden verrassend snel op het verschijnen van de Latijnse bronteksten. Op andere punten hadden voorgangers het pad bereid, maar – althans volgens Maerlant – zelden met succes. In de *Historie vanden Grale* verwees hij naar een boek over 'Ons Heren wrake' (v. 26-28), waarmee misschien een verhaal over de val van Jeruzalem is bedoeld. Dat de tekst door 'een pape in Vlaenderlant' geschreven was, kon Maerlant maar moeilijk geloven: het boek stapelde

de leugens op elkaar. In *Der naturen bloeme* berichtte hij met trots dat er in het Diets nooit eerder een natuurencyclopedie over zo'n bonte verzameling schepsels bij elkaar was gebracht. Anders dan het mislukte bestiariumproject van priester Willem Utenhove uit Aardenburg, dat voortijdig op de klippen liep doordat een ondermaats Franstalig voorbeeld werd gebruikt, kon Maerlants naslagwerk bogen op de grootste autoriteiten die 'van Colne meester Albrecht' (in werkelijk diens leerling Thomas van Cantimpré) in één boek had verzameld (v. 5-14; v. 104-111). De *Trojeroman* van Segher Diengotgaf (Brabant, ca. 1240?) was een van weinige contemporaine Nederlandstalige werken die wel op Maerlants goedkeuring konden rekenen. Hij gaf Seghers Nederlandse versie van episodes uit de *Roman de Troie* (met bronvermelding!) een plek in zijn eigen *Historie van Troyen*, die net als de *Trojeroman* terugging op de geschiedenis van Benoît de Sainte Maure (v. 14591-15855 en v. 16493-17500). Dat Segher zich vooral bekommerde om de relatie tussen man en vrouw, minder aandacht besteedde aan veldslagen en dialogen over de liefde van eigen vinding had toegevoegd, leek Maerlant niet te deren.

In zijn eigen oeuvre doet Maerlant zich kennen als een uiterst kritische geest. Tijdgenoten die hun vrije tijd op een waardevolle manier wilden doorbrengen wijdden zich aan waarheid, wijsheid en kennis (Eerste Partie, **i**, Proloog, v. 62-64). Zoals Turpijnvertaler Nicolas de Senlis, verweet hij de jongleurs dat ze verzinsels ('boerden') over Karel de Grote hadden rondgestrooid. Hij noemde een zekere Clays van Haarlem, de zoon van vrouw Brechten, die de leugens over Willem van Oringen vanuit de 'Walsche bouke' (Franse boeken) in het Nederlands had vertaald (*Spiegel historiael*, Vierde Partie, **i**, 29, v. 2-3). Vermoedelijk ging het om een of meerdere *chansons de geste* uit de enorme Oudfranse *Cycle de Guillaume d'Orange*. Uit Maerlants verdere kwalificering 'daer scone worde in sijn ende lichte' kan moeilijk worden afgeleid of hij desondanks appreciatie toonde voor de stijl ('lichte' = aangenaam, licht verteerbaar) of dat hij die mooie praatjes toch maar onbeduidend en onbetrouwbaar vond. Enkele verzen eerder had hij geen goed woord over voor de praatjesmakers 'die vraye ystorien vermorden / met sconen rime met scoenre tale' (die betrouwbare verhalen de nek omdraaien met hun mooi gerijm en opgesmukte taal). Aan de andere kant prees hij zijn eigen *Spiegel historiael* en *Historie van Troyen* aan als 'sconen worden ende […] lichten' (*Prologhe*, v. 72) en 'woerde die syn licht' (aangename verhalen, v. 61).

In *Sinte Franciscus leven* hekelde Maerlant de populaire verhalen over Tristan, Lancelot, Perceval en Galehaut als genotslectuur. Hij noemde ze 'truffe van minne ende van stride', het middeleeuwse equivalent van stationsromannetjes en actiethrillers. Uit gemakzucht verkozen heel wat mensen deze lichte genres boven de zware kost van het evangelie (v. 31-52). Aan het einde van de *Scolastica* (v. 34813-34814) werden de 'Reinard' en 'Madox droem' van Maerlants generatiegenoot Willem in één adem genoemd met de nonsensverhalen over Artur. Mocht Maerlant ooit te weten komen dat in het veertiende-eeuwse Dyckse handschrift Willems vossenverhaal na zijn eigen *Der naturen bloeme* is gekopieerd, dan draait hij zich zonder de minste twijfel meermaals om in zijn Damse graf. Aan het begin van de *Spiegel historiael* werden dezelfde grieven nogmaals herhaald: de verhalen over de graal en Perceval waren 'boerden' en 'loghene', in Lanval werden enkel 'truffen' verteld (Eerste partie, Proloog, v. 55-60). Op die manier viel het werk van Chrétien de Troyes en Marie de France, die zich vroeger al hadden uitgesproken tegen de vluchtigheid van mondeling doorvertelde

verhalen, bij Maerlant ten prooi aan een ontwikkeling die de auteurs van *Perceval* en *Lanval* enkele generaties voordien zelf in gang hadden gezet.
In *Der naturen bloeme* (**iii**, v. 2111- 2150) nam Maerlant in de eerste plaats de *menestrele* op de korrel, die de verzinsels uit het Frans nu ook verspreidden onder een Nederlandstalig publiek. Daarmee sloot hij eens te meer aan bij de kritiek van Franstalige auteurs zoals Chrétien de Troyes, Nicolas de Senlis en de anonieme auteur van de *Aiol*, die evenzeer neerkeek op de 'novel jougleor' die liever fictieve verhaaltjes vertelden en 'la plus veraie estoire' (de échte gebeurtenissen) achterwege lieten. Volgens Maerlant leek het voortdurende gefladder en leugenachtige gekwetter van deze jongleurs sterk op het enerverende gedrag van gaaien. Net zoals de onoplettende gaai ten prooi viel aan de sperwer, waren rondreizende artiesten vogels voor de kat. In *Wapene Martijn* (§30) kregen deze kunstenmakers er evengoed van langs. Wie roem wilde vergaren, moest zich schikken naar Gods wil en niet aankloppen bij het gilde der minstrelen dat zich bezighield met het kleed van ijdele glorie, 'want hare tongheplatte / smelten alse sneeclatte' (want hun gezwets smelt als sneeuw voor de zon).
De rol van *gatekeeper* ging Maerlant goed af. Hoewel hij zijn pijlen vaak richtte op de Franstalige epiek of bewerkingen daarvan ('Die scone Walsche valsche poeten / die meer rimen dan si weten', *Spiegel historiael*, Vierde Partie, **i**, 29, v. 26-27), was het hem toch vooral om de waarheid te doen. Net als andere, Franstalige, dichters meende Maerlant dat van minstrelen geen heil te verwachten viel, maar de Franse geschiedenisboeken ('in Walsch die coronike') over Frankrijk en Rome waren volgens hem wel betrouwbaar. Maerlant kon de selectie van wat er wel of niet werd vertaald gedeeltelijk zelf beïnvloeden. In de Eerste partie van de *Spiegel historiael* (**v**, 1, v. 17-20) verklaarde hij onomwonden dat hij de Franse 'geveinsde' verhalen over de wraak op Alexanders moordenaars (de *Vengeance* of *Vengement alixandre*) nooit in het Nederlands zou bewerken, het kon hem niet schelen wie erom vroeg ('Mine rouc wiere omme vraghe').
Maerlant bleef zelf ook niet van kritiek gespaard. In de prologen van *Alexanders geesten* (**i**, v. 1-7), *Historie van den Grale* (v. 7-13) en de *Historie van Troyen* (v. 25-26; v. 54-55) wapende hij zich tegen afgunstige criticasters. Hun spot deerde hem niet. Dergelijke afgestompte ('verdoort') zemelaars wisten immers niet beter. Dit terloops gesneer was een literaire gemeenplaats waarmee negatieve kritiek op voorhand werd ontzenuwd. In het geval van *Alexanders geesten* nam Maerlant de afweerpoging letterlijk over uit de Latijnse tekst. Ook aan het begin van *Van den vos reynaerde* (v. 11-24) en *Floris ende Blancefloer* (v. 1-4) stonden tijd- en streekgenoten Willem 'die Madocke maecte' en Diederik van Assenede (v. 13-24) met een vergelijkbare boodschap klaar voor de 'doren' (dwazen) in hun publiek.
In de Eerste Partie van de *Spiegel historiael* (Proloog, v. 76-86) richtte Maerlant zich tot een andere groep van critici: de clerus. Ernstige theologische onderwerpen ('clergie') liet hij voortaan over aan de 'paepscap', want voor leken waren ze te moeilijk. Maerlant was vroeger door de geestelijkheid berispt omdat hij 'leeken weten dede / uter Byblen die heimelichede' (leken had onderwezen over de geheimen van de Bijbel). Het incident hield ongetwijfeld verband met de *Scolastica* (Rijmbijbel) en bezorgde hem bekendheid tot over het Kanaal. In een traktaat dat toegeschreven wordt aan de Engelse theoloog John Purvey werd de zaak van 'a Flemynge (his name was James Merland)' omstreeks 1400 aangehaald als argument voor volkstalige Bijbelvertalingen. De affaire had ondertussen mythische proporties aangenomen,

mogelijk doordat het woord ‘paepscap’ in Maerlants klacht in het Engels verkeerd begrepen was (‘paep’ = priester; ‘pope’ = paus). In de nasleep van een hevig conflict zou de Nederlandse dichter ontboden zijn bij de paus, die na grondig onderzoek besloten had dat er niets mis was met Maerlants boek. De afgunstige kwatongen dolven het onderspit.
@1.06@
Maerlant was streng voor zijn collega-dichters en hij was al even kritisch op zijn bronnen. Toen hij omstreeks 1260 de *Historie van den Grale* uit het Frans bewerkte, kwam hij er al vlug achter dat het relaas van Robert de Boron niet overal overeenstemde met het lijdensverhaal zoals hij dat kende uit de (apocriefe) evangeliën. De Bijbeltekst was uiteraard beter geïnformeerd (‘te vroeder’, v. 116), waardoor Maerlant besloot dat in de Franse tekst verhaalelementen ontbraken. Dat Joseph van Arimathea ‘enen ridder’ uit het gevolg van Pilatus was, zoals in het Frans werd beweerd, durfde hij te betwijfelen, want dat stond nergens anders zo vermeld (v. 153-162).
Telkens opnieuw vergeleek Maerlant zijn Franse model met bronnen in het Latijn (v. 188, ‘Maer dat Walsch zeghet, ende niet Latijn’). Als hij informatie haalde bij andere bronnen werd dat ook keurig gemarkeerd (‘Thomaes zeghet’, v. 194; ‘Die Ewangeliste zeghet hier af’, v. 197; ‘Alse Sancte Johan bescrivet’, v. 206; ‘Dus mach ment in Josephus vinden’, v. 611; ‘Aldus bescrivet Josephus’, v. 625). De ‘logentlike zake’ (v. 225) die het Frans vertelde over onder meer het verraad van Judas, wilde hij niet herhalen, want ‘die des ghelovet, hi es bedrogen’ (v. 229, wie daar geloof aan hecht, komt bedrogen uit). Keer op keer haalde Maerlant de Franse bron onderuit (‘Maer dat es logene ende gedwas’, v. 243; ‘Hierne sal ic ju proeven ter stede, dat dit algader gelogen es mede’, v. 620). Hij liet het verhaal ‘van den Romanse’ (in het Frans) voor wat het was en vertelde het passieverhaal verder volgens ‘der waren Ewangelien woert’ (het verhaal van het waarachtige evangelie, v. 255-256). Toen Maerlant de draad van het Franse verhaal hernam, bleef hij regelmatig verwijzen naar de Franse brontekst (‘Nu hoert wat in den Walsche staet; Daer staet gescreven dat zi zeiden’, v. 396-397; ‘Oeck zeghet dat Romans hier af’, v. 415; ‘Dat Walsch scrivet’; v. 421), maar door de kritische houding die hij voordien ten opzichte van het Franse verhaal aannam, leek het alsof hij afstand wilde nemen van de discutabele informatie die hij daarin vond, eerder dan te steunen op het gezag van zijn anderstalige model.

Het verhaal over de graal en Merlijn bleef Maerlant decennialang dwarszitten. In de Derde Partie van de *Spiegel historiael* (**viii**, 60, v. 61-94) brak hij er zich opnieuw het hoofd over. In zijn Latijnse voorbeeld las hij over een kluizenaar in ‘Groten Bertaengen’ (op de Britse eilanden) ten tijde van keizer Leo **iii** van Byzantium. Op gezag van Helinandus van Froidmont vertelde Vincent van Beauvais dat deze heremiet in een visioen zag hoe Joseph van Arimathea Christus van het kruis haalde. Ook de graal, de schotel waarvan Jezus met zijn discipelen had gegeten, was aan hem verschenen. De kluizenaar schreef vervolgens ‘dystorie vanden Grale’ (de geschiedenis van de graal) die Helinandus niet kon vinden in het Latijn. Helinandus verklaarde in zijn *Chronicon* dat hij het verhaal uiteindelijk aantrof bij enkele vooraanstaande lieden, maar wel in het Frans (*Speculum historiale*, **xxiv**, cap. 147). Helinandus (ca. 1160-na 1229) ontleende dit verhaal aan de *Estoire del saint graal*, het eerste luik van de omvangrijke Lancelotgraalcyclus. De geschiedenis kwam Maerlant bekend voor, want een kwarteeuw eerder vertaalde hij zelf de *Joseph d’Arimathie* van Robert de Boron, de

tekst die de verhaalstof leverde voor de *Estoire*. In De Borons prozaroman kwam de bronnenfictie van het visioen echter niet voor. Maerlant verbond de anonieme heremiet van het *Speculum* en de *Estoire* bijgevolg met Blaise ('Basilis'), de kluizenaar aan wie Merlijn zijn levensverhaal dicteerde. Dat de graal de schotel was van het Laatste Avondmaal, wilde Maerlant nog wel geloven, maar dat Artur daarmee iets te maken had weigerde hij (nog langer) aan te nemen; ondertussen was hij er wel achter dat dat 'boerden' waren, dat had hij eerder al in de proloog van de *Spiegel* uitdrukkelijk verklaard (Eerste Partie, **i**, Proloog, v. 55-60). Bovendien zat het Maerlant dwars dat het visioen van de kluizenaar dateerde van meer dan tweehonderd jaar na Arturs dood. Een kwarteeuw nadat hij zich met de graalhistorie bezighield, kon hij nog steeds niet berusten in de rol die Merlijn daarin speelde ('Dies wondert mi in minen zin'). Zijn persoonlijke oordeel luidde dus dat Helinandus' Franse bron geen haar verschilde van alle andere Franse fabeltjes. Maerlant geloofde er geen zier van.

[begin citaat]Int Walsch vintmense also fijn,
Alse alle Walsche favelen sijn.
Over niet houdet de herte mijn.[einde citaat]

Dezelfde kritische houding, het voortdurend collationeren en afwegen van informatie uit verschillende bronnen, maar ook correcte bronvermelding en kruisverwijzingen vormen een rode draad door Maerlants oeuvre. Maerlants werken zijn – zoals heel wat andere middeleeuwse vertalingen – zelden bewerkingen van een enkel model. Voortdurend vulde hij de basistekst aan met informatie uit een waslijst van bronnen in het Latijn. Daarnaast gebruikte hij bronnen in de volkstaal zoals Segher Diengotgafs *Trojeroman*, maar ook de berijmde geschiedenissen van Holland en Vlaanderen, die pas recent uit het Latijn en het Frans waren vertaald. Maerlant is dan ook terecht aangeduid als een wetenschapper, die feitelijke betrouwbaarheid en volledigheid hoog in het vaandel voerde.
Tegelijk was Maerlants bewerkingstechniek afgestemd op de interesses, de leefwereld en het intellectuele bevattingsvermogen van zijn publiek. Een aantal zaken was nu eenmaal te 'swaer'. Uit de bekortende rechttoe-rechtaan bewerking van Josephus' *De bello judaico* blijkt dat Maerlant zich bij het schrijven van de *Wrake* hield aan de instructie om zich te beperken tot het historische verloop van de verwoesting van Jeruzalem. In de moraliserende en historiserende *Scolastica* selecteerde hij uitsluitend die theologische kwesties die voor een lekenpubliek nuttig waren. Ook in zijn bewerking van Cantimprés *De natura rerum* bediende Maerlant zijn Latijnonkundige lezers met praktische informatie, wereldoriëntatie en amusante anekdotes en hield hij rekening met de kennishorizon van zijn publiek. Hij ging bijvoorbeeld niet verder in op de acht soorten valken die er volgens de 'clerke' waren, want de leken die zich met deze vogels bezighielden waren daarvan al op de hoogte (**iii**, v. 1455-1462). Op een vergelijkbare manier richtte hij zich bij het bewerken van het *Speculum historiale* vooral op het verhalende aspect van de wereldgeschiedenis en in mindere mate op de wetenschappelijke *clergie*.
Al waren mooie woorden en bloemrijk taalgebruik volgens Maerlant niet overal even goed op hun plaats, de rijmvorm stond voor hem nooit ter discussie. In dat opzicht verschilde hij van zijn Franse collega-geschiedschrijvers. Maerlant volgde de werkwijze die in het Nederlands gangbaar was en bewerkte prozateksten uit het Latijn en het Frans in gepaarde rijmen, de

vorm waaraan zijn publiek ongetwijfeld ook de voorkeur gaf. Volgens hem was het perfect mogelijk om te schrijven in verzen en toch trouw te blijven aan de inhoud van de oorspronkelijke tekst. Dichters moesten daarvoor wel de nodige creativiteit aan de dag leggen: om het rijm te doen kloppen, moesten ze rijmwoorden ontlenen aan een bonte verzameling talen ('misselike tonghe') zoals het Brabants, Vlaams, Zeeuws, Frans, Latijn, Grieks en Hebreeuws (*Sinte Franciscus leven*, v. 131-134).
Maerlants werk en opvattingen oefenden grote invloed uit op veertiende-eeuwse auteur-vertalers als Jan van Boendale, Lodewijk van Velthem, Jan de Weert en Heraut Beieren. Net zoals Gottfried von Strassbourg, Rudolf von Ems en Wolfram von Eschenbach hulde brachten aan Heinric van Veldeke, werd Maerlant in het derde boek van Boendales *Lekenspiegel* (§15, v. 119-120) geëerd met de passende titel 'vader […] der dietscher dichtren algader', vader van de Nederlandstalige dichters.
@Vignet@V.1.02 Alexanders geesten@

De leugenachtige epiek

In de dertiende eeuw was Jacob van Maerlant niet de enige die aanstoot nam aan de populariteit van frivole romans over Artur en Karel de Grote. Vergelijkbare bezwaren weerklonken in het *Bouc van seden*, het *Kopenhaagse leven van Sint Lutgart* en *Vanden levene ons heren*. De auteur van het *Bouc van seden* schoof de 'walschen lieden' (Franstalige liederen) en 'walscher auenturen' vermoedelijk aan de kant (v. 4-5) omwille van hun vermeende onbetrouwbaarheid en het twijfelachtige allooi van de levenslessen die ze bevatten. Ook de dichters van het *Leven van Lutgart* en *Vanden levene ons heren* zetten 'ouden sagen' (*Lutgart*, Proloog, v. 49) over 'battalien ende van minnen' (*Vanden levene ons heren*, v. 7) weg als 'truffe' en 'boerde' (v. 20, v. 24), gemaakt door 'logheneren' (*Lutgart*, Proloog, v. 50). Daarnaast meenden ze dat de wereldse inhoud van dit soort teksten de aandacht afleidde van de essentie: godsliefde (volgens het *Leven van Lutgart*) en het lijden van Christus. Daarmee bevestigden ze het standpunt dat ook Maerlant innam in *Sinte Franciscus leven*.
Voor de criticasters was het van ondergeschikt belang of die verzinsels nu in het Frans of het Nederlands werden verspreid, maar aangezien ze zich in hun eigen boeken richtten tot een Nederlandstalig lekenpubliek, namen ze in de regel (ook) de Nederlandstalige bewerkingen op de korrel. In de *Spiegel historiael* liet Maerlant er geen twijfel over bestaan dat Clays van Haerlem zijn vertaling 'uten Walschen' dichtte, in het Nederlands dus. Ook met de 'Walewaine' uit *Vanden levene ons heren* (v. 11) moet toch wel 'der avonturen vader' zijn bedoeld die bekend is uit de Nederlandstalige epiek en niet Gauvain, zijn (promiscuë) Franse evenknie. Dat deze afgunstige reacties tegenwoordig nog een goede graadmeter zijn voor het succes dat de Middelnederlandse ridderromans in hun eigen tijd genoten, is niet gespeend van ironie. Daarnaast blijkt de populariteit van deze verhalen nog uit de toespelingen die auteurs onderling maakten op elkaars werk en het betrekkelijk grote aantal titels dat bewaard is gebleven.
In totaal kennen we een tachtigtal titels met Nederlandstalige epiek, maar volgens recente schattingen is er van ongeveer de helft van de Nederlandstalige ridderromans die er ooit zijn geweest geen snipper bewaard. In dat verband drukt de inventaris die in 1417 werd opgesteld

na het overlijden van de Vlaamse ridder Jan **vi** van Gistel ons met de neus op de feiten. Het Nederlandstalige boek met 'ystorien van Ingeland ende van den ruddere metten leeuwe ende andren' dat daarin is geregistreerd bevatte meer dan waarschijnlijk een verzameling Arturromans, die doet denken aan de *Lancelotcompilatie*, waarvan enkel het laatste deel is bewaard. Het verhaal over 'de ridder met de leeuw' is ongetwijfeld een onbekende Nederlandse vertaling van Chrétiens *Yvain ou le chevalier au lion*. Achter het zenuwslopend vage 'en anderen' schuilen absoluut nog meer Arturverhalen, waaronder wellicht ook vertalingen van Franse romans waarvan geen ander afschrift is bewaard. Ook al verloren is de Vlaamse vertaling van de *Lancelot en prose* in het 'buchelin' dat de vertaler van de Duitse *Prosa-Lancelot* vond 'inn flemische geschrieben […] von eyme kostigen meister verricht, der er uss franczose darczu hait gedicht' (vanuit het Frans in het Vlaams gedicht door een kunstig meester).
Van de teksten die wel zijn bewaard, kennen we vaak alleen fragmenten. De complete afschriften van Veldekes *Eneasroman* en Maerlants verhalen over Troje, Alexander en Merlijn zijn opnieuw eerder de uitzondering dan de regel. Daarenboven zijn de romans van Maerlant alleen volledig overgeleverd in relatief jonge kopieën die mijlenver van Jacobs standplaats op Oostvoorne zijn gemaakt. Van veruit de meeste Nederlandstalige ridderromans zijn niet meer dan één of twee handschriften bekend, waarvan in de meeste gevallen alleen nog losse bladen of strookjes perkament zijn overgebleven. Andere succesvolle verhalen (onder meer *Renout van Montalbaen* en *Madelgijs*) zijn alleen volledig bewaard in Duitse handschriften of laatmiddeleeuwse prozaromans, waarin de tekst stevig is bewerkt.
Een vergelijking van de omvang van Middelnederlandse fragmenten met de lengte van de overeenkomstige Franse brontekst is ontnuchterend. De bewaarde Karelromans, waarvan nog ongeveer 30.000 verzen resten, moeten oorspronkelijk in totaal zowat anderhalf miljoen verzen hebben geteld. Van het veertiende-eeuwse kruisvaartepos *Boudewijn van Seborch* blijven vandaag nog ongeveer 450 regels over. De Franse *Baudoin de Sebourc* telt er 26.000. Daarenboven valt de Nederlandse tekst door allerlei verduidelijkingen en verwijzingen naar andere delen van de kruisvaartcyclus opmerkelijk langer uit dan de Franse roman. De 450 verzen in het Nederlands corresponderen met ongeveer 250 regels in het Frans. Als dezelfde ratio op de hele vertaling mag worden toegepast (en dat is natuurlijk lang niet zeker), gingen maar liefst 46.350 verzen van het Nederlandse verhaal verloren en vertegenwoordigen de overgeleverde fragmenten nog geen honderdste deel van de oorspronkelijke tekst.

Ongeveer drie kwart van de titels die uit de epiek zijn bewaard kent een Franstalig equivalent. Het overige kwart bestaat uit oorspronkelijk Nederlandstalige teksten of fragmenten waarvoor een anderstalige brontekst nog niet is geïdentificeerd. Het prestige van de vertaalde epiek blijkt duidelijk uit de proloog van de *Jeeste van Walewein*: daarin verzucht schrijver Penninc dat hij het verhaal 'in tWalsche' (v. 4-6) niet had kunnen vinden. Anders had hij die (onbestaande) Franse brontekst zeker in het Nederlands vertaald. Bovendien gebruikten sommige Vlaamse schrijvers graag Franse leenwoorden. In een vertaling zoals de *Ferguut* kan de regelmaat waarmee deze woorden opduiken nog worden verklaard door de invloed van de brontekst, zelfs als het gebruikte leenwoord daarin geen equivalent heeft. In oorspronkelijk Nederlandstalige werken zoals Pieter Vostaerts aandeel in de *Walewein* werkten deze bastaardwoorden toch vooral als bakens die de beluisterde tekst verbonden met de Franse

tekstcultuur. De auteur van het veertiende-eeuwse avonturenverhaal *Florent ende Durant* deed voortdurend beroep op het gezag van zijn Franse bron, die niet is bewaard. In de 171 overgeleverde verzen wist de vertaler zijn publiek toch maar mooi drie keer op het hart te drukken dat zijn verhaal op 'twalsce' was gebaseerd (kol. 2b, v. 17; kol. b v. 2, kol. 4a, v. 22). De teksten met een Franstalig equivalent bevinden zich in een spectrum dat gaat van vertalingen die dicht bij de brontekst blijven, tot adaptaties waarvan het verband met de gelijknamige Franse tekst veel losser is. Tot de eerste categorie behoort onder meer de *Limburgse Aiol*, waar ingrepen vooral gemotiveerd zijn door rijmtechnische verschillen tussen het Nederlands en het Frans, en in mindere mate het resultaat van rationalisering, idealisering en vervaging; onder de tweede noemer valt onder andere de Karelroman *Gheraert van Viaenen*. Doordat middeleeuwse vertalers losser konden omspringen met hun brontekst dan vandaag vaak geoorloofd is, viel een vertaling soms korter uit (*Vlaamse Aiol, Willem van Oringen-**i***) of werd de bewerking juist een stuk langer (*Aubri de Borgengoen*, *Wrake van Ragisel*). In *Floris ende Blancefloer* verwoordde Diederik van Assenede (actief ca. 1260) zijn werkwijze als volgt:

[begin citaat]Men moet corten ende linghen
Die tale, sal mense te rime bringhen,
Ende te redenen die aventure.
Hets worden herde te sure
Van Assenede Diederike. (v. 19-23)

(Om het verhaal op rijm na te vertellen, moet je het hier en daar wat korter of wat langer maken. Daaraan heeft Diederik van Assenede een hele kluif gehad).[einde citaat]

Door op de ene plaats te 'corten' om elders weer te 'linghen' werd Van Assenedes *Floris ende Blancefloer* niet veel langer dan de Franse brontekst. In Middelnederlandse bewerkingen van Franse romans resulteerde de combinatie van bekorting en *amplificatio* regelmatig in een verhaal dat niet alleen helderder en eenduidiger was dan de versie in de Franse brontekst, maar dat op bepaalde vlakken ook levendiger uitviel. De frequentie en de aard van de ingrepen zorgden er soms voor dat de betekenis van het verhaal (licht) werd bijgestuurd. Uit de fragmenten van de *Vlaamse Aiol* (ca. 1240) blijkt bijvoorbeeld dat de vertaler meer ruimte gaf aan de religieuze dimensie van het verhaal, terwijl beschrijvingen van wapengekletter werden ingekort. Bovendien bevrijdde de dichter zich allengs uit het keurslijf van de Franse voorbeeldtekst. In de episode van eigen vinding, waarmee het verhaal in de bewaarde fragmenten afbreekt, ging hij zelfstandig aan de slag, onder andere met verhaalelementen die hij elders in de Franse tekst bij elkaar had gesprokkeld. Daarin verschilde hij van de auteur van de *Limburgse Aiol* (ca. 1200), die, afgaande op wat er van zijn werk overblijft, juist erg dicht bij het Franse voorbeeld bleef.
Dat het bij jongere vertalingen niet per definitie om creatievere bewerkingen gaat, blijkt uit de bewaarde fragmenten van drie Nederlandstalige versies van de *Lancelot en prose*.
Toen de dichter van *Lantsloot vander Haghedochte* omstreeks 1250 de *Lancelot propre* voor een Nederlandstalig publiek bewerkte, zette hij het belang van beleefde omgangsvormen extra in de verf. Ook in andere Middelnederlandse ridderromans werd het hoofse levensmodel

minder dan in het Frans geïroniseerd of gerelativeerd. In de Franse prozaverhalen was de geschiedenis van Lancelot, Artur en Guinevere voorzien van alle chronologische en geografische details die hoorden bij een gezaghebbende kroniek. Daarnaast verleende een onpersoonlijke vertelinstantie ('Li contes', het verhaal) het geheel een air van objectiviteit. In het Nederlands werden deze innovaties teruggeschroefd om de tekst aantrekkelijker te maken voor een publiek dat vooral gesteld was op de berijmde Arturromans van Chrétien de Troyes en zijn navolgers. Hoewel de Vlaamse *Lanceloet* van omstreeks 1280 de chronologische en geografische vaagheid van *Lantsloot* deelde, bleef de onpersoonlijke verteller in deze tweede vertaling behouden. Bovendien pakten de twee dichters het vertaalwerk elk op hun eigen manier aan: terwijl de *Lantsloot*-bewerker vooruitkeek en per tekstblok vertaalde, ging zijn collega zin voor zin te werk. De derde vertaling, de *Proza-Lancelot*, waarvan fragmenten bewaard zijn uit een Brabants handschrift uit het tweede kwart van de veertiende eeuw, nam veruit de meeste innovaties uit de Franse brontekst over. In zowat elk opzicht was de (vermoedelijk) jongere, meer getrouwe prozavertaling vernieuwender dan de creatieve, maar behoudsgezinde bewerking van de *Lantsloot*.

Soms zijn de verschillen tussen de bewaarde Franse romans en de Nederlandstalige versies dusdanig groot dat eraan getwijfeld wordt of de vertalers/bewerkers wel beschikten over een geschreven brontekst. Tussen *Renout van Montalbaen* en *Madelgijs* en hun Franse tegenhangers bestaan er bijvoorbeeld nauwelijks woordelijke overeenkomsten. In deze Karelromans kunnen bepaalde inhoudelijke afwijkingen en verschillen in verhaalstructuur nog het best worden verklaard door aan te nemen dat de Nederlandstalige dichters een voordracht van de Franse *chansons de geste* op geheel eigen wijze navertelden. Toch blijft ook hier de mogelijkheid open dat de Vlaamse vertalers bewust een ander pad kozen dan de Franse voorbeeldtekst. Ook voor de frappante verschillen tussen de twee delen van *Ferguut* (ca. 1210-1250) zijn er verschillende verklaringen geopperd. Terwijl de eerste helft van deze roman een bekortende bewerking is van de *Fergus* van Guillaume Leclerc, wordt in het tweede deel opmerkelijk vrijer omgesprongen met de Franse brontekst. Misschien moest de dichter het verhaal noodgedwongen navertellen uit eigen herinnering omdat hij niet langer beschikte over een voorbeeldhandschrift. Of bouwde hij al vertalend vertrouwen op, misschien wel zoals zijn tijd- en streekgenoot die de *Aiol* uit het Frans bewerkte, en ging hij daardoor met gevoel voor understatement en ironie eigen accenten leggen? Of is *Ferguut* net als *Walewein* het resultaat van dubbel auteurschap, waarbij de eerste dichter dicht bij de bron bleef en de tweede al navertellend ook episodes uit eigen koker toevoegde?

@1.07@

Bovendien hebben we omwille van tekstvariatie lang niet altijd vaste grond onder de voeten als we een middeleeuwse vertaling gaan vergelijken met de brontekst. Het handschrift van de brontekst dat diende als uitgangspunt voor de vertaling is zelden bewaard of geïdentificeerd. In veruit de meeste gevallen moeten onderzoekers zich dus tevreden stellen met de tekstversie(s) of redactie(s) die het beste lijken op de vertaalde tekst, zoals die in de bewaarde handschriften en/of fragmenten aangetroffen wordt. Het is dus weinig verrassend dat op het eerste gezicht aannemelijke hypotheses over middeleeuwse vertalingen soms toch niet blijken te kloppen. Zo leek het aanvankelijk plausibel genoeg dat de Vlaamse dichter van *Jourdein van Blaves* (ca. 1300-1325) een voordracht van de Franse brontekst navertelde zonder zich veel zorgen te maken over de juiste eigennamen, die in de Nederlandse roman vrijwel

allemaal afweken van het Frans. Die constructie was echter niet langer nodig toen de fragmenten van het Nederlandse verhaal naast een minder bekende versie van *Jourdain de Blaye* werden gelegd. Hoewel ook deze versie waarschijnlijk niet helemaal overeenkwam met de tekst die de *Jourdein*-dichter in zijn voorbeeldhandschrift vond, bleek duidelijk dat de Vlaming de meeste namen gewoon ongewijzigd overgenomen had uit een Franse voorbeeldtekst, die net als zo veel andere handschriften, teksten, versies en redacties ondertussen verloren was gegaan.

Publiek, opdrachtgevers en vertalers

Aan het begin van *Ogiers outheit*, een Karelroman over de Scandinavische krijgsheer Ogier van Denemarken, beschreef de vertaler hoe het eerste zaadje van zijn bewerking werd geplant tijdens een literair spel in Vlaanderen (v. 4178-4229). Een tijd geleden rustte de jonge, onervaren *clerc* daar uit bij een groepje bekoorlijke dames van goede komaf. Ze zongen liederen en vertelden verhalen over allerlei onderwerpen, waaronder ook ‘yeesten’ en ‘aventueren’ (geschiedenis en ridderverhalen). Toen de *clerc* aan de beurt was beweerden de dames plagerig dat hij nog te jong was om mee te doen, maar een van hen wilde niet weten van een vrijstelling: als de jongeling oud genoeg was om verhalen voor te dragen in mannelijk gezelschap, dan gaf ze hem graag de kans om zich ook in hun kring te bewijzen. De keuze van de *clerc*, de geschiedenis van ‘Ogiers kintheit’ (Ogiers jeugd), werd enthousiast onthaald en aan het einde van zijn verhaal smeekten de dames zelfs om meer. Helaas bestond het vervolg van Ogiers avonturen op dat moment alleen maar in het Frans. De dichter kon alleen gehoorzamen toen een van de hooggeplaatste vrouwen, ‘die scone smale die vul es alre hovescede’ (de lieftallige vrouw, die van hoofsheid overloopt), hem aanspoorde om die geschiedenis in het Nederlands te vertalen. De details van deze wordingsgeschiedenis zijn rijkelijk vaag: een precieze situering in ruimte en tijd ontbreekt, namen krijgen we niet te horen. Meer dan waarschijnlijk vond de beschreven bijeenkomst nooit plaats. Vervolgens dringt de vraag zich op of de auteur de enscenering zelf geloofwaardig vond. Vertelde hij het kaderverhaal misschien met een knipoog? Dat fijnbesnaarde dames elkaar in besloten kring vermaakten met allerlei verhalen stemt in ieder geval overeen met de werkelijkheid, maar dat ze het verhaal over de Deense held, waarin geregeld rake klappen vielen, echt konden smaken, ligt misschien minder voor de hand. Toch is ook dat niet onaannemelijk. Zowat de helft van de *Eneasroman* die Heinric van Veldeke ter inspectie achterliet bij de gravin van Kleef wordt gedomineerd door de strijd om de hand van koningsdochter Lavinia, die Latinus aanvankelijk aan de Italische hertog Turnus had beloofd. Veldeke belichtte de militaire voorbereidingen en diplomatieke gesprekken, maar de gewelddadige oorlogsgruwel ging hij evenmin uit de weg. In de Duitse ridderroman *Wigalois* laat de dochter van de Perzische koning zich door ‘eine schöne Jungfrau’ voorlezen over de val van Troje en de omzwervingen van Eneas, waarover zo dikwijls werd verteld (v. 2710-2722). Ook *Alexanders geesten* bulkte van de veldslagbeschrijvingen en was toch opgedragen aan een ‘scone die mi peisen doet’. In dat laatste geval houden we er wel best rekening mee dat opdrachtgever en geïntendeerd publiek van elkaar kunnen verschillen. Een duidelijk voorbeeld van een dergelijke situatie vinden we in *De stede der vrauwen*, een vijftiende-eeuwse vertaling die in hoofdstuk 4 uitgebreid aan bod komt.

Over de opdrachtgevers van vertaalde epiek is bitter weinig met zekerheid bekend. Alleen Albrecht, heer van Voorne, wordt bij naam genoemd als opdrachtgever van Maerlants dubbelroman over de graal en Merlijn. Daarnaast is er nogal wat gespeculeerd. De 'schoonheid die nadenken doet' van *Alexanders geesten*, wier naam Maerlant verstopte in een onopgeloste letterpuzzel, was misschien wel Aleide van Avesnes, de tante van Floris **v**. *Ferguut* kan geschreven zijn voor Arnulf **iv** van Pamele bij Oudenaarde. Heraldische knipoogjes in de *Trojeroman* van Segher Diengotgaf wijzen mogelijk in de richting van het Brabantse hof. Het wapenschild van Roeland in de Nederlandstalige *Fierabras* lijkt sterk op dat van de heren van Gavere en dat *Girart de Vienne* in het Middelnederlands *Gheraert van Viane* ging heten, betekent misschien wel dat de heren van Viane nabij Geraardsbergen het initiatief namen voor de vertaling. Een en ander wordt onderschreven door de bedrijvige productie van Middelnederlandse handschriften in Rijks-Vlaanderen, waar het keizerrijk paalde aan de gebieden van de Franse koning. In dit grensgebied tussen Kroon-Vlaanderen en het hertogdom Brabant haalden lokale edellieden vast hun hart op bij het wapengekletter van de Karelromans, maar naar aanleiding van de *epics of revolt* zal er ook vurig zijn gediscussieerd over de limieten van feodale trouw.

Al deze vermoedens wijzen in de richting van de (rurale) adel. Toch zijn er aanwijzingen dat ook andere kringen geïnteresseerd waren in Nederlandstalige epiek. Omstreeks 1275 maakte een zekere Balduinus Iuvenis een bekortende en moraliserende Latijnse vertaling van Willems dierenepos *Van den vos Reynaerde*. In deze *Reynardus vulpes* werd het Middelnederlandse verhaal in de Latijnse traditie ingepast met ontleningen aan Ovidius en verwijzingen naar Vergilius. Volgens de vertaler was het Reynaertverhaal al bij velen bekend in het Nederlands. De Latijnse bewerking begon met een ode aan Brugge en was opgedragen aan Jan van Vlaanderen (ca. 1250-1291), proost van de Brugse Sint-Donaaskapittel en een jongere zoon van de Vlaamse graaf Gwijde van Dampierre. In Vlaanderen werden buiten de *Reynaert* in de tweede helft van de dertiende eeuw nog meer verhalen geschreven over de kwaadaardige vos, maar dan in het Frans. Een daarvan, *Li couronemens de Renart*, is opgedragen aan de nagedachtenis van 'Conte Williaume', Gwijdes broer, die in 1251 om het leven kwam tijdens een toernooi in Trazegnies. Deze vossenroman waarin de corrumperende macht van het geld centraal staat, werd vermoedelijk geschreven in opdracht van de Dampierres, tussen ca. 1263 en 1278 door een auteur die Gwijde van Dampierre mocht aanduiden als 'mon singnor'.

Het lijkt er sterk op dat ook de dichters van de Nederlandstalige *Reynaert* en *Floris ende Blancefloer* hun activiteiten ontplooiden in de omgeving van het Vlaamse hof. Omstreeks 1260 smeedde 'Willem die Madocke maecte' episodes uit de Franstalige vossentraditie om tot een gitzwarte aanklacht tegen kromme rechtsgang, dito taalgebruik, gulzigheid, hebzucht en egocentrisch wangedrag. Mogelijk was het meesterbrein achter dit cynische en wrede vossenverhaal de cisterciënzerlekenbroeder Willem van Boudelo (?-1261), die vanaf 1238 geregeld optrad als ambtenaar in dienst van de gravinnen Johanna en Margareta van Constantinopel. 'Van Assenede Diederike', de auteur van *Floris ende Blancefloer*, was hoogstwaarschijnlijk de vermogende klerk Dierkin de Assenede (?-voor 1293), die vanaf 1262 geregeld genoemd wordt in archiefstukken en vanaf 1271 aantoonbaar als ambtenaar in dienst was bij Margaretha van Constantinopel en later ook haar zoon, Gwijde van Dampierre. Deze ambtelijke schrijvers in grafelijk dienstverband beschikten in elk geval over de

talenkennis, het opleidingsniveau en de professionele achtergrond om ambitieuze vertaal- en bewerkingsprojecten tot een goed einde te brengen.
De graven van Vlaanderen hadden wel degelijk oren naar verhalen over Artur en de graal, Karel, Ogier van Denemarken en de doortrapte vos Renard, maar ze beluisterden die al sinds het einde van de twaalfde eeuw uitsluitend in het Frans. Met Margaretha van Constantinopel of Gwijde van Dampierre kunnen voorlopig geen Nederlandstalige teksten of handschriften in verband worden gebracht. Ook Gwijdes zoon Robrecht van Béthune (1249-1322), bezat vooral Franstalige boeken, waaronder wetteksten die uit het Latijn in het Frans waren overgezet en een handschrift met vertaalde episodes uit de Bijbel, maar in de inventaris die na zijn dood werd opgemaakt wordt ook een opgerold vel perkament genoemd met decoratie en een Vlaamse tekst ('a ymagenees et escripture en flament'). Ook in Brabant lijkt het hertogelijke hof in de dertiende eeuw toch vooral een pleisterplaats te zijn geweest voor Franstalige auteurs. In *Floris ende Blancefloer* richtte Diederik van Assenede zich echter uitdrukkelijk tot 'den ghenen, diet Walsche niet en connen' (v. 27), onder wie klerken, leken en hoofse vrouwen. De auteurs van Nederlandstalige Arturepiek hielden wellicht rekening met een gelaagde receptie, waarbij de luisteraars die niet zo goed overweg konden met het Frans zich vermaakten met het Nederlandse verhaal en meertalige toehoorders zich lieten prikkelen door subtiele intertekstuele spelletjes met de Franse teksten, waarmee ze eerder al kennis hadden gemaakt. Of een dergelijk gemengd publiek aan het dertiende-eeuwse Vlaamse hof verondersteld mag worden is geen uitgemaakte zaak, maar uitgesloten is het niet.
Omstreeks 1400 was de literaire cultuur aan het Hollands-Henegouwse hof manifest meertalig. Het Binnenhof in Den Haag werd gefrequenteerd door Nederlandstalige sprooksprekers als Jan de Bot en Willem van Hildegaersberch, maar ook de Franstalige dichter-chroniqueur Jean Froissart rekende Albrecht van Beieren en Willem van Oostervant tot zijn beschermheren. Froissart verbleef daarnaast meermaals in Brussel, op uitnodiging van het Brabantse hof, waar hij nauwe banden onderhield met de echtgenoot van hertogin Johanna van Brabant, Wenceslas van Luxemburg (1337-1383), en waar zowel Nederlandstalige als Franssprekende dichters hun opwachting maakten. Wellicht deden zich ook aan het dertiende-eeuwse Vlaamse hof gelegenheden voor waarbij Nederlandstalig vermaak van pas kwam.
Ook als we de blik verruimen naar de omringende taalgebieden zijn bij naam bekende opdrachtgevers van epiek in de dertiende eeuw doorgaans leden van de hoge(re) adel en clerus. Dat geldt voor Franstalige teksten, maar bijvoorbeeld ook voor de Duitse vertalingen daarvan. Pas vanaf het begin van de veertiende eeuw gingen auteurs hun werk ook opdragen aan leden van de burgerij. Dat betekent natuurlijk niet dat de teksten over Artur, Karel, Troje en Alexander niet eerder al een publiek vonden in de stad. In Italië circuleerde Franse epiek in de dertiende eeuw ook bij kleine ondernemers. Zo bezat de kruidenhandelaar-apotheker Simone uit Bologna bij zijn dood in 1290 boeken over Lancelot en de slag bij Roncevaux. In de Zuidelijke Nederlanden worden omstreeks dezelfde tijd delen van de Franse Lancelot-graalcyclus aangetroffen tussen de boeken van Jan **ii** van Avesnes, graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen ('uns grans romans […] ki parole de Nascien, de Mellin et de Lancelot dou Lach'), de Vlaamse graaf Robrecht van Béthune ('un livre de Merlin'), maar ook bij Jean Cole, een burger uit Doornik (*Merlin*).
Mogelijk wijst de Vlaamse bewerking van het *chanson de geste* over Flovent in de richting van een erg vroege stedelijke receptie van ridderepiek omstreeks 1200. In een (schijnbaar)

toegevoegde episode snelde de rijke burger Rigant Clovis te hulp in ruil voor een adeltitel voor zichzelf en zijn zonen, al kan de manier waarop hij pochte over zijn vermogen en zich met een enorme knots in het strijdgewoel stortte ook enig gegrinnik hebben ontlokt aan een adellijk publiek. Ook in andere bewerkingen zijn, onafhankelijk van de Franse brontekst, verwijzingen naar handel en stedelijke bedrijvigheid opgemerkt. Dat is bijvoorbeeld het geval in *Perchevael* (1225-1250), *Willem van Oringen* (ca. 1250) en *Floris ende Blancefloer* (ca. 1260).

De werelden van adel en burgerij, hof en stad waren per slot van rekening niet van elkaar afgesloten. Edellieden vestigden zich in de steden, waar vermogende patriciërs – die ongetwijfeld ook een mondje Frans spraken – de adellijke levensstijl emuleerden. In de veertiende eeuw richtten welgestelde burgers toernooien of Tafelrondes in, waarbij ze de rol aannamen van helden uit de Arturepiek. Gemengde huwelijken strekten zowel de leden van de burgerij als de adellijke families tot voordeel. In welgestelde koopmansmiddens waren dergelijke verbintenissen een uitgelezen middel voor sociale promotie, maar voor de adel betekenden ze geregeld ook een welkome financiële injectie. De stedelijke kringen van de gegoede burgerij en de hoven van de (lokale) adel gedroegen zich als communicerende vaten en functioneerden vermoedelijk ook als complementaire receptiemilieus voor vertaalde ridderepiek.

De bewaarde fragmenten en handschriften van ridderromans zien er vaak eerder sober uit, dit in tegenstelling tot de naslagwerken van Maerlant, waarvan een aantal prachtig geïllustreerde exemplaren zijn bewaard. Daarbij moet wel worden onderstreept dat het beeld van de handschriften met ridderepiek door de uiterst gefragmenteerde overlevering zeer onvolledig is, waardoor ook ons zicht op de oorspronkelijke receptie wordt vertroebeld. Daardoor is het bijvoorbeeld niet zeker in hoeverre het toevallig bewaarde fragment van de Nederlandstalige *Florimont*, dat afkomstig is uit een geïllustreerd driekolomshandschrift, in zijn eigen tijd een uitzondering is geweest. Desondanks is het goed mogelijk dat de Nederlandstalige teksten nooit het prestige bereikten van hun Franstalige tegenhangers, waarvan veel meer luxehandschriften zijn overgeleverd, onder meer uit de omgeving van het Vlaamse hof. Het risico bestaat echter dat deze prachtboeken ons uit het oog doen verliezen dat er van Maerlants didactische oeuvre en de Franstalige Artur- en Karelromans ook heel wat minder fraaie exemplaren zijn bewaard.

Omwille van het doordeweekse uiterlijk van de handschriften met ridderromans is gesuggereerd dat de eigenaars ervan waarschijnlijk niet gezocht moeten worden in de kringen van de hoge adel, maar eerder bij de ‘gegoede maar niet echt rijke bovenlaag van de nieuwe stedelijke maatschappij’. De ‘echte elite’, waaronder ook de meest vermogende burgers, lazen de romans waarschijnlijk in het Frans. Bij deze benadering blijft het wel de vraag hoezeer de uiterlijke kenmerken van handschriften eigenlijk afhingen van de financiële draagkracht en sociale positie van hun eigenaar. Misschien is het wel denkbaar dat bemiddelde lezers een eenvoudigere uitvoering kozen als ze een boek lieten maken met een iets minder prestigieuze tekst, waarmee niet hoefde te worden uitgepakt. In de late vijftiende eeuw waren dergelijke pragmatische keuzes bijvoorbeeld niet ongewoon. Boeken over recente gebeurtenissen waren geregeld eenvoudige gebruikshandschriften op papier, ook als ze bestemd waren voor de bibliotheken van vorsten en edellieden die (vooral) pronkhandschriften verzamelden.

Welbeschouwd heeft de vertaalde ridderepiek, net als andere middeleeuwse teksten, een gevarieerd publiek bereikt. Een aantal romans zal in eerste instantie geschreven zijn voor adellijke opdrachtgevers, terwijl andere bewerkers hun pijlen richtten op een stedelijk publiek of van meet af aan rekening hielden met een gemengde receptie. De aristocratische en stedelijke netwerken van edellieden, poorters en ambachtslieden waren met elkaar verstrengeld en teksten konden snel in aanverwante kringen worden verspreid. In de veertiende eeuw verschenen handschriften van Maerlants *Spiegel historiael*, die opgedragen was aan de Hollandse graaf Floris **v**, in het bezit van Diederic Pieterssone, die in dienst was van de heer van Gistel, en tussen de boeken van Willem van den Pitte, een rijke lakenhandelaar uit Gent die meermaals zetelde in het stadsbestuur. Het handschrift van het Brugse kartuizerklooster Genadedal, ten slotte, werd aan meerdere personen uitgeleend.

Ook wat de vertalers betreft blijft het vaak tasten in het duister. De weinige vertalers van wie de naam bekend is kwamen hierboven al aan bod. De anderen blijven anoniem. Een aantal van hen deelde ongetwijfeld het geleerde profiel van Heinric van Veldeke en Jacob van Maerlant. De dichter van *Ogiers outheit* zette zichzelf neer als een jonge *clerc*, aangenomen dat ook die typering niet tot de literaire enscenering behoort. Daarnaast is het mogelijk dat (semi-)professionele stedelijke auteurs annex voordragers Maerlants verfoeide ‘menestrele’, op eigen initiatief verhalen uit het Frans hebben bewerkt. Veruit de meeste vertalers en bewerkers van Franstalige ridderepiek, en vooral van de verhalen over Artur en Karel de Grote, waren afkomstig uit Vlaanderen. In Brabant lag de nadruk meer op de Lotharingse ambities van de hertogen (*Roman van Lorreinen*) en teksten over Alexander (*Florimont*, *Cassamus*) en Troje (de *Trojeroman* van Segher Diengotgaf). De Vlaamse Artur- en Karelromans kenden niet alleen een relatief grote verspreiding in het naburige hertogdom Brabant, maar ook in het Maas-Rijngebied, waar de lokale productie van Artur- en Karelepiek, na een periode van vroege bloei (*Limburgse Aiol*, *Floyris ende Blantseflur* en wellicht ook *Tristan*), vanaf 1250 uitgedoofd lijkt te zijn. Met uitzondering van het werk dat de Vlaming Jacob van Maerlant op Oostvoorne bij elkaar dichtte, speelden de graafschappen Holland en Zeeland een uiterst beperkte rol in de productie en verspreiding van Middelnederlandse epiek.
Uit de gevarieerde oeuvres van Veldeke, Maerlant en Wauchier de Denain bleek al dat middeleeuwse auteurs niet gebonden waren aan één bepaald genre of stofcomplex. Recent is via computationele stijlanalyse aannemelijk gemaakt dat *Lantsloot vander Haghedochte*, een creatieve bewerking van de *Lancelot en prose*, de ‘inheemse’ Arturroman *Moriaen* en *Karel ende Elegast*, een (vrije) Nederlandstalige (bewerking van een Franse) Kareltekst, misschien wel het werk zijn van één en dezelfde schrijver. Opnieuw blijkt dat in de middeleeuwen de kunstmatige grenzen tussen auteur, bewerker, of vertaler niet helder gedefinieerd waren. In functie van eigen doelstellingen en de verwachtingen van het beoogde publiek bepaalde de dichter geval per geval welke positie hij koos binnen dit spectrum.

3 Levenslessen

Latijnse schoolteksten in het Nederlands

In Nederlandstalige Arturromans vonden jeugdige toehoorders voorbeelden van maatschappelijke normen en behoorlijk gedrag, maar ook rolmodellen die ze beter niet konden navolgen. In zijn tweeluik over de graal en Merlijn sprak Maerlant niet alleen de 'heren' aan, maar ook de 'kinder'. Hoewel dit niet noodzakelijk betekent dat het publiek van de tekst (uitsluitend) uit kinderen bestond, viel er uit de tekst heel wat te leren: een fikse portie (apocriefe) Bijbelse geschiedenis, wat godsdienstonderricht, maar ook dat een goed heerser wijs en vrijgevig moest zijn en het advies van trouwe en verstandige raadslieden maar beter ter harte nam. Daarnaast maakte Maerlant in zijn teksten over Alexander en Troje graag gebruik van auteurs en teksten die in de Latijnse scholen op de leeslijst stonden zoals Vergilius, Ovidius, de *Alexandreïs* en Statius' *Achilleis*.
Voordat de schooljongens klaar waren voor deze gevorderde lectuur, kregen ze aan de hand van de Latijnse *Ars minor* van Donatus eenvoudig lees- en schrijfonderwijs. Daarna schakelden ze over op populaire schoolboekjes als de *Dicta Catonis*, de *Facetus* en de fabels van Avianus of Aesopus. In deze fase scherpten de jonge leerlingen hun taalvaardigheden verder aan, ontleedden ze metaforisch taalgebruik, maar tegelijk leerden ze ook hoe ze zich in allerlei situaties hoorden te gedragen.
In het laatste kwart van de dertiende eeuw circuleerden er ook al Nederlandstalige versies van deze Latijnse schoolboekjes. In navolging van Vincent van Beauvais noemde Maerlant in de *Spiegel historiael* het *librum de moribus* van Marcus Porcius Cato, maar anders dan zijn bron gaf hij geen overzicht van de inhoud. Daarvoor verwees hij naar de Nederlandse versie van de *Dicta Catonis*, waarvan algemeen werd aangenomen dat het een werk was van de Romeinse politicus en redenaar. Volgens Maerlant kon men dit 'bouc van zeden' (Eerste Partie, **v**, 73, v. 51-54) op vele plekken vinden. Misschien doelde hij niet alleen op een Nederlandse vertaling van het volledige werk, maar ook op de talloze verwijzingen en ontleningen in Nederlandse teksten. De schrijvers daarvan hadden de Latijnse *Dicta* ongetwijfeld op school uit het hoofd geleerd. In de vorm van een reeks gevleugelde uitspraken presenteerde de auteur zijn zoon een schat aan pragmatische leefregels, waarin een belangrijke rol was weggelegd voor het persoonlijke voordeel dat volgde uit een standvastige levenshouding. In een Latijnse bewerking werd de vermoedelijk derde-eeuwse tekst voor een middeleeuws publiek van commentaar en een laagje christelijk vernis voorzien.
In de Nederlandse vertaling werd meer nog dan in het Latijn de aandacht gevestigd op eer en schande, bijvoorbeeld door te benadrukken dat men met dwaas gedrag de eigen goede naam op het spel zette. De bewaarde handschriften en drukken van deze *Dietsche Catoen* geven ook een goede indruk van de mate van variatie die kon optreden tijdens het kopieerproces. Met kleine redactionele ingrepen maakten kopiisten de tekst leesbaarder voor het beoogde publiek. Bovendien vertonen de redacties uit handschriften en vroege drukken ook behoorlijk wat variatie op inhoudelijk vlak: strofes die in sommige handschriften wél voorkomen, ontbreken weer in andere, waardoor de selectie van *Dicta* tussen de tekstgetuigen onderling verschilt. Toch lijkt het om één enkele vertaling te gaan, die bij het afschrijven telkens opnieuw werd aangepast.
In de twaalfde-eeuwse *Facetus* 'cum nihil utilius', die dikwijls als supplement op de *Dicta* werd gekopieerd, schoof de focus verder op naar de verhouding tussen individu en samenleving. De raadgevingen in de twee Nederlandstalige *Facetus*-bewerkingen gaan over religieuze moraal, familiale verhoudingen en beschaafde 'hoofse' gedragsnormen met

klassieke verbodsbepalingen als ‘niet drinken met je mond vol’ of ‘ellebogen van tafel’. Net als in de Nederlandse bewerking van de *Dicta Catonis* waren eer en schande belangrijke thema’s. Een respectvolle en beheerste houding zorgde er in de eerste plaats voor dat de hoofse en stedelijke samenleving soepel draaide, maar kwam daarnaast ook de eigen reputatie ten goede.

De vroegste bewerking, het *Bouc van seden*, werd uitdrukkelijk als een gids voor hoffelijk en weldoordacht gedrag voorgesteld. De bewerker onderstreepte dat hij zijn raadgevingen niet had verzameld ‘uut Walschen lieden, noch uter Walscher aventuren’ (uit Franse liederen of Franse ridderromans), maar uit betrouwbare ‘scrifture’. Het *Bouc van seden* bevatte een groot aantal uitbreidingen ten opzichte van de Latijnse *Facetus*. Daarin verschilde deze bewerking van de tweede Nederlandse versie. Hoewel de tweeregelige adviezen van de *Facetus* in *Van zeden* doorgaans in kwatrijnen werden vertaald, bleef deze versie toch dichter bij de Latijnse brontekst.

Van zeden is alleen bekend uit een handschrift uit de late veertiende eeuw. Daarin verscheen de *Facetus*-vertaling samen met excerpten uit Jan van Boendales *Lekenspiegel,* een lofzang op de negen beste vorsten uit de wereldgeschiedenis en nog meer korte moraliserende gedichten. In een ander, gelijktijdig handschriftje volgden de *Dietsche Catoen* en het *Bouc van zeden* op een derde gedragsgids, Maerlants vorstenspiegel *Heimelijkheid der heimelijkheden*. Omstreeks 1540 werden de twee adviesgidsen samengebonden in het boek dat tegenwoordig bekendstaat als het Comburgse handschrift.

Het spreekt voor zich dat de vertaalde schoolboekjes voor de leerlingen van de Latijnse school hun functie bij het inoefenen van de Latijnse grammatica en woordenschat kwijtraakten. Mogelijk werden ze gebruikt in het privéonderwijs of in een ander type stadsschool (‘kleine scholen’ of ‘schrijfscholen’), waar de leerlingen leerden lezen en schrijven in hun moedertaal. Daar kregen ze opnieuw een dubbel nut als hulpmiddel bij het oefenen van de leesvaardigheid en als basisboekjes voor wellevendheid en maatschappelijke vorming.

De oudste afschriften van de *Dietsche Catoen* en het *Bouc van zeden* komen uit hetzelfde handschrift dat omstreeks 1290 werd gemaakt in de buurt van de Sint-Salvatorabdij van Ename. Van de minstens 262 bladen die dit *Oudenaardse Rijmboek* oorspronkelijk telde, resten nog 33 losse vellen, met (fragmenten van) twaalf Nederlandstalige rijmteksten, waaronder heiligenlevens en religieuze traktaten. De ontstaanscontext en de functie van deze tekstverzameling die in een drietal fasen tot stand kwam, zijn nog niet duidelijk, maar alles wijst erop dat het handschrift werd gekopieerd in een stedelijke gemeenschap ter instructie van een groep leken die het Latijn niet (grondig genoeg) beheersten. De proloog van de *Dietsche Catoen* in dit handschrift suggereert misschien dat de Nederlandse bewerking net als de Latijnse tekst een plaats had in het basisonderricht: ‘Alle die vroet willen wesen / *Der Clerken Boec* moeten si lesen / of in Dietsch of in Latin[e] / azo hic […] / Alzi terst [ter scolen gaen]’ (Al wie wijs wil worden, moet *Der Clerken Boec* lezen, ofwel in het Nederlands ofwel in het Latijn […] Als ze voor het eerst [naar school gaan]). Ook de dunne enkelkaternboekjes met de Nederlandse *Dicta* wijzen in de richting van een grootschaligere productie, mogelijk voor klassikaal onderwijs. Daarnaast is het allerminst uitgesloten dat deze Nederlandse vertalingen van Latijnse schoolteksten, bijvoorbeeld als onderdeel van de twee veertiende-eeuwse adviesboekjes in het Comburgse handschrift en in het Oudenaardse

Rijmboek, ook een volwassen lekenpubliek in de richting stuurden van geslaagd maatschappelijk verkeer.
@1.08@

Heiligenlevens: de inspiratie van vrome vrouwen

In de Bibliothèque Inguimbertine te Carpentras wordt een verzamelhandschrift bewaard met acht Franse vertalingen van Latijnse teksten over woestijnvaders en bisschoppen van de vroege Kerk. Hoewel Wauchier de Denain zich in slechts een van de vertalingen noemt, heeft hij vermoedelijk de hele verzameling vertaald. Het is namelijk weinig waarschijnlijk dat de afzonderlijke vertalingen ooit apart hebben gecirculeerd: de Franse verzameling is gemodelleerd naar een of meerdere voorbeeldhandschriften met een gelijkaardige tekstverzameling in het Latijn. In het Nederlands verschenen dergelijke hagiografische compendia pas in de veertiende eeuw. Voordien werden heiligenlevens vooral afzonderlijk in het Nederlands vertaald, denk aan *Sinte Servaes leven* van Heinric van Veldeke en de levens van Sint Franciscus en de Heilige Clara van Jacob van Maerlant.
Het Oudenaardse Rijmboek en de Tweede Partie van de *Spiegel historiael* zijn mogelijk de uitzonderingen die de regel bevestigen. Naast de moraliserende *Dicta* en *Facetus*-vertalingen, had het Oudenaardse Rijmboek ook een stevige hagiografische component. De heiligenlevens die in het verzamelhandschrift werden gekopieerd, kwamen echter apart tot stand: *Van sente aechte*, de Nederlandse bewerking van de *vita* van Agatha van Catania, werd in 1286 voltooid in de Sint-Salvatorabdij in Ename. Ten vroegste een jaar later schreef een monnik in datzelfde klooster *Van Sente Waerneer*, over Werner van Oberwesel die in de Goede Week van 1287 werd vermoord. Bovendien bevatte het Oudenaardse handschrift ook nog andersoortige teksten waardoor het geheel meer lijkt op een Franstalige verzameling als het *Grand recueil La Clayette* dan op een echte collectie heiligenlevens. In de Tweede Partie van de *Spiegel historiael*, die Jacob van Maerlant om niet nader bepaalde reden oversloeg, behandelde Philip Utenbroeke de geschiedenis van de vroege Kerk. In dit deel, dat tussen 1286 en ongeveer 1300 geschreven werd, volgden de heiligenlevens elkaar in razendsnel tempo op.

Alles wijst erop dat de vertalingen van *vitae* uit de periode tot 1300 voornamelijk tot stand kwamen op verzoek van personen en religieuze gemeenschappen die nauw betrokken waren bij de devotie tot de heilige in kwestie. Daarin verschilde het Nederlands weinig van het Latijn. Tussen ca. 1225 en 1260 schreef Thomas van Cantimpré (ca. 1200-ca. 1272) een aantal Latijnse *vitae* van godvruchtige mannen en vrouwen uit het recente verleden. In de regel droeg hij deze levensbeschrijvingen op aan vooraanstaande leden van de kloosters waartoe de heilige bij leven had behoord. Zo was zijn *Vita piae Lutgardis* bestemd voor Halvida, abdis van Aywières, het Franstalige cistenziërinnenklooster waar Lutgard van Tongeren enige tijd eerder in 1246 overleden was. Cantimprés *vitae* wonnen aan overtuigingskracht doordat hij telkens opnieuw benadrukte dat intimi hem over het leven van de protagonisten hadden ingelicht. Tijdens een reis naar Sint-Truiden sprokkelde hij (volkstalige) getuigenissen bij elkaar die hij later in zijn Latijnse *Vita sanctae Christinae mirabilis* verwerkte. Toch waren *vitae* allesbehalve biografieën in de moderne betekenis. Hagiografen ondergingen de invloed van genreconventies, theologische debatten en kerkelijke

doctrine. De devote vrouwen over wie mannelijke clerici schreven in het Latijn, brachten hun religieuze beleving in eerste instantie onder woorden in de volkstaal. Hoewel sommige hagiografen zich voordeden als onschuldige vertalers, was de werkelijkheid vaak toch anders. Kort na de dood van Beatrijs van Nazareth in 1268 stelde de anonieme auteur van de *Vita Beatricis* het voor alsof zijn *vita* een Latijnse vertaling was van aantekeningen die de Brabantse mystica tijdens haar leven in het Nederlands had gemaakt. Om deze spirituele memoires te verzoenen met de stilistische vereisten van een Latijns heiligenleven moest hij hier en daar wat wijzingen aanbrengen of dingen toevoegen. Aan het einde van de tekst gaf hij toe dat hij veel van Beatrijs' opvattingen over de liefde voor God en de medemens had weggelaten. Dergelijke onderwerpen overstegen het begrip van het beoogde publiek. Aan het begin van de *Vita* bekende de vertaler-bewerker dat hij als vertaler zijn sporen nog moest verdienen, maar uit andere heiligenlevens had hij kennis over het genre opgedaan. Eén daarvan was klaarblijkelijk de *vita* van lekenbroeder Arnulf (1180-1228) uit Villers. Passages over lichamelijke ascese, die de vertaler liet doorgaan voor uitspraken van Beatrijs, blijken namelijk aan de *Vita Arnulfi* ontleend te zijn. Uit zijn lectuur had de auteur waarschijnlijk begrepen dat lichamelijke ontbering een belangrijke component was van de mystieke ervaring. Vermoedelijk wilde hij ook tegemoetkomen aan wat zijn publiek van een heiligenleven verwachtte. Het is in ieder geval erg twijfelachtig dat hij de ontleningen uit de Latijnse *vita* van Arnulf aantrof in de Nederlandstalige aantekeningen van Beatrijs van Nazareth.

De *Vita Beatricis* toont nogmaals dat vertaling in de Nederlanden niet altijd eenrichtingsverkeer was van het Latijn naar de volkstaal. In cisterciënzerkringen werden de mystieke ervaringen van religieuze vrouwen ook buiten de context van heiligenlevens in het Latijn vertaald. Teksten uit de abdij van Villers, zoals *Verbum Christi ad beginam tungerensem* (Het woord van Christus aan een begijn van Tongeren) en de Latijnse beschrijving van tien visioenen in *De virgine ordinis Cisterciensis* (Over een maagd van de Cistericiënzerorde), wijzen in elk geval in die richting.

Volgens de *Catalogus virorum illustrium* uit het begin van de veertiende eeuw vertaalde een zekere Broeder Willem uit de abdij van Affligem uit het Latijn in het Nederlands, maar ook in omgekeerde richting. 'Allerlei wonderlijke zaken, die een kloosterlinge van de cisterciënzers opgeschreven had' bewerkte hij op verfijnde wijze uit het Nederlands in het Latijn. Daarnaast zette hij Cantimprés Latijnse *vita* van 'vrouwe Lutgard' over in Nederlandse rijmparen. Aan het einde van de vijftiende eeuw meldde Joannes Trithemius in zijn *Catalogus scriptorum ecclesiasticorum* bovendien dat deze 'Guilhelmus, monachus Haffligemensis' niet alleen een bijzonder geleerd man was en onderlegd in de Heilige Schrift, maar ook wel wat te zeggen had over de wereldse letteren en bedreven was in rijm en proza.

Meer dan waarschijnlijk doelden de auteurs van deze catalogi op Willem, prior van Affligem en Frasnes (?-1308?). Volgens de *Catalogus monachorum*, een achttiende-eeuwse lijst van Affligemse monniken, oogstte deze Willem succes in de letteren voordat hij omstreeks 1262 intrad. In 1295 werd hij prior in Affligem, drie jaar later in Frasnes. Ook hier lezen we dat de benedictijn het leven van Lutgard vertaalde in 'Teutonicum rijtmice' (Nederlandse verzen) en de preken en visioenen van een cisterciënzerin in het Latijn had bewerkt. Bovendien schreef hij een werk over de naleving van de Regel van Benedictus.

Het is niet ondenkbaar dat deze Willem van Frasnes schuilgaat achter de anonieme vertaler van de *Vita Beatricis.* De volkstalige 'sermones et visiones' en andere 'mirabilia' die hij in het Latijn vertaalde doen immers denken aan de Nederlandstalige aantekeningen van de cisterciënzerin Beatrijs. Een aantekening in het oudst bewaarde handschrift van de *Vita Beatricis* vormt mogelijk een struikelblok. Daarin wordt de tekst toegeschreven aan een andere Willem van Affligem, die afkomstig was uit Mechelen en later abt werd van Sint-Truiden, maar deze notitie berust misschien wel op een foute lezing van de *Catalogus de virorum illustrium*. De drieledige structuur van de *Vita Beatricis* vertoont duidelijk de invloed van Cantimprés *vita* van Lutgard, een tekst die de vertaler dus moet hebben gekend. Daarnaast bestaan er parallellen tussen de *vita* van Beatrijs en een bewaarde Nederlandse vertaling van de *Vita piae Lutgardis*, die vrijwel zeker de bewerking 'in Teutonicum rijtmice' is uit de Affligemse *Catalogus.*

In de Koninklijke Bibliotheek in Kopenhagen wordt een prachtig verlucht handschrift bewaard met de laatste twee delen van een Nederlandstalig *Leven van Lutgart*, dat vermoedelijk het werk is van een monnik uit de abdij van Affligem. In deze uitvoerige bewerking van Cantimprés *Vita*, daterend van omstreeks 1262-1274, worden de abdij ('Van allen clostren spigel') en haar abt Jan stelselmatig positiever voorgesteld dan in het Latijnse voorbeeld. In twee oorspronkelijke lofredes op de abdij beklemtoonde de bewerker vooral de gastvrijheid en de vrijgevige naastenliefde ('karitate') die de minder gefortuneerden in Affligem genoten. Bovendien was de abdij een toonbeeld van 'ordenliken sede', een opmerking die de auteur van een traktaat over de naleving van de kloosterregel op het lijf geschreven is. Abt Jan informeerde de bewerker persoonlijk over zijn bezoek aan Lutgards sterfbed en ook voor andere gegevens had de dichter ooggetuigen geraadpleegd. Dat het Latijnse proza in Nederlandse jamben werd bewerkt, past bovendien opperbest bij iemand die 'door zijn grote aanleg' uitmuntte in de letteren.

De Affligemse bewerker benadrukte meermaals dat hij zich nauwgezet hield aan de Latijnse brontekst (of dat in ieder geval probeerde), en door de band genomen volgde hij inderdaad de structuur van Cantimpré *vita*. Als hij dacht over accuratere informatie te beschikken, aarzelde hij niet om die te benutten. Bovendien liet hij zich kennen als een begaafd verteller die het Latijnse prozaverhaal graag verlevendigde met toegevoegde dialogen en details. Door al deze amplificaties viel zijn tekst wel veel langer uit dan het Latijnse model. In diverse tussenkomsten riep de verteller het beeld op van een (fictieve) voorleessessie. Het Kopenhaagse heiligenleven leende zich dan ook uitstekend om te worden voorgedragen, mogelijk aan bezoekers of de lekenbroeders in de abdij. Daarnaast speelde de bewerking wellicht een rol in de bevordering van Affligem als centrum voor Lutgardverering.

Er bestaan wel wat raakpunten tussen dit Kopenhaagse *Leven van Lutgart* en de *Vita Beatricis*. De liefde voor God ligt de auteur(s) van beide teksten nauw aan het hart of zoals de *Lutgart*-dichter het uitdrukte: 'want Gode minnen dats allene'. Ondanks het feit dat de twee bewerkingen bedoeld waren voor verschillende publieksgroepen (die elkaar desondanks misschien gedeeltelijk overlapten), vertonen ze dezelfde terughoudendheid ten overstaan van de moeilijker te begrijpen aspecten van de mystieke ervaring. Net als de anonieme auteur van de *Vita Beatricis* legde de *Lutgart*-dichter dergelijke passages, bijvoorbeeld over het Hooglied, liever aan de kant.

In de *Catalogus monachorum* werd Willem van Frasnes voorgesteld als iemand die bij tegenslag troost vond in de literatuur. Als deze Willem inderdaad de bewerker was van het Kopenhaagse *Leven van Lutgart* is het wel uitgesloten dat hij die verstrooiing zocht bij verhalen over Artur of dierenepiek. Net als Maerlant koesterde de *Lutgart*-dichter niets dan misprijzen voor de 'menestrele' en hun 'bourden'. 'Exempelkine' of stichtende verhalen over Maria en andere onderwerpen 'in didsch, in walsch ende in latine' konden daarentegen wel op zijn goedkeuring rekenen, maar die vertelden de onbetrouwbare minstrelen niet. Ze bezongen liever loos en onbetamelijk bedrog, dat alleen maar leed veroorzaakte. Dat noemden deze onverlaten dan 'minne', terwijl ze zelf nog nooit van de enige oprechte liefde hadden geproefd.
In de tweede helft van de dertiende eeuw ontstond nog een tweede bewerking van de *Vita piae Lutgardis.* Net als het Kopenhaagse *Leven* is ook deze tekst onvolledig overgeleverd. Kort voor 1840 knipte een bewoonster van het klooster Colen peervormige bladwijzertjes uit de perkamenten bladen van het enige bewaarde handschrift, op dat moment in het bezit van de Loonse cisterciënzerinnen. Dat boek uit het laatste kwart van de dertiende eeuw bevatte Nederlandstalige bewerkingen van Cantimprés *vitae* van Lutgard en Christina de Wonderbare, die Lutgard had bijgestaan in haar spirituele ontwikkeling. Door het knipwerk ging de inleiding van *Dat leven sinte Luthgards* verloren, maar in de proloog van *Sinte Kerstinen heilege leven* meldde een zekere 'brueder Geraert' dat hij de *vita* van Christina had vertaald voor de vele lieden die het Latijn van Thomas van Cantimpré niet begrepen. De franciscaan schreef het gedicht op verzoek van 'Femine van Hoye', zuster van het klooster Nonnemielen bij Sint-Truiden. Met het verhaal over de wonderbaarlijke levensloop van Christina wilde hij de gemeenschap waartoe ook zijn zus en andere 'vriende' behoorden 'troest ende vrede' bieden. Het heiligenleven vol mirakels en *exempla* stimuleerde ongetwijfeld ook de plaatselijke cultus rond Christina's persoon en daarmee samenhangend de pelgrimages naar Nonnenmielen. Meer nog dan in het Latijn werd in het Nederlandse heiligenleven benadrukt dat wie troost zocht bij Christina's graf of zich in gebed tot haar richtte, verlost werd 'van zonden, van schande, van onbehagen en ziekte'. Christina was afkomstig uit het nabijgelegen Brustem en bezocht regelmatig de zustergemeenschap die in die tijd nog gehuisvest was in het Sint-Catharinaklooster in Sint-Truiden. Daar was ze in 1224 ook gestorven en begraven, maar in 1231 waren haar relieken, zoals ook door Thomas van Cantimpré beschreven werd, naar Nonnemielen overgebracht.
De proloog van het leven van Lutgard is niet bewaard. Toch ligt het voor de hand dat ook deze vertaling door dezelfde broeder Geraert voor de zusters van Nonnemielen is vervaardigd. Het klooster waar Christina de Wonderbare overleed, was namelijk ook het convent waar Lutgard van Tongeren omstreeks 1194 intrad. Pas een tiental jaar later maakte ze mede op aanraden van Christina de overstap naar de gemeenschap die zich later vestigde in Aywières. Zo waren de twee Middelnederlandse levens van Lutgard elk op hun eigen manier verbonden met de heilige: in het Kopenhaagse *Leven* verwerkte de dichter het persoonlijke verslag van de Affligemse abt Jan over diens bezoek aan Lutgards sterfbed; met de vertaling van Broeder Geraert keerde Lutgard terug naar de wortels van haar spirituele reis.
@Vignet@V.1.03 Om te vereren en na te volgen@

4 Praktisch vertalen

Ambtelijke vertalingen

Tot het einde van de twaalfde eeuw werden officiële stukken uitsluitend uitgevaardigd in het Latijn. Daarna verschenen in dorpsgemeenschappen en steden in het grensgebied tussen Frankrijk en het Duitse Rijk de eerste documenten die waren opgesteld in het Frans (Keure van Chièvres, 1194). In de eerste decennia van de dertiende eeuw werden in Gent beleidsstukken uit het Latijn in het Nederlands vertaald. Deze Gentse teksten handelen over de regelgeving in de stad en de sociale instellingen die daar waren gevestigd. Net als in het Frans waren de eerste administratieve documenten in het Nederlands in proza opgesteld. Toch was de rijmvorm ook bij de stadsklerken niet altijd ver weg: aan het einde van een van de Gentse vertalingen verschijnt het volgende rijmpaar over messentrekkers: ‘ne doed his niet ende hi wert gheuaen, men mah hem bi rehte de hant afslaen’ (als hij dat nalaat en hij wordt gevat, dan is het gewettigd om zijn hand af te kappen).
De vertaalde statuten van de Gentse leprozerie uit 1236 zijn de oudste Nederlandstalige ambtelijke tekst waarvan het originele netexemplaar is bewaard. Deze statuten reguleerden het dagelijks bestuur en samenleven in het leprozenhuis. Ze bevatten richtlijnen voor kledij, maaltijden, arbeid, bezoek, behandeling (aderlaten) en de wijze waarop het zielenheil van de bewoners werd gegarandeerd door middel van gebed, vasten, communie en biecht. Daarnaast omschreven de regels alle mogelijke misdrijven, van gulzigheid en stelen tot gokken, onkuisheid, brandstichting en diverse gradaties van lichamelijk geweld. Wie de regels brak, mocht afhankelijk van de ernst van de overtreding een sanctie verwachten die ging van één dag ontbering tot eeuwige verbanning. Inwoners die hun beklag deden tegenover verwanten of vrienden en hun treurnis lieten blijken aan de buitenwereld, hing een straf van twintig dagen boven het hoofd.
Aan het slot (§23) van de Latijnse en Nederlandse statuten word duidelijk vermeld hoe de Nederlandse vertaling werd gebruikt: de kapelaan van de leprozerie of zijn vicaris moest de regels ‘in theutonico’ / ‘in diedsch’ (in het Nederlands) voorlezen aan nieuwe bewoners, die de voorlezer daarvoor een stoop wijn schuldig waren. Daarnaast moest de ‘meester(es)’ die in naam van het Gentse stadsbestuur het dagelijkse reilen en zeilen in het leprozenhuis bestierde de leefregels driemaal per jaar (in de week na Pasen, Pinksteren en Kerstmis) in het Nederlands laten voorlezen aan de voltallige gemeenschap. Wie bij die gelegenheid niet aanwezig was, mocht rekenen op één dag ‘straf’: een dag op de grond zitten en enkel een sobere maaltijd van brood, maaltijdsoep en bier gebruiken op een kale stoel zonder tafellaken. Voordat ze in 1236 in het Nederlands op schrift werden gesteld, zullen de regels ‘ad hoc’ en mondeling op basis van een Latijnse tekst aan de bewoners van de leprozerie duidelijk zijn gemaakt. Ook in andere contexten werden Latijnse stukken voorgelezen in het Nederlands zonder dat daarvoor noodzakelijkerwijs een geschreven Nederlandse tekst werd gebruikt. In 1244 gaf Raas van Gavere Folcus, een van zijn dienaren, de volmacht om in zijn naam op te treden in een geschil over een schenking aan de abdij van Ninove. Het document dat deze volmacht bekrachtigde was opgesteld in het Latijn, maar de heer van Gavere liet de tekst in de kerk van Aaigem in het bijzijn van zijn leenmannen ook luidop voorgelezen ‘in teuthonica lingua’, in het Nederlands dus.

De Gentse statuten lichten ons ook in over de Latijnse gebeden die de inwoners verondersteld werden te kennen. Men verwachtte dat iedereen wist hoe het *Pater Noster* (Onzevader) en *Ave Maria* (Weesgegroet) gingen. Andere teksten waren voorbehouden aan degenen 'diet cunnen' (*Credo, Magnificat, Nunc Dimittis*) of 'diet cunnen en willen' (*Miserere mei Deus* en *Requiem Aeterna*m). In de Nederlandse statuten werd daarenboven een artikel opgenomen dat 'in den andren brief' (in de Latijnse tekst) ontbrak, waarin voor 'di willen ende diet cunnen' (wie dat wil en kan) een alternatief gebedsprogramma in het Latijn werd uiteengezet voor elk van de dagelijkse getijden 'ombe dat mens oc in andern ordinen pleget' (omdat dat elders ook de gewoonte is). Hoewel men bij een deel van de bewoners dus een gedegen kennis veronderstelde van de dagelijkse gebedspraktijk in het Latijn, was de doorsnee talenkennis in de Gentse leprozerie niet toereikend om in die taal ook de samenlevingsregels goed te begrijpen. Het bewonersbestand van het leprozenhuis bestond overigens niet uit arme drommels: de toegang was voorbehouden aan Gentse poorters en hun vrouwen en kinderen die bij intreding kostgeld betaalden. Bij een permanent verblijf stonden ze, afhankelijk van hun familiale situatie, hun volledige bezit of een deel daarvan af aan de leprozerie.
De vertalingen van Gentse keuren in *De theloniis Gandavensis* waren ongetwijfeld ook voor de Gentse poorters bestemd. Rond 1240 (ten laatste in 1252) kopieerde een Gentse klerk een verzameling teksten die zich nu vooraan in deze bundel bevinden. Naast de Grote Keure voor Gent die tussen 1165 en 1177 werd bekrachtigd door Filips van den Elzas bevat deze afdeling van het handschrift drie aanvullende bepalingen op de Keure door diezelfde graaf Filips (1178) en Filips van Namen (tussen 1204 en 1211). De twee overige teksten zijn de Baljuwsordonnantie voor Gent (tussen 1195 en 1202) en regels over erfenissen en schuldzaken die in 1218 door de baljuw en schepenen van Gent werden uitgevaardigd. Vermoedelijk was het de bedoeling dat ook deze vertalingen in het openbaar werden voorgelezen, bijvoorbeeld bij het begin van het ambtelijke jaar. De officiële Latijnse stukken bezaten een krachtige symboolwaarde, maar los daarvan hadden ze voor de doorsnee Gentenaar weinig praktisch nut. Een Nederlandse versie van de spelregels daarentegen konden de poorters wel verstaan.
In de Gentse handschriften worden de Latijnse teksten gevolgd door een Nederlandse versie van de Baljuwsordonnantie en de drie strafrechtelijke aanvullingen, die waarschijnlijk door één vertaler zijn gemaakt. Merkwaardig genoeg volgt onmiddellijk daarna nog een Nederlandse vertaling van de Grote Keure en een tweede reeks vertalingen van de drie aanvullende teksten. Later werd nog een Nederlandse versie van de regeling over nalatenschap en schulden toegevoegd. De twee reeksen Nederlandse vertalingen lijken door (minstens) twee verschillende vertalers te zijn gemaakt. Dat blijkt onder meer uit verschillen in woordkeuze. De tweede reeks vertalingen wijkt bovendien inhoudelijk af van de Latijnse teksten die in het handschrift zijn gekopieerd en vertegenwoordigt misschien een ouder stadium van de Latijnse regelgeving. Het archaïsche woordgebruik in de tweede reeks wijst er verder op dat het gaat om oudere teksten, mogelijk vertalingen van een verloren redactie in het Latijn. Een alternatieve verklaring is dat de teksten uit de tweede reeks geen vertalingen zijn, maar stedelijke conceptversies die voorafgingen aan de Latijnse netuitvaardiging.
Voor de keur van Middelburg in Zeeland is aannemelijk gemaakt dat ze teruggaat op een verloren Nederlandstalige conceptversie. Onnauwkeurigheden in de Latijnse tekstredactie van 1217 doen immers vermoeden dat het document uit het Nederlands is vertaald. De vertaler

was onzeker over de Latijnse vertaling van bepaalde juridische termen. Zo geeft hij van het Middelnederlandse ‘scult’ eerst een correcte (‘debitum’) en wat verderop een foutieve (‘emendatio’) vertaling. Ook voor vroegere versies van deze Middelburgse keur kunnen ontwerpversies in de volkstaal worden verondersteld. Daardoor wordt het aannemelijk dat stedelijke administraties al in de tweede helft van de twaalfde eeuw hun rechtsregels bijhielden in de volkstaal. Bij het opstellen van het officiële document werd de Nederlandse tekst gekopieerd en in het Latijn vertaald. Hoewel de bewaarde gegevens dus laten uitschijnen dat administratieve stukken in het Nederlands omstreeks 1240 nog een relatieve nieuwigheid waren, zijn er aanwijzingen voor een oudere traditie, die mogelijk teruggaat tot in de twaalfde eeuw. Ook daarin was vertaling van belang, maar de brontaal was niet het Latijn, maar de volkstaal.

Op reis met Willem van Rubroeck

Tussen 1253 en 1255, zowat twintig jaar vóór Marco Polo, ondernam Willem van Rubroeck – zo genoemd naar het gelijknamige dorp bij het Noord-Franse Kassel – een expeditie naar het Mongoolse rijk. De franciscaan vertelde over zijn wederwaardigheden in een Latijnse brief aan Lodewijk **ix**. Hoewel er in zijn verslag geen gebrek was aan rake observaties over geografie, oosterse fauna en de levenswijze van de volkeren die hij had ontmoet, evenaarde Rubroecks *Itinerarium* nooit de populariteit van het reisverhaal van de Venetiaanse koopman. Het rapport van de franciscaanse expeditie werd pas aan het einde van de zestiende eeuw vertaald, eerst in het Engels, enkele decennia later ook in het Frans en het Nederlands. Marco Polo’s *Le devisement du monde* circuleerde daarentegen al vanaf de veertiende eeuw in het Frans en Latijn, maar ook in andere Europese volkstalen (o.a. in het Catalaans, Duits, Iers, Italiaans, Portugees en Spaans).
In zijn brief jeremieerde Rubroeck geregeld over de problemen die hij tijdens het contact met de lokale bevolking ervaren had. Het geringe succes van zijn missie weet hij grotendeels aan de onbekwaamheid van zijn tolken, waardoor de communicatiemogelijkheden ernstig werden beperkt. In maart 1253 verliet Rubroeck Palestina op weg naar ‘een andere wereld’. Naar eigen zeggen vertrok hij uit eigen beweging en niet in opdracht van de Franse koning, zoals misschien wel werd gedacht. In de veronderstelling dat de Mongoolse aanvoerder Sartaq een christen was, leidde hij de eerste etappe van zijn missie naar diens kamp bij de Wolga. Daarnaast wilde Rubroeck toenadering zoeken tot de Duitse gemeenschappen in het Oosten die na de Mongoolse invasie van Hongarije tot slavernij waren gedoemd.
Vanaf Constantinopel werd hij op zijn tocht vergezeld door Bartholomeus van Cremona, een collega-franciscaan. Van de aalmoezen die ze ontvingen kocht hij een jonge dienaar, Nicolas. De twee monniken kregen verdere logistieke ondersteuning van de klerk Gosset, twee karrevoerders en de tolk (‘turcmannus’) ‘Homo Dei’, een latinisering van ‘Abdullah’, wat zoveel als ‘man van God’ betekent. Op hun tocht bracht het gezelschap periodes door in de kampen van de Mongoolse aanvoerders Sartaq, diens vader Batu en de grote Khan Möngke. Het verste punt op hun reis was de stad Karakorum, zo’n 360 kilometer westwaarts van de huidige Mongoolse hoofdstad Ulaanbaatar.
Rubroeck verzuchtte dat hij op zijn reizen veel goeds had kunnen bewerkstelligen als hij maar een bekwame tolk had gehad. De franciscaan deed zijn uiterste best om geloofsbeginselen

zoals de geloofsbelijdenis uit te leggen of eenvoudige gebeden aan te leren die de lokale bewoners dan konden opzeggen voor hun zielenheil. Maar het was tevergeefs; het ontbrak Homo Dei aan de specifieke woordenschat om Rubroecks preken in het Mongools te vertalen. Over geloofskwesties praten via zijn tolk was gevaarlijk, zo niet onmogelijk. Zodra Rubroeck wat woorden in de lokale taal had opgepikt, merkte hij dat wat zijn tolk te berde bracht in het geheel niet overeenstemde met de oorspronkelijke boodschap. Aangezien de tolk toch maar lukraak uitkraamde wat in hem opkwam, besloot de franciscaan voortaan te zwijgen. Over de vakbekwaamheid van Homo Dei was Rubroeck niet te spreken: de tolk werd moe en zocht dan vergeefs naar de juiste woorden zodat Rubroeck het gesprek moest staken.
Tijdens de audiëntie voor de Grote Khan Möngke liet Homo Dei zich dronken voeren, nog voor het gesprek goed en wel begonnen was. Het gevolg hiervan was dat Rubroeck de vertalingen van zijn tolk al snel niet meer begreep. Aan het hof deed het gerucht de ronde dat Möngke wel verder wilde spreken met het westerse gezelschap, maar dat hun tolk niet deugde. Van een vrouw uit Metz, die in Hongarije gevangengenomen was, vernamen ze dat de aangenomen zoon van Guillaume Buchier, een Parijse goudsmid in de nabije stad Karakorum, een uitstekende tolk was. Buchiers zoon tolkte voor Rubroeck tijdens een debat op de avond voor Pinksteren (30 mei 1254). In het bijzijn van de Grote Khan nam Rubroeck het op tegen een boeddhist (‘Tuin’) uit Cathay (China), die zijn eigen tolk had meegebracht. Op Pinksterdag werden de deelnemers aan het debat opnieuw bij de Khan geroepen. Via zijn secretarissen had de Mongoolse leider vernomen dat de franciscaan hem tijdens het debat een boeddhist of afgodendienaar had genoemd. Toen Rubroeck in alle toonaarden ontkende, stelde de Khan hem gerust dat hij al vermoedde dat de woorden van de monnik verkeerd waren vertaald. De vaardigheden van zijn nieuwe tolk schoten dus ook tekort.
De tolk was bovendien verantwoordelijk voor het vlotte verloop van de ontmoetingen met de plaatselijke bevolking, onder andere door lokale wetten en gebruiken te verduidelijken. Rubroeck ergerde zich mateloos aan de gretigheid waarmee Homo Dei geschenken beloofde. Aangezien deze geschenken dienden als smeermiddel was die ergernis ongetwijfeld onterecht. Een enkele keer liep het bijna mis. Na een audiëntie bij Khan Möngke werd Rubroecks metgezel Bartholomeus van Cremona in hechtenis genomen omdat hij bij het buigen de dorpel van het verblijf had beroerd. Ook de tolk werd gearresteerd. Iemand had de westerlingen erop moeten wijzen dat ze moesten vermijden de drempel aan te raken. Toen Rubroeck liet weten dat dat niet was gebeurd omdat hun tolk bij die gelegenheid afwezig was, werd het onderzoek gestaakt, maar Bartholomeus van Cremona werd voortaan uit het verblijf van de Khan geweerd. Hoezeer Rubroeck ook klaagde over zijn tolk, de taak van Homo Dei was bepaald ondankbaar. Aan het hof van de Mongoolse aanvoerder Batu werd de boodschap dat de gratie Gods was voorbehouden aan christenen op rumoer en (hoon)gelach onthaald. De tolk verstijfde van angst. Tijdens de expeditie vreesde hij meer dan eens voor zijn leven.
De franciscanen droegen op hun missie ook brieven mee van de Byzantijnse keizer en de Franse koning. De Mongoolse aanvoerders hadden doorgaans hun eigen tolken en vertalers, nestoriaanse christenen of Armeense priesters. Op weg naar Sartaq ontmoetten de reisgenoten de Mongoolse kapitein Scatay. Hoewel Scatay zijn eigen tolk had, moest de brief van de keizer naar Soedak worden gebracht om daar vanuit het Grieks te worden vertaald. De boodschap van Lodewijk **ix** had Rubroeck in Akko in het Arabisch en Syrisch laten vertalen; deze brieven konden wel in Sartaqs eigen kamp worden overgezet. Later bleek dat Sartaq uit

de vertaling had afgeleid dat de koning van Frankrijk steun zocht in zijn strijd tegen de Saracenen. Rubroeck was er vrij zeker van dat een dergelijk verzoek niet in de oorspronkelijke brief stond. Bijgevolg vermoedde hij dat de Armeense priesters uit wrok tegen de moslims de woorden van de koning naar hun hand hadden gezet.
De boodschap die Khan Möngke voor Lodewijk **ix** meestuurde, werd bij vertrek mondeling door een tolk geparafraseerd. Rubroeck noteerde zo goed en zo kwaad als hij kon de grote lijnen. Op de terugreis werd de brief aan het hof van Batu een tweede keer vertaald. De Khan schreef onder andere dat hij graag gezanten naar de Franse koning had gestuurd, maar dat de twee monniken hem dat ten sterkste hadden afgeraden omwille van de gevaarlijke reis door vijandig gebied. Dat de franciscanen beducht waren voor Mongoolse spionage in het Westen, ligt vermoedelijk dichter bij de waarheid.
Rubroeck had zo zijn bedenkingen bij het succes van de missie. In de stad Aini in het huidige Tadzjikistan ontmoette hij een gezantschap van Franse en Syrische dominicanen met pauselijke brieven voor de Mongoolse aanvoerders. Hij gaf hun de raad een goede reden te bedenken voor hun tocht. Voor missiewerk toonden de Mongolen immers weinig hoffelijkheid, zeker als het gezelschap rond zou trekken zonder tolk. Hun kennis van Frans, Syrisch en Turks zou niet volstaan. Rubroeck besloot zijn verslag met de vaststelling dat een volgende expeditie evenzeer tot mislukken gedoemd was, tenzij de paus een hooggeplaatst lid van de clerus stuurde om de nonsens van de Mongoolse aanvoerders te beantwoorden. Hoewel de Khans wel degelijk naar afgezanten luisterden, waren er minstens twee voorwaarden voor slagen: een onuitputtelijk budget en de ondersteuning van een groep bekwame tolken.
Na zijn terugkeer kreeg Rubroeck Akko als standplaats toegewezen. Hij verlangde er echter naar de koning en zijn Franse vrienden op te zoeken. Daarom vroeg hij Lodewijk **ix** of deze ervoor kon zorgen dat hij mocht terugkeren naar Frankrijk. Het lijkt erop dat Lodewijk op dat verzoek is ingegaan. De Engelse franciscaan Roger Bacon verwees in zijn *Opus maius* meermaals naar Rubroecks expeditie en ontleende ook passages aan het *Itinerarium*. Hij vermeldde bovendien uitdrukkelijk dat hij de auteur van dat boek persoonlijk had gesproken. Die ontmoeting met Rubroeck vond vermoedelijk plaats in Frankrijk, waarschijnlijk omstreeks 1257-1258, maar in elk geval voor 1267, toen het *Opus* werd voltooid. Voor het werk van een andere Vlaming, de uiterst invloedrijke Aristotelesvertaler Willem van Moerbeke (?-ca 1286), die gedurende zijn kerkelijke carrière in Griekenland en Italië zowat het hele bekende oeuvre van de Griekse filosoof uit het Grieks in het Latijn vertaalde, had Bacon daarentegen geen goed woord over.

Hoofdstuk 3. 1300-1400. Kennis, devotie en ethiek

In het vijfde boek van zijn *Brabantsche yeesten* verklaarde Jan van Boendale (?-1351?) dat het bewind van hertog Jan **ii**, die regeerde tussen 1294 en 1312, gekenmerkt werd door een reeks opmerkelijke gebeurtenissen (7, v. 501-632). In Brabant en omstreken kreeg 'die ghemeente' (het gewone volk) in steden de overhand. Daarmee doelde hij op de beruchte ontsporing van de Vlaamse opstand in juli 1302, maar ook op onlusten in Brabantse steden als Brussel en Antwerpen. Bovendien waren jaren na de Guldensporenslag enkele grote heren teruggekeerd van wie aangenomen werd dat ze bij Kortrijk gesneuveld waren. De misleiding was zo overtuigend dat de echtgenote van Jan van Vierson, een neef van de hertog, de bedrieger die zich voordeed als haar gemaal uitnodigde in haar bed. Het laatste 'wonder' was de Armenkruistocht. Tijdens hun tocht naar de paus in Avignon hadden grijsaards en arme stakkers uit het Duitse Rijk, de Nederlanden en Frankrijk een ware drijfjacht tegen de joden opgezet.
De toestand werd er niet rooskleuriger op onder Jan **iii** (ca. 1300-1355), zijn opvolger. Drie grote rampen teisterden Brabant (10, v. 779-851): in 1315 verwoestten aanhoudende regens de graanoogst, daarop volgde de 'dieren tijd'. De prijs van voedingsmiddelen steeg zodanig dat het gekerm en geweeklaag van de armen een steen had kunnen vermurwen. De derde plaag was de sterfte, die niemand ontzag. Men zei dat een derde van de bevolking het leven liet. Er werd niet meer gedanst, bruiloften verliepen vreugdeloos en als overledenen ten grave werden gedragen klonk er geen geween. Dat alles gebeurde in een periode van drie jaar.
De grootste klap, de uitbraak van de eerste pestepidemie, liet nog enkele decennia op zich wachten. In het *Boec vander Wraken* (**ii**, v. 1675-1954) klonk het over 'die felle gadoot' (de verschrikkelijke pest, **ii**, v. 2155) dat omstreeks 1350 zo veel mensen omkwamen 'datmen niet gheseggen en can'. Soms stierven alle bewoners van een huis in dezelfde nacht zodat er niemand achterbleef om de lijken te begraven. Huizen, inboedel incluis, bleven onbewoond achter omdat er geen erfgenamen meer overbleven. In Lombardije lagen hele dorpen er verlaten bij; op straat deden de honden zich tegoed aan de stoffelijke resten van de overledenen. Ondertussen escaleerde een territoriaal conflict tussen de koningen van Engeland en Frankrijk tot een oorlog van ongeziene proporties, die meer dan honderd jaar zou aanslepen en waaraan ook de Nederlanden niet ontsnapten. Gedurende de hele veertiende eeuw braken in de Vlaamse en Brabantse steden opstanden uit tegen de stedelijke besturen of het beleid van de hertog. De Gentse Oorlog tegen graaf Lodewijk **ii** van Male en de Franse kroon sleepte aan van 1379 tot 1385. In Holland ontstonden omstreeks 1350 de Hoekse en Kabeljauwse twisten, die de politieke tegenstellingen in het graafschap de volgende honderdvijftig jaar zouden blijven beheersen. Vroeg of laat kregen alle gewesten in de Nederlanden te maken met opvolgingskwesties, met, onder meer in Brabant, verscheurende burgeroorlogen tot gevolg. Alsof dit alles nog niet genoeg was, moesten gelovigen tijdens het Westers Schisma (1378-1417) gedwongen kant kiezen tussen een paus in Avignon en een tweede in Rome.

Toch was het niet al kommer en kwel. De Henegouwse kroniekschrijver Jean Froissart omschreef Vlaanderen aan de vooravond van de Gentse Oorlog als 'si plains et si raemplis de tous biens que merveilles seroit a considerer, et tenoyent les gens de bonnes villes si grans

estas que merveilles estoit a regarder' (zo overvloedig op alle gebied dat het een mirakel was, en de levensstandaard van de inwoners van de goede steden was al even wonderlijk). De vertaalcultuur in de Nederlanden bloeide: er werden nog steeds romans vertaald uit het Frans, maar meer nog dan in de eeuw ervoor bood de kennis die vanuit het Latijn werd ontsloten houvast. De overdracht van de geleerde Latinitas naar volkstalige lekencultuur kreeg gestalte in ethische en moraliserende traktaten, encyclopedieën over (heils)geschiedenis en geografie, vakliteratuur, en – met religieus geïnspireerde gemeenschappen als spil – Bijbelvertalingen en geestelijk proza, dit alles in toenemende mate ingebed in het sociale weefsel van de stad.

1 Encyclopedisch vertalen

Historiografie en didactiek in Antwerpen

Voor de historiografische en moralistisch-didactische werken die tijdens de eerste helft van de veertiende eeuw in de havenstad Antwerpen het licht zagen, werd geput uit een brede waaier aan bronnen in het Nederlands, Frans en Latijn. Onder deze bronteksten nam het werk van Jacob van Maerlant een prominente plaats in. Daarnaast vinden we tussen de geraadpleegde teksten encyclopedische naslagwerken over natuurkunde en (wereld)geschiedenis, profaan-ethische verhandelingen en leerboekjes geschoeid op klassieke leest, eschatologische voorspellingen en openbaringen, en (apocriefe) Bijbelverhalen. Het Antwerpse corpus omvat zowel vertalingen (*Melibeus, Dietsche doctrinale*) als werken waarin excerpten uit een verzameling anderstalige bronnen verwerkt zijn tot een nieuw geheel (*Der leken spieghel*, *Boec van der wraken*). De meeste Antwerpse teksten zijn anoniem bewaard, alleen in *Jans teesteye* ('De wereld volgens Jan') noemt de auteur zichzelf. In de proloog van deze dialoog tussen Jan en Wouter (v. 3-8) deelt de auteur mee dat zijn naam Jan is, 'gheheten clerc'. Oorspronkelijk was hij afkomstig van Tervuren, waar men hem 'Boendale' noemde (naar het gehucht Boondaal), maar nu woonde hij in Antwerpen, waar hij al 'menech jaer' de schepenbrieven schreef.

Datering	Titel	Bron(nen)	Opgedragen aan
Zes versies tussen 1316 en 1351	*Brabantsche yeesten*	Jacob van Maerlant, *Spiegel* historiael; *De origine ducum Brabantiae.* Latere versie: *Van den derden Eduwaert.*	Willem Bornecolve
1322/1332-33	**Korte kroniek van Brabant*		
(1318) 1329	**Sidrac*	*Livre de Sidrac.*	
Ca. 1325-1330	*Der leken spieghel*	*Dicta Catonis*; *Facetus*; Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*; Pseudo-Methodius, *Revelationes*; (apocriefe) Bijbelboeken; Wilhelmus Durandus,	Rogier van Leefdale en Agnes van Kleef

		Rationale divinorum officiorum; Martinus van Troppau, *Chronicon pontificum et imperatorum*; *Livre de Sidrac*; *Natuurkunde des geheelals.*	Jan **iii** van Brabant
Ca. 1330-1334	*Jans teesteye*	Jacob van Maerlant, *Scolastica*; Jacob van Maerlant, *Spiegel historiael*; *Der leken spieghel*.	Rogier van Leefdale en Agnes van Kleef
Kort na 1340	*Van den derden Eduwaert*	Klassieke auteurs; eigen observaties.	
1342	*Melibeus*	Albertanus van Brescia, *Liber consolationis et consilii.*	Jan **iii** van Brabant
Voor 1345	**Boec exemplaer*	Johannes Valensis, *Breviloquium de virtutibus antiquorum principum et philosophorum*	
1345	**Dietsche doctrinale*	Albertanus van Brescia, *De amore et dilectione Dei*.	Jan **iii** van Brabant
1346 1351 (twee versies)	*Boec vander wraken*	Pseudo-Methodius, *Revelationes*; *Sybilla Tiburtina*; Robertus de Rupi Alta, visioen van Pseudo-Johannes van Parma (ca. 1302/1303), (apocriefe) Bijbelboeken; Albertanus van Brescia, *De amore et dilectione Dei*; *Der leken Spiegel*; *Jans teesteye*; *Dietsche doctrinale*; *Van den derden Eduwaert*; *Brabantsche yeesten.*	Jan **iii** van Brabant
Voor ca. 1350	**Hoemen ene stat regeren sal*		

Op basis van stilistische en inhoudelijke overeenkomsten en een handvol apocriefe toeschrijvingen wordt tegenwoordig aangenomen dat veruit de meeste van deze Antwerpse teksten op naam staan van de Antwerpse schepenklerk. In het bovenstaande schema zijn de teksten waarvan Boendales auteurschap onzeker is of omstreden, gemarkeerd met een asterisk.

Jan van Boendale was al in 1312 in dienst van het Antwerpse stadsbestuur. In 1324 was hij opgeklommen tot de positie van hoogst bezoldigde klerk. Hij schreef niet alleen de schepenbrieven, maar controleerde ook de handel in de lakenhal en vervulde regelmatig diplomatieke missies in het belang van de stad. In 1339-1340 ontving Boendale samen met zijn gezellen een beloning van de Engelse koning Edward **iii** omdat ze ’s nachts in kleine bootjes de galeien die naar Antwerpen kwamen in de gaten hadden gehouden. Daarnaast onderhield hij goede relaties in het Antwerpse koopmansmilieu, onder meer met zijn buurman, de Duitse handelaar Heinrich Sudermann. De Antwerpse schepenklerk was een man

van aanzien met uitstekende connecties in het stedelijke en gewestelijke bestuur. Boendales activiteiten en het daarbij horende scholingsniveau passen niet alleen goed bij het profiel van de onderlegde schrijver, maar ook bij het primaire publiek van de Antwerpse teksten: de Antwerpse schepen Willem Bornecolve, hertogelijk raadsman Rogier van Leefdale en diens echtgenote Agnes van Kleef en hertog Jan **iii**. Een breed lekenpubliek aan het hof en in de stad, dat geen directe toegang had tot de Latijnse kenniscultuur, was gebaat bij de gevarieerde inhoud van deze didactische en historiografische werken, waarvan sommige ook een breder succes kenden in het Duitse rijk.
Met het oog op het algemeen belang (‘ghemeynen orber’) konden vooral lokale en gewestelijke beleidsmakers lessen trekken uit Boendales (historische) voorbeelden en morele richtlijnen. Een handschrift van *Der leken spiegel* van omstreeks 1350 was in de vijftiende eeuw in het bezit van Hendrik Estor, lid van een belangrijke schepenfamilie uit Brussel. In die tekst formuleerde Boendale het als volgt:

[begin citaat]Alle princhen ghemene
Ende al tfolc groet ende clene
Selen die clergie eren,
Ende sonderlinghe landsheren
Die uter clergien leren
Hoe datsi selen regeren.
(**iii**, 125, v.225-231)

(Heersers in het algemeen en het hele volk, groot en klein, moeten kennis respecteren en dat geldt in het bijzonder voor de landsheren die van de wetenschap kunnen leren hoe ze moeten regeren) [einde citaat]

Volgens Boendale waren vorsten in vroeger tijden ook geleerden, maar was dat nu wel anders. Aristoteles en vele andere meesters hadden geschreven over de leefregels waaraan een heerser zich te houden had. Raadslieden met een hogere opleiding en verstand van klassieke auteurs konden de machtshebbers tonen welke beslissingen verstandig waren en welk beleid ze beter konden vermijden. De voorwaarde daarvoor was wel dat deze klerken zich niet als schoothondjes gingen gedragen en hun heer de waarheid voorhielden, ook al was die minder aangenaam. Dat Boendale hier misschien een rol voor zichzelf zag weggelegd, blijkt uit het feit dat hij een aantal van zijn werken (ook) aanbood aan Jan **iii** van Brabant. De *Melibeus* kan in dat geval bedoeld zijn als een handleiding voor een wijze vorst die het conflict niet opzoekt en de vergelding aan God overlaat. Het motief van de wraak Gods hernam Boendale in het maatschappijkritische *Boec vander wraken*, dat hij opdroeg aan de hertog ‘die hij altijd plichtsbewust had bijgestaan’ (**ii**, v. 2513-2514).
Jan van Boendale staat bekend als de auteur van de oudste poëtica in het Nederlands. In het derde boek van *Der leken spieghel* formuleerde hij de voorwaarden waaraan een goed dichter moest voldoen. Schrijvers moesten in de eerste plaats een vakman zijn en daarvoor moesten ze geschoold zijn in de (Latijnse) grammatica. Van klassieke auteurs en uit *artes poeticae* leerden ze om hun betoog logisch op te bouwen en te beargumenteren met voorbeelden. Of ze nu schreven in het Frans, Nederlands of het Latijn maakte verder niet uit.

Bovendien moesten dichters voortdurend op hun hoede zijn voor onwaarheden, in het bijzonder waar het geschiedwerken betrof. Het is dan ook allerminst toevallig dat Boendale het credo 'Dus en salmen lieghen niet / in hystorien, wats ghesciet' (§126, v. 207-208, Daarom mag men in geschiedschrijving nooit liegen, wat er ook gebeurt) in licht aangepaste bewoordingen hergebruikte in *Van den derden Eduwaert* en een van de latere versies van zijn *Brabantsche yeesten*. Ook in vertalingen van de Heilige Schrift en in heiligenlevens (v. 210-211) moest de waarheid steeds worden gewaarborgd. Jacob van Maerlant, 'die vader der Dietscher dichtren es algader' (v. 119-120), had de 'logheneren' al de huid volgescholden. Dichters kwamen immers maar al te vaak in de verleiding om nieuwe (maar onware) verhalen te vertellen omdat die aansloegen bij hun publiek. Voor de dierenfabels van Aesopus en Avianus, maar ook de avonturen van 'Reynaert en Isengrim, Bruun en de das' kon Boendale nog begrip opbrengen, omdat de kern van deze verhalen juist lag in lering en wijsheid. Op dat vlak was de Antwerpse klerk dus merkbaar toleranter dan leermeester Maerlant en de *Lutgart*-dichter. Zolang men er niemand kwaad mee deed, was zelfs een verzonnen grapje ('burdeken') geoorloofd 'daeromme lachen die liede' (v. 202, dat de mensen doet lachen), al paste men ook daar maar beter mee op. Tot slot moesten dichters in hun levenswandel te allen tijde het goede voorbeeld geven, want 'ets den lerere leelec sere / dat hi selve niene hanteert / doeght die hi enen andren leert' (v. 230-232, het is een zware blaam voor de leraar als hij zelf de deugden niet in de praktijk brengt die hij anderen aanleert). Niet alleen woorden dus, maar ook daden.

Vertalers spiegelden zich het best aan Hieronymus, wiens Vulgaat volgens Boendale zo waarheidsgetrouw was dat het Latijn met moeite van het Hebreeuws te onderscheiden was. Ook andere vertalers moesten ervoor zorgen dat ze qua inhoud en formulering geen duimbreed afweken van de brontekst: 'Want uut des auctoers woert / en salmen gaen niet een oert' (v. 265-274).

Voor Boendale was goed vertalen een ernstige zaak, die heel wat moeite kostte. Hieronymus' vertalingen waren het resultaat van zware inspanning (v. 255, 'sire pine'). Hetzelfde gold voor Boendales eigen vertalingen. In de proloog van *Melibeus* drukte hij zijn publiek op het hart dat hij de inhoud van zijn Latijnse voorbeeld naar zijn beste vermogen en 'met mire pine' (met grote moeite) in het Nederlands had uiteengezet (v. 35-37). Zijn berijming van het 'Ave Maria' in het tweede boek van *Der leken spieghel* (§62, v. 1-26) leek meer op een les in tekstgeschiedenis dan op een simpele vertaling. Ook in dit geval voelde de Antwerpse schepenklerk zich verplicht om de inhoud letterlijk weer te geven en op te biechten dat hij het slotwoord 'amen' zelf had toegevoegd om het rijm te doen kloppen (v. 11-12). Er was overigens wel een verschil tussen een vertaling van het Weesgegroet en het compilatiewerk dat Boendale verrichte in teksten als *Der leken spieghel*: daar spitste hij zich, net als meester Maerlant, vooral toe op het verhalende aspect van zijn bronnen en lag de nadruk op praktische kennis. Over ingewikkelde theologische kwesties als de Drievuldigheid trad hij niet in detail. Omdat zijn lekenpubliek niet altijd de juiste intellectuele bagage had om dergelijke onderwerpen op een correcte manier te begrijpen, was het risico op misverstanden te groot. De anonieme auteur van de *Dietsche Lucidarius* deelde die overtuiging.

Het *Elucidarium* van Honorius Augustodunensis was een catechetische dialoog tussen een leerling-klerk en zijn *magister*. In de Latijnse tekst stond te lezen dat de aard van God slechts gedeeltelijk kenbaar was voor de mens ('Quantum homini licet scire'). Omstreeks 1350 greep

de anonieme dichter van *Die Dietsche Lucidarius* deze algemene opmerking aan om te benadrukken dat bepaalde vragen enkel konden worden beantwoord ‘alsoe verre voirt als den leeken lieden / gheoorloft is te bedieden’ (v. 39-40, in zoverre die zaken uitgelegd mogen worden aan leken). In de Nederlandse bewerking werd er dus een duidelijk verschil gemaakt tussen kennis die voorbehouden was aan de Latijnkundige *clergie* en wat er met leken mocht worden gedeeld. De vraag waar God was voor hij de wereld schiep, riep ook allerlei netelige kwesties op waardoor de bewerker (anders dan zijn Latijnse brontekst) besloot:

[begin citaat]Van Hem en dorren wi niet bedieden
Te verre voer die leke lieden;
Derom willic dit achter laten,
Ende volgen der ystorien straten. (v. 335-338)
(We mogen voor leken niet te veel in detail treden in onze uitleg over Hem. Daarom wil ik het hierbij laten en de wegen van het verhaal verder bewandelen.)[einde citaat]

De anonieme *Lucidarius*-dichter bewerkte het Latijnse *Elucidarium* op maat van een lekenpubliek door bepaalde abstracte vragen over te slaan (bijvoorbeeld over de substantie van lichaam en geest) en elders antwoorden te vereenvoudigen (bijvoorbeeld over Gods alomtegenwoordigheid). Bijbelcitaten liet de bewerker stelselmatig achterwege, waaruit blijkt dat hij zich niet in de eerste plaats bekommerde om Bijbelverklaring en theologische finesses. Hij wilde vooral een begrijpelijke en duidelijke tekst afleveren: etymologieën en allegorische voorstellingen sloeg hij over of kortte hij in, hij voegde aanschouwelijke exempelen toe en obscure benamingen verving hij door een bekender equivalent. In de *Dietsche Lucidarius* stond niet langer alleen het godsdienstonderricht centraal, maar ook de vraag hoe de mens door de dagelijkse praktijk aan het hellevuur kon ontsnappen. De bewerker maande de gelovigen aan om op alle mogelijke manieren zorg te dragen voor het eigen zielenheil, bijvoorbeeld door zich onberispelijk te gedragen en door de beleving van de sacramenten. Vanaf de eerste helft van de veertiende eeuw was er een markt voor dergelijke praktische, catechetische boeken in het Nederlands. Ook Boendales *Lekenspiegel* en het *Boec van Sidrac*, waarover zo dadelijk meer, voorzagen in diezelfde behoefte.
Boendale beschouwde vertalen als zware arbeid, zowel op geestelijk als op lichamelijk vlak (**ii**, 125, v. 127-160). Tijdens de beoefening van eender welk ambacht kon je immers nog aan iets anders denken, lachen of een hapje eten, maar schrijven eiste de aandacht volledig op. Toch kreeg je van het schrijfwerk vooral pijn aan al je ledematen:

[begin citaat]Soe dat nieman dat weten en mach,
Vanden ghenen dies noyt en plach
Hoeft, scoudren, rugghe, beene
Entie lichame al ghemeene
Werde moede van dier scrifturen.
Nochtan sietmen nemmer ruren
Dan cume dene hant.
Dits den scriuers wel bekant. (**ii**, 125, v. 153-160)

(Zodat niemand kan begrijpen die het zelf nooit deed. Hoofd, schouders, rug, benen, en het lichaam in het algemeen, raken vermoeid door het schrijfwerk, nochtans ziet men niets anders bewegen dan een enkele hand. Schrijvers weten dit maar al te goed)[einde citaat]

Boendale was ervan overtuigd dat vertalers een essentiële rol speelden in de *translatio studii*: zonder dichters (en vertalers dus) waren het Oude en het Nieuwe Testament, rechtspraak, wetten, oorkonden en geschiedverhalen verloren gegaan (v. 314-319). Al werd een echte dichter achtergelaten in een verlaten woud, waar hij van zijn werk nooit enig voordeel ondervond, dan nog dichtte hij tegen wil en dank. Boendale geloofde overigens wel in boter bij de vis. Ook al schreef de ware dichter (zoals hij er zelf ongetwijfeld een was) uit innerlijke drang: 'rechte dichters hoe dat vert / sijn groets loens wel wert' (v. 309-310, hoe je het wendt of keert: oprechte dichters zijn een grote beloning meer dan waard).

Vermoedelijk omstreeks 1329 maakte een anonieme dichter uit Antwerpen (volgens sommigen Jan van Boendale) een Nederlandse bewerking van het *Livre de Sidrac*. De Antwerpenaar beweerde dat hij net vijftig geworden was en met dichten zijn verstand versleten had. Zijn voorbeeldtekst bracht verslag uit van de lange gesprekken tussen koning Bottus van Bactorije (in het noorden van Afghanistan) en de filosoof Sidrac. Volgens het kaderverhaal bekeerde Bottus zich 847 jaar na de dood van Noach samen met zijn volk tot het geloof in de Ware God toen Sidrac hem hielp een betovering te verbreken zodat de koning naburig gebied in India kon veroveren. Bottus overstelpte Sidrac met vragen over God, allerlei aspecten van Zijn schepping, deugdzaam leven en de heilsgeschiedenis. Het resultaat was een toegankelijk boek waarin een brede waaier aan wetenschappelijke onderwerpen in het bereik van niet-specialisten werd gebracht. Uiteindelijk waren vragen en antwoorden in het Grieks opgetekend in het boek van Sidrac. Na eeuwenlang verloren te zijn geweest, kwam dat boek in Toledo terecht, waar het in het Latijn werd vertaald. De koning van Spanje bezorgde een Arabische versie aan de kalief van Tunis. Keizer Frederik **ii** zond een franciscaanse monnik naar de Noord-Afrikaanse stad, zodat die de Arabische versie in het Latijn kon vertalen. Omstreeks 1244 belandde ook deze Latijnse versie in Toledo. De vertaalfictie bevestigde de wetenschappelijke autoriteit van het *Livre de Sidrac*: de Franse lekenencyclopedie was het voorlopige eindproduct in een eeuwenlange keten van kennisoverdracht. De goddelijke kennis die aan Sidrac was geopenbaard, werd via het beroemde vertaalcentrum in Toledo doorgegeven van het Grieks, over het Latijn naar het Arabisch en weer terug.
@1.11@
Aan dit palimpsest van vertalingen voegde de Antwerpse dichter nog een extra laag toe. Met zijn vertaling wilde hij Sidracs kennis beschikbaar maken voor diegenen 'die geen Walsch en connen lesen / noch geen Walsch en verstaen' (*Prologhe*, v. 86-87). Door te beginnen met een rijmproloog kwam de vertaler tegemoet aan de stilistische voorkeuren van zijn publiek en scheidde hij zijn eigen observaties van de hoofdtekst. De *Sidrac* zelf vertaalde hij namelijk in proza, een keuze waarvoor hij ook uitgebreid verantwoording aflegde. Eerst sprak hij zijn afkeuring uit voor de geschiedenissen van Parthonopeus, Amadis, Troje en Fierabras, vol halve waarheden en verhalen over liefde en geweld. De lezers van zulke trivialiteiten gedroegen zich als dwazen die in een boomgaard netels en distels plukten, maar het zoete fruit

lieten hangen. Tijdens zijn korte verblijf op aarde moest de mens een plek in het hemelrijk zien te bemachtigen, want ‘die hier luttel sayen / selen ginder luttel mayen’, degenen die hier weinig goeds hadden gezaaid, mochten in het hiernamaals ook een magere oogst verwachten (v. 1-45). In Antwerpen kreeg de vertaler een Frans boek in handen waarin hij vele deugden en wijsheden beschreven vond. Hij nam zich voor de tekst in Nederlands proza te vertalen omdat hij

[begin citaat]van dier edelre leren
een woert [niet] woude anders keren,
Dan die edele wise clerc
Selve dichte in sijn werc.
Want rime, alsoe wijt vinden,
Doet dicke die materie winden
Anderse danse die makere seide
Ende ierstwerven int scrift leide. (v. 59-66)

(van die verheven kennis, geen woord op een andere manier wilde weergeven dan de edele, geleerde klerk, want rijm, dat hebben we ondervonden, zorgt er dikwijls voor dat de inhoud afwijkt van wat de auteur eerst op schrift stelde)[einde citaat]

De Antwerpse dichter doelde daarmee onder andere op het probleem van rijmvulling. Het kwam voor dat dichters informatie toevoegden enkel en alleen om de rijmen te doen kloppen, een euvel dat ook Boendale en de Franse *Turpijn*-vertalers dwarszat. In zijn kritiek op het dertiende-eeuwse *Vanden levene ons Heren* illustreerde de dichter van *Ons Heren passie* uit de eerste helft van de vijftiende eeuw dat als volgt:

[begin citaat]Het dunct mi wesen veel te lanc,
Dat ic bewijs in deerst inganc.
‘Doe God in Symons huse was
Ende hi sijn jonghers preect ende las’.
Dit leste vers is slechts gheset,
Om dattet rimen sel te bet.
Voer die manier wil ic mi hoeden. (v. 27-33)

(Ik vind het [dichtwerk] veel te lang. Ik geef een voorbeeld uit het begin. ‘Toen Jezus in het huis van Simon was, en hij zijn apostelen onderwees’. Het tweede vers staat daar alleen, opdat het beter zou rijmen. Die aanpak wil ik vermijden.)[einde citaat]

Volgens de *Sidrac*-dichter moesten vertalers zo dicht mogelijk bij de brontekst blijven. Ook voor hem was het na te volgen voorbeeld Hieronymus, die de Bijbel en menig ander werk uit het Grieks en Hebreeuws in het Latijn had vertaald zonder iets weg te laten of toe te voegen. Wie van deze werkwijze afweek, deed meer kwaad dan goed (v. 79-80). Toch koos de *Sidrac*-vertaler er bewust voor om enkele passages weg te laten. Hij oordeelde dat de lessen over de kracht van kruiden en stenen en allerlei gekkigheden die zonder astronomische kennis weinig

nut hadden te complex waren voor de meeste lezers. Vermoedelijk vreesde hij dat wie bepaalde informatie niet begreep, er ook niet oordeelkundig mee om kon gaan. In het geval van geneeskundige recepten was dat wellicht een verstandige houding. Ook een aantal zaken die de dichter zelf niet zo boeiend vond (‘die my int herte niet en ginc’, v. 134) sloeg hij over. Van de ongeveer zeshonderd vragen uit de Franse korte versie bleven er in de langste Nederlandse redactie nog 421 over. Als kennismakelaar beheerste de vertaler ook de kennisstroom.

Lodewijk van Velthem en Maerlants nalatenschap

Terwijl Jan van Boendale in Antwerpen zijn bewondering voor Jacob van Maerlant niet onder stoelen of banken stak, zwoegde Lodewijk van Velthem (actief 1315-1327) gestaag aan de uitvoering van Maerlants literaire testament. De Leuvense priester voltooide de onafgewerkte Vierde Partie van de *Spiegel historiael*, maar voorzag Maerlants wereldkroniek ook van een uitgebreid vervolg. Aan de dubbelroman over de graal en Merlijn voegde Velthem een bewerking toe van de *Suite vulgate du Merlin*, die in het Frans het sluitstuk was van de trilogie over de vroege geschiedenis van de graal. Maar alvorens zich aan deze ambitieuze vertaalprojecten te wagen, testte hij misschien de wateren met *Der ystorien bloeme.* Zeker is dat niet: de (West-Brabantse?) *clerc* die omstreeks 1300 het plan opvatte om de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine in gepaarde rijmen te bewerken, vermeldt nergens zijn naam. In vergelijking met de immens populaire Latijnse brontekst en de latere prozabewerkingen in het Nederlands, is *Der ystorien bloeme* bezwaarlijk een overtuigend succes te noemen. Van de vier aangekondigde delen is alleen het eerste boek met de geschiedenis van de apostelen bewaard en dan nog in slechts één handschrift. De bewerker maakte het zichzelf ook niet gemakkelijk: met de voorgenomen thematische structuur week hij radicaal af van de Latijnse legendeverzameling waarin de heiligen gerangschikt waren volgens de kerkelijke kalender. Misschien hield de *clerc* het na dit eerste deel al voor gezien, maar het is evengoed denkbaar dat degene voor wie de enige bewaarde kopie werd gemaakt uitsluitend geïnteresseerd was in de geschiedenis van de apostelen en dat de delen over de martelaren, belijders en ‘vrouwen en maagden’ verloren zijn gegaan.
Het taalgebruik en de berijmingstechniek van *Der ystorien bloeme* doen denken aan het werk van Velthem. Net als de *clerc* hinderde het Velthem niet om zijn rijmen te doen kloppen met een beperkt assortiment van steeds terugkerende standaardformules. Daarin verschilde hij overigens niet van andere bewerkers van Latijnse prozateksten, zoals Jan van Boendale. Met stoplappen kon een prozatekst op rijm worden gezet zonder dat daar veel inspanning en inhoudelijke wijzigingen mee gemoeid gingen. Bovendien gaven deze inhoudsarme formules een luisterend publiek de tijd om alle gegevens te verwerken, terwijl en passant het waarheidsgehalte (‘dat was waer’) en de betrouwbaarheid (‘alsict in die scrifture las’) van de informatie werd benadrukt. De stoplappen in *Der ystorien bloeme* vertonen opmerkelijke overeenkomsten met de formules die Velthem in zijn werk gebruikte. Ook de bekortende, rechttoe-rechtaanvertaling (‘te dichtene in dietsche cortelike’, v. 29), waarbij de nadruk eerder ligt op het verhaal dan op de boodschap en afleidende elementen zoals etymologieën zijn geschrapt, is goed te vergelijken met de manier waarop Velthem andere bewerkingen heeft aangepakt. Hier en daar (bijvoorbeeld in het leven van Johannes de Evangelist) gedroeg de

bewerker van de *Legenda aurea* zich zelfs als een echte compilator die relevante elementen uit verschillende legenden bij elkaar bracht in één verhaal.
Of *Der ystorien bloeme* nu 'aarzelend jeugdwerk' is van Velthem of niet: op 3 augustus 1315 voltooide de Brabantse dorpspriester de Vierde Partie van de *Spiegel historiael* die Maerlant onafgewerkt had achtergelaten. Met het Latijnse *Speculum* als vertrekpunt beschreef Velthem de 'wereldgeschiedenis' van omstreeks 1100 tot 1270. Hij bracht Maerlants *magnum opus* tot voltooiing met een uitbreiding van ongeveer 26.000 versregels en gaf een voorzichtige aanzet tot een voortzetting van de wereldkroniek. Het vertaalwerk ging Velthem niet moeiteloos af: voor het boek had hij 'menighen ondersoec' gedaan, dat hem 'zwaer was te maken' (**viii**, 51, v. 35-38). Die moeite had hij zich getroost in opdracht van Maria van Souburg, de weduwe van de Brabantse edelman Jan **i** Berthout, die op dat moment in Antwerpen woonde. In het Nederlands zijn van Velthems aandeel in de Vierde Partie enkel fragmenten bewaard, maar de tekst is wel volledig overgeleverd in een Duitse prozabewerking.
@vignet@V.1.04 Vergeten faam buiten de grenzen: de Duitse prozavertaling van de Vierde Partie van de *Spiegel historiael@*

In de negentiende eeuw werd Lodewijk van Velthem nog bekritiseerd vanwege zijn slordige rijmtechniek en 'hoogstgebrekkelijke vertaling, die telkens van onkunde in het Latijn getuigt'. Ondertussen is dat beeld bijgesteld. Meermaals blijkt dat Velthem de inhoud van het Latijnse *Speculum* niet altijd letterlijk weergaf, maar de geest van zijn brontekst wel op een geslaagde manier overbracht. Geregeld toonde hij zich een uitmuntend en creatief dichter en onderwijzer. Net als de vertalers en bewerkers van geleerde literatuur die hiervoor al aan bod kwamen, ging Velthem selectief te werk. Complexe theologische uiteenzettingen konden al te gemakkelijk verkeerd begrepen worden; morele lessen en de praktische toepassing daarvan waren daarentegen uiterst geschikt voor een lekenpubliek. De dorpspriester van het kleine plaatsje Veltem schreef zijn aanvullingen op de *Spiegel historiael* allerminst in intellectueel isolement. Zijn werk draagt volop de sporen van de eigentijdse geletterde netwerken van klooster en stad. Daarnaast moet hij ook goede contacten hebben gehad in universitaire kringen in Parijs.
Al bij het vertalen van de Vierde Partie rees bij Velthem het plan om de Nederlandse bewerking van Vincents wereldkroniek uit te breiden naar zijn eigen tijd. Een concrete geldschieter voor het project was er op dat moment nog niet. Gerard van Voorne, aan wie de kroniek uiteindelijk werd opgedragen, kwam kennelijk pas later in het vizier. Het lijkt in elk geval aannemelijk dat de kroniekschrijver bewust de nabijheid heeft opgezocht van de zoon en opvolger van Albrecht van Voorne, de man achter Maerlants tweeluik over de graal en Merlijn.
Voor de recentere geschiedenis in de Vijfde Partie kon Velthem niet altijd teruggrijpen op bronteksten in het Latijn. Toch was het te verwachten dat sommige lezers zijn kroniek zouden afrekenen op het gebrek aan gezaghebbende (lees: Latijnse) informatiebronnen. Aan het einde van het zesde boek verklaarde Velthem dan ook duidelijk dat hij waar dat mogelijk was zijn Latijnse bronnen nauwgezet had gevolgd ('Also alset Latijn had in, hebbict gemaect, meer no min', **vi**, 31, v. 2114-2115), maar dat hij voor de gebeurtenissen van de laatste vijftien jaar slechts sporadisch de hand had kunnen leggen op Latijnse verslagen; in andere gevallen vertrouwde hij op wat ooggetuigen hem hadden verteld: 'Aldus so es som in scine / die jeeste

gemaect uten Latine / ende som oec niet' (**vi**, 31, v. 2132-2134). Een gedeelte van het werk was dus uit het Latijn vertaald, een ander deel niet. Daar moesten zijn lezers genoegen mee nemen.
@1.12@
In de twee laatste boeken van de Vijfde Partie blikte Velthem vooruit op het einde der tijden, net zoals Vincent van Beauvais dat deed aan het slot van het *Speculum historiale*. De Leuvense priester voelde haarfijn aan dat hij bij deze materie extra op zijn tellen moest passen. Zijn eigen inschatting van de profetieën van Daniël onderbouwde hij met verwijzingen naar Latijnse bronnen: de 'postillen op Daniele' en de *Openbaring van Johannes*, die hem de zekerheid gaven dat het merendeel van wat voorspeld was nog te gebeuren stond, al zou zijn publiek dat (net als hijzelf) niet meer meemaken (**vii**, 1, v. 11-24). In een hoofdstukje over Joachim van Fiore aan het slot van het zevende boek (**vii**, 36, v. 2458-2482) beklemtoonde de kroniekschrijver nogmaals dat hij 'die prophecien' onveranderd overgenomen had, al had hij hun inhoud vaak 'hovescher ende corter' voorgesteld. 'Hoofser' mag hier worden opgevat als een parapluterm voor de vertaalingrepen waarmee de vertaler de feitelijke inhoud van de brontekst rechtlijniger en eenduidiger weergaf en het narratieve aspect onderstreepte. Deze aanpak deelde Velthems bewerking met andere teksten die voor een lekenpubliek waren vertaald, zoals de didactische werken van Maerlant, Boendale en de *Lucidarius*-dichter.
Wie dacht dat de kroniekschrijver onzin uitkraamde, toonde Velthem graag het boek 'daert Latijn in es gestaen'. Onderwerpen waar hij zich geen raad mee wist liet hij achterwege, maar alles wat hij wel in het Nederlands vertaalde had in de synode van Trier in 1147 het fiat gekregen van paus Eugenius **iii**. Velthem bedoelde hier ongetwijfeld de profetische visioenen van Hildegard von Bingen die hij in zijn zevende boek had verwerkt. In 1147 was het werk van Hildegard grondig onderzocht en enthousiast ontvangen.

[begin citaat]Dat auctoriseert Eugenius
Die paus, in ene consilie dus
Te Triere, verstaet dit openbaer.[einde citaat]

Toch verwachtte Velthem tegenkanting. Aan het begin van het achtste boek (**viii**, 1, v. 1-17) verzocht hij Gods bescherming tegen degenen die hem een kwaad hart toedroegen ('die mi nu niden'). Het was allerminst zijn bedoeling om iemand op stang te jagen en als dat onverhoeds toch gebeurde, dan speet hem dat 'want ic uut mi selven niene make / anders dan int Latijn stoet' (uit mezelf stel ik het niet anders voor dan in het Latijn). Critici die eerlijk en rationeel over zijn werk nadachten zouden inzien dat de vertaler geen schuld trof als iemand zich gekrenkt voelde, want hij herhaalde/vertaalde enkel wat er in zijn bronnen geschreven stond ('want ic dichte also ict vant').
Doordat Velthem zo beklemtoonde dat hij de informatie letterlijk uit zijn bronnen overnam, lijkt het wel alsof hij bewust de kern van de kritiek uit de weg ging. Nergens in zijn verontschuldiging erkende hij dat ook maar iemand aanstoot zou kunnen nemen aan het feit dat deze toekomstbeelden 'die opscuer sijn te verstane' (**vii**, 1, v. 17) nu aan een lekenpubliek werden geopenbaard. Wellicht stoorden de criticasters zich helemaal niet zo aan de manier waarop hij vertaalde. De zere plek was eerder dat Velthem de profetieën überhaupt uit het

Latijn had overgezet. Maerlant had de afgunst van de clerus al mogen proeven en enkele generaties later verklaarde de Hernse Bijbelvertaler onomwonden dat sommige clerici zich mateloos druk maakten over het feit dat de geheimen van de Bijbel ten behoeve van leken uit het Latijn waren vertaald.

Laatmiddeleeuwse epiek

Tegen 1350 had de *matière de Bretagne* haar beste tijd achter zich liggen. In de veertiende eeuw werden er nauwelijks nog teksten over Artur geschreven of uit het Frans vertaald. Ondertussen was ook de productie van handschriften met bestaande verhalen over Arturridders gestokt. Dat was anders voor de Franse prozateksten over Lancelot en Tristan, die nog tot in de late vijftiende eeuw werden afgeschreven en waarvan het succes voortduurde op de drukpers. In het Nederlands waren Artur en zijn ridders voortaan stof voor de geschiedenisboeken, zoals de *Historien van Hollant* (Gouds kroniekje) en later ook de gedrukte wereldkroniek *Fasciculus temporum* van Veldener. De Karelromans verging het lichtjes beter. Een aantal teksten werd uit het Frans bewerkt omstreeks 1300 (onder meer *Ogier* en *Madelgijs*) of in de eerste helft van de veertiende eeuw (onder meer *Jourdein van Blaves* en *Huge van Bordeeus*). Vrijwel alle bewaarde handschriften van Karelromans dateren uit de veertiende eeuw, met een overduidelijk zwaartepunt in de periode tussen 1350 en 1400. Ook in de vijftiende eeuw vonden sommige liefhebbers het nog de moeite waard om oude gedichten over Karel, Roeland en Renout van Montalbaen te (laten) kopiëren.
Naast het lokale belang van Karel de Grote, biedt de golf van opstanden die de Nederlanden in de veertiende eeuw teisterde wellicht een gedeeltelijke verklaring voor het feit dat de Karelepiek hier langer standhield dan de Arturroman. De problematische verhouding tussen leenman en vorst werd in de verhalen over de Frankische vorst duidelijker gethematiseerd dan in de ontwikkelingsromans over Artur en zijn ridders. In deze laatste teksten lag de nadruk toch vaker op het precaire evenwicht tussen ridder en hof, tussen individu en maatschappij.
Voor het finale vuurwerk van de Nederlandstalige Arturroman werd alles uit de kast gehaald. De architect van het spektakel was Lodewijk van Velthem, van wie tegenwoordig aangenomen wordt dat hij de drijvende kracht was achter het *Boec van Lancelote*. Net als de *Spiegel historiael* vatte deze *Lancelotcompilatie* een hele wereld in de omslag van enkele boekdelen. In de compilatie, waarvan enkel het laatste deel is bewaard, werd het immer uitdijende narratieve universum van de Nederlandstalige Arturepiek (of althans een groot kwadrant daarvan) in kaart gebracht. De Franse Lancelotgraalcyclus, die tussen circa 1215 en 1235 in verschillende fasen tot stand kwam, leverde het grondplan.
De kern van het bewaarde boekdeel bestaat uit het laatste derde van de *Lanceloet*, de *Queeste vanden grale* en *Arturs doet*. Deze bewerkingen van de *Lancelot propre*, de *Queste del saint graal* en de *Mort le roi artu* waren omstreeks 1280 in Vlaanderen gemaakt. Voor en na de *Queeste* werden in totaal zeven Nederlandstalige Arturromans toegevoegd. Enkele daarvan waren oudere vertalingen van Franse teksten (*Perchevael*, *Wrake van Ragisel*, *Lanceloet en het hert met de witte voet* en *Torec)*. De andere waren oorspronkelijk Middelnederlands (*Moriaen*, *Ridder metter mouwen* en *Walewein ende Keye*).
Het arsenaal aan ingrepen waarmee al deze teksten tot een (semi-)coherent geheel werden omgesmeed doet denken aan een aantal handschriften van Franse cycli zoals de *Cycle de*

Guillaume d'Orange, waarin van de verschillende verhalen een chronologisch, doorlopend geheel werd gemaakt door teksten te herschikken en overgangen toe te voegen. Ook de compilator (laten we hem maar Velthem noemen) maakte gebruik van dergelijke overgangspassages en kruisverwijzingen; op de naden van het Lancelotdrieluik voegde hij bijkomende teksten toe. In dat opzicht sloot het *Boec van Lancelote* opnieuw aan bij een tendens die al aanwezig was in een aantal Franse handschriften waarin de basistekst was uitgebreid met extra avonturen van Arturridders. In de Nederlandse compilatie moesten de bestaande verhalen hier en daar inhoudelijk worden afgestemd op wat er in de trilogie werd verteld. De kuise *Percevael* kon bijvoorbeeld onmogelijk de vader zijn van Moriaen. Om de omvang van de compilatie in te perken en het overzicht te bewaren, werd een aantal romans aanzienlijk ingekort. Afgezien van enkele fragmenten is van deze teksten alleen de bewerkte vorm bekend. Bovendien legde de compilator eigen accenten: uit de *Perchevael* werden vooral de Waleweinepisodes overgenomen. Dat was in overeenstemming met de Arturtraditie in de Nederlanden, waar Walewein blijkbaar een publiekslieveling was. Het lag vooral ook in de lijn van Maerlants voorkeur voor de neef van Artur als een van de ridders van wie de historiciteit kon worden gestaafd. In de Derde Partie van de *Spiegel historiael* stelde de meester het als volgt:

[begin citaat]Van Lancelote canic niet scriven,
Van Perchevale, van Eggraveine;
Maer den goeden Waleweine
Vindic in sine jeesten geset,
Ende sinen broeder den valscen Mordret,
Ende van Eniau den hertoge Keyen,
Daer hem die Walen mede meyen. (**v**, 49, v. 18-24)

(Over Lancelot kan ik niets schrijven, over Percheval en Agravain evenmin, maar de goede Walewein vind ik in de geschiedenisboeken wel terug, en zijn broer, de valse Mordred, en ook Keye, de hertog van Anjou, met wie de Fransen zich vermaken.)[einde citaat]

Velthems bewondering voor Maerlant en Walewein bleek nogmaals uit de bewerking van *Arturs doet*. In die tekst verving hij het verslag van Arturs oorlog tegen de Romeinen door het overeenkomstige gedeelte uit de *Spiegel historiael*, waarin opnieuw een heldenrol voor Walewein was weggelegd. Ondanks het respect dat Velthem koesterde voor Maerlants oeuvre, liep hij in de *Lancelotcompilatie* toch aan tegen de principiële bezwaren die Maerlant aanvoerde tegen de fictieve ridders van de Ronde Tafel. In de *Lancelotcompilatie* werd het stukje uit de *Spiegel* waarin Percheval en de zijnen werden bestempeld als 'geveinseder namen' wijselijk overgeslagen.
Het bewaarde deel van het *Boec van Lancelote* wordt doorgaans gedateerd op 1320-1325. Als die datering klopt, dan ondernam Velthem ná de *Lancelotcompilatie* nog een tweede Arturproject. Mocht het handschrift van de compilatie toch iets jonger zijn, dan vormde zijn vervolg op Maerlants *Boec van Merline* wellicht al van meet af aan een onderdeel van het ambitieuze Lancelotproject. Velthem stelde zijn bewerking van de op 9 april 1327 voltooide *Suite vulgate du Merlin* voor als het sluitstuk van Maerlants *Historie van den grale* en

Merlijn. Maar evengoed overbrugde de Merlijncontinuatie de kloof tussen Maerlants tweeluik over enerzijds de voorgeschiedenis van de graal, Artur en Merlijn en anderzijds de trilogie in de *Lancelotcompilatie*. In de Franse cyclus vervulde de *Suite vulgate* dezelfde scharnierfunctie. De vraag of de *Lancelotcompilatie* ouder is dan Velthems *Merlijn*-vervolg is eigenlijk alleen van belang voor de inhoud van het verloren gedeelte van het *Boec van Lancelote*. Het verandert weinig aan de vaststelling dat Velthem het bestaande Nederlandstalige Arturmateriaal inventariseerde, het resultaat van die oefening vergeleek met de cyclus in het Frans, merkte dat er nog een deel ontbrak en er zelf voor zorgde dat die leemte werd opgevuld. Het zal hem niet zijn ontgaan dat Maerlants dubbelroman en de eerste delen van de Franse *Lancelot-graal* 'valse vrienden' waren. Maerlant bewerkte immers niet de *Estoire del saint graal* en de *Merlin* uit de cyclus, maar wel de prozaromans *Joseph* en *Merlin* van Robert de Boron, die in een sterk bewerkte vorm opgenomen waren in de monumentale verhalenreeks over Lancelot en de graal.

Terwijl de Nederlandstalige Arturepiek op sterven na dood was en met de *Lancelotcompilatie* nog een laatste eerbetoon kreeg, waaierde het universum van de Alexanderroman in de veertiende eeuw almaar verder uit. In de *Voeux du paon* (Eden op de pauw) schoot Alexander de Grote de kinderen van de gesneuvelde heer van Epheson te hulp. Op de vooravond van de strijd tegen de Indische koning Clarus, die de zonen en dochter van de gevallen Gadifer belaagde, zwoeren de belegerde ridders dure eden op een gebraden pauw, die Clarus' gevangengenomen zoon Porrus even voordien geschoten had. Omstreeks 1312-1313 entte Jacques de Longuyon deze roman op de *Prise de Defur*, een dertiende-eeuwse uitbreiding van de *Roman d'Alexandre*. In de bewaarde handschriften werd de *Voeux du paon* in de *Roman d'Alexandre* verwerkt, maar vaker nog verscheen de *Voeux* apart of met haar eigen vervolgen, de *Restor du paon* (voor 1338) en de *Parfait du paon* (1340). Hoewel de Franse *Roman d'Alexandre* ook in de Nederlanden veel succes kende, werd tot voor kort aangenomen dat alleen het eerste deel van de pauwenroman in het Nederlands was vertaald.
Deze *Roman van Cassamus*, genoemd naar de broer van Gadifer die Alexander overhaalde Epheson te beschermen, ontstond al snel na de Franse tekst, vermoedelijk nog voor ca. 1325. Vóór 1350 circuleerden er al drie erg verschillende versies. Een van de bewaarde fragmenten komt uit een handschrift dat werd afgeschreven door de productieve *Ferguut*-kopiist, die rond 1350 onder meer de *Ferguut*, twee *Rijmbijbels*, een handschrift met de *Roman van Limborch* en mystiek proza kopieerde. De codex waarvan het *Cassamus*-fragment een restant is, bevatte vermoedelijk ook de *Historie van Troyen* en *Alexanders geesten*. In dit verzamelhandschrift leverde Maerlants bewerking van de *Alexandreis* en niet de Franse *Roman d'Alexandre* de achtergrond voor het pauwenverhaal. Dat is enigszins verrassend, aangezien de spilfiguur Gadifer in Maerlants Alexanderbiografie nergens wordt vernoemd. Net als de *Historie van de grale* en Velthems *Merlijn*-continuatie zijn *Alexanders geesten* en de *Cassamus* dus 'faux amis', waarvan de combinatie gemodelleerd was naar een Frans voorbeeld.
In 2019 dook een onbekend fragment op met een zeventigtal verzen van een Middelnederlands Alexanderverhaal, dat net als *Cassamus* en *Alexanders geesten* afgeschreven is door de *Ferguut*-kopiist. De opmaak toont echter duidelijk aan dat het stukje perkament geen restant is van het handschrift met de *Cassamus* en Maerlants romans over Troje en Alexander. De nieuwe tekst heeft geen equivalent in *Alexanders geesten* of de

Roman van Cassamus, maar de inhoud ervan valt wel gedeeltelijk samen met het begin van de pauwenroman. Het betreft een overgang tussen twee teksten of tekstdelen zoals we die ook kennen uit de *Lancelotcompilatie.* In dit geval wordt er een bruggetje gelegd tussen de geschiedenis van Cassamus en een eerdere episode uit de Alexanderbiografie, waarvan de tekst niet is bewaard. De compilator zegt dat hij eerder al vertelde hoe Gadifer door Emenidus werd vermoord in de vallei van Josafat, toen Alexander 'Gadres' (Gaza) innam. Dit kan alleen verwijzen naar de gebeurtenissen uit de *Fuerre de Gadres*, het tweede deel van de Franse *Roman d'Alexandre*. In *Alexanders geesten* vermeldde Maerlant 'Gasa' alleen in een opsomming van steden die door Alexander ingenomen waren (**iii**, v. 1025-1028). Net als in de *Fuerre de Gadres* wordt in het fragment over Gadifer gezegd dat hij tot een Arabisch geslacht behoorde. Daarnaast wees de compilator vooruit naar de gebeurtenissen uit de *Cassamus.* Aangezien de Nederlandse tekst geen vertaling is van de overgang tussen de *Prise de Defur* en de *Voeux du paon* die bekend is uit de Franse handschriften, lijkt het minder waarschijnlijk dat het hier een doorlopende vertaling van de uitgebreide *Roman d'Alexandre* betreft. Het gaat eerder om een compilatie van bestaande Alexanderteksten die doet denken aan Velthems *Boec van Lancelote*. Het kleine stukje perkament is de enige aanwijzing dat er in de eerste helft van de veertiende eeuw een Middelnederlandse vertaling bestond van de twaalfde-eeuwse *Roman d'Alexandre* of in elk geval toch van het tweede deel daarvan. Wie weet heeft iemand het ook nog aangedurfd om een van de wraakvervolgen (de *Venjance Alixandre* en *Vengement Alixandre*) in het Nederlands te vertalen, de klus die Maerlant halsstarrig had geweigerd. Ook wanneer een vertaling in omloop was gebracht, konden redacteurs nog (ingrijpende) wijzigingen aanbrengen in de tekst. Dat blijkt ook duidelijk uit de verschillende versies die van de *Cassamus* zijn bewaard. Een van de kopiisten die omstreeks 1325 werkten aan de *Lancelotcompilatie,* nam ook een kopie van de *Cassamus* voor zijn rekening die hij samen afschreef met de Brabantse *Rose* en een satirische monoloog, *De frenesie*, waarvan alleen het begin is bewaard. Het handschrift waarin de drie teksten werden verzameld, werd misschien vervaardigd voor de Mechelse edelman Floris Berthout (?-1331), die tijdens de minderjarigheid van Jan **iii** zetelde in de Brabantse regentieraad. In de ingekorte versie van de *Cassamus* die in dit verzamelhandschrift is overgeleverd, werd de aandacht nog duidelijker gevestigd op de liefde dan in de *Voeux* al het geval was. Daarmee sloot deze *Rose-Cassamus* naadloos aan op de eerste en omvangrijkste tekst in de codex, de Brabantse vertaling van de *Roman de la rose*.
De uiterst populaire *Roman de la rose* getuigde van dezelfde encyclopedische kijk op de wereld die ook karakteristiek was voor de *Spiegel historiael* en Velthems alomvattende *Boec van Lancelote*. Tussen circa 1290 en 1325 werd het omvangrijke gedicht over de liefde tweemaal in het Nederlands vertaald. De Vlaamse vertaler ging losjes om met zijn brontekst en maakte door middel van een nieuwe enscenering de Franse droomallegorie heel wat concreter. De Brabantse *Rose* bleef dichter bij de Franse tekst.
@Vignet@V.1.05 Heinric van Brussel vertaalt de *Roman de la Rose@*

Het kwam wel vaker voor dat dezelfde tekst meer dan eens in het Nederlands werd vertaald. Die vertalingen ontstonden doorgaans onafhankelijk van elkaar in verschillende literaire circuits, denk aan de Franse *Floire et Blancheflor* die eerst in het Maas-Rijngebied en later ook in Vlaanderen werd bewerkt, of de verschillende Nederlandstalige versies van de

Lancelot en prose. In de veertiende eeuw werden er, net als van de *Rose,* ook twee vertalingen vervaardigd van *La châtelaine de Vergi*, een tragisch verhaal over liefdesgeheimen, hoofsheid, overspel en afgunst. In dit geval was het echter de Vlaamse vertaler die zijn brontekst nauwgezet volgde en de Brabander die een vrijere (en meer moraliserende?) bewerking afleverde.
Dit es de Frenesie, de derde tekst in het handschrift met de *Rose* en de *Cassamus*, is even waanzinnig en koortsachtig als de titel doet vermoeden. De satiricus stak van wal door de draak te steken met zijn tijdgenoten, die allemaal plots dachten dichters te zijn: 'Het dicht al dat lepel lect' (iedereen dicht die aan een lepel likt). Toch zijn het vooral de clerici die het moeten bekopen. In beeldrijke flarden schertst de satiricus onder andere met studenten die zich tijdens universitaire studies in Parijs overgeven aan braspartijen en zodoende ternauwernood aan de bedelstaf raken. Dankzij nepotisme kunnen dergelijke klerken zich nota bene nestelen in een kerkelijke functie, waar ze zich verrijken door de verkoop van geestelijke ambten. Tegelijk hebben ze geen kaas gegeten van Latijn en kan het priesterambt hun geen jota schelen. Het beeld dat in *De frenesie* wordt opgehangen van de liefde is zo grauw als het kleed van de monnik op wiens 'ers' de verteller zich inbeeldt tekeer te gaan. De platvloerse satire staat zo in schril contrast met het subtiele liefdesdiscours uit *Die rose* en de *Cassamus*-bewerking.
Nog in de negentiende eeuw was dit verzamelhandschrift samengebonden met exemplaren van Maerlants *Scolastica* en *Der naturen bloeme*, die vermoedelijk ook aan Floris Berthout hebben toebehoord. Mogelijk maakten de drie handschriften deel uit van een nog grotere boekencollectie, maar zeker is dat niet. Op zichzelf beschouwd vormen deze vijf rijmteksten al een gevarieerde verzameling waarin naast uit het Latijn vertaalde kennis ook plaats was voor snoeiharde satire en modieuze teksten over de liefde.

2 Het nut van de *artes*

Gespecialiseerde kennis in de volkstaal

De kennisliteratuur van Boendales didactische werken en de *Sidrac* zijn exponenten van de vak- of artesliteratuur die vanaf de veertiende eeuw een hoge vlucht nam. Het gebied van die *Fachliteratur* is bijzonder omvangrijk en omvat teksten die verband houden met de middeleeuwse *artes liberales*, *artes mechanicae* en *artes magicae*. Behalve woordenlijsten, gespreks- en gedragsboekjes en reisbeschrijvingen omvat deze bonte groep praktische teksten ook werken over onder andere muziektheorie, astrologie, alchemie, botanie, rekenkunde, krijgskunde, aardrijkskunde, zeevaart, techniek, architectuur, landbouw, kookkunst, veeteelt, jacht, toernooikunst, (dieren)geneeskunde, magie en voorspellingen.
Al voor de veertiende eeuw werd Latijnse vakkennis in de volkstaal bewerkt. Rond 1283 noteerde een nobele onbekende drie Nederlandstalige recepten in het goederenregister van Alden Biesen. De remedies tegen schurft en droge hoest waren schatplichtig aan de *Antidotarium nicolae* van omstreeks 1200. Wellicht dacht de persoon die ze noteerde dat hij de middeltjes later nog nodig zou hebben of dat ze van pas konden komen in de landcommanderij. Ook de Franse vertaling van de *Physicae artis* die magister Godfried maakte voor Boudewijn **ii** van Guînes, de encyclopedische naslagwerken van Jacob van

Maerlant en de *Natuurkunde van het geheelal*, één van Boendales bronnen in *Der leken spieghel*, behoren tot het domein van de artesliteratuur. Deze twaalfde- en dertiende-eeuwse bewerkingen waren toch vooral gericht op de instructie van geïnteresseerde leken en dus ook vaak minder gespecialiseerd.
In de veertiende en vijftiende eeuw werden praktische teksten nog steeds vertaald voor geïnteresseerde leken. Op verzoek van Gwijde **iv** van Châtillon, die tussen 1292 en 1317 graaf was van Saint-Pol, verklaarde ('explane') geneesheer Jehan de Prouville een compilatie met chirurgische adviezen en geneeskundige recepten 'traite en roumant du latin' (die uit het Latijn in het Frans was overgezet). Ook *Van smeinscen lede* (ca. 1265?/ voor ca. 1350?) kwam als 'gezondheidsgids' tot stand in een lekenmilieu. Het betreft een bekortende rijmbewerking van het eerste boek van *De natura rerum*, dat Maerlant aan de kant schoof toen hij *Der naturen bloeme* schreef. De dichter die de bewerking van dit hoofdstuk op zich nam, liet in de proloog uitschijnen dat het boekje over ontleedkunde, obstetrie en hygiëne een letterlijke weergave was van de adviezen die Aristoteles aan zijn pupil Alexander had gestuurd. De inspiratie voor dit kader haalde hij bij zijn Latijnse bron waarin Thomas van Cantimpré Aristoteles talloze keren noemde. Het derde luik van het *Liber primus* over de anatomie van het menselijke lichaam (§77) was inderdaad gebaseerd op het *tractatus Secretum secretorum*. In de eerste regels van dit onderdeel werd uitdrukkelijk verwezen naar het Latijnse traktaat, dat bekendstond als een (fictieve) brief van Aristoteles die Johannes Hispalensis via de Arabische 'Cyralacerar' (*Sirr al-asrār*) in het Latijn had vertaald. Met deze link naar het *Secretum secretorum* sloot *Van smeinscen lede* aan bij nog een tweede werk van Jacob van Maerlant: *Heimelijkheid der heimelijkheden*, dat ook een bewerking van deze vorstenspiegel was.
Voor wie *Van smeinschen lede* geschreven werd is niet duidelijk. Dat is anders voor de getrouwe Nederlandse vertaling van het *Libellus Ysagogicus* die tussen 1337 en 1351 opgedragen werd aan Aleid van Zandenburg, de moeder van de Zeeuwse ridder Wolfert **iii** van Borssele. Het is niet meteen duidelijk wat deze edelvrouw ertoe bewoog om een astrologisch traktaat dat vooral gericht was op een medisch geschoold publiek in Nederlands proza te laten vertalen. Mogelijk raakte Aleid in onzekere tijden geboeid door het verklarende potentieel van de astrologie of liet de edelvrouw zich onderrichten in de astronomie door een geschoold raadsman, zoals Boendale het in *Der leken spieghel* voorstelde.
Nederlandstalige bewerkingen van gespecialiseerde vakliteratuur mikten wel vaker op vrouwen als doelgroep. De vertaling van het beroemde *Liber Trotula* die bewaard is in een handschrift uit de Brugse stadsbibliotheek, was nadrukkelijk bestemd voor een vrouwelijk publiek. De vertaler hoopte dat 'alle vrauwen die dit sullen sien ofte horen lesen' (f. 1r) de praktische informatie over conceptie en vrouwenkwalen in het Nederlandse traktaat tot hun voordeel zouden benutten. Meer nog dan de Latijnse brontekst legt de bewerker, die geregeld recepten toevoegde of wegliet en informatie verkort weergaf, specifiek de nadruk op kwesties van gynaecologische aard en de vrouwelijke anatomie. Het eerste hoofdstuk over de baarmoeder ontbreekt bijvoorbeeld in de standaardredactie van de Latijnse voorbeeldtekst. Informatie over zwangerschap en bevalling paste daarentegen niet bij het doel dat de vertaler voor ogen had. Mogelijk was de Nederlandse tekst bedoeld als gynaecologische appendix bij een algemener werk of als naslagwerk dat geneesheren en apothekers konden gebruiken bij de behandeling van de vrouwen tot wie de vertaler zich aan het begin van de tekst had gericht.

Ook de dichter van *Der vrouwen heimelijcheit*, waarin een meer theoretische beschouwing over vrouwelijke anatomie en seksualiteit in het Nederlands werd bewerkt, richtte zich tot een vrouwelijke opdrachtgever. Uit een acrostichon in het Gentse handschrift blijkt dat haar naam Margareta Godevartse was, die afkomstig was uit Udim bij Kleef. Het Nederlandse traktaat is bewaard in één handschrift uit het begin van de vijftiende eeuw en in een Duitse bewerking. Net als de *Sidrac*-dichter was de dichter van *Der vrouwen heimelijcheit* van mening dat bepaalde kennis werd beter niet in de volkstaal werd verspreid. Het voortijdig afbreken van de zwangerschap was zo'n netelige kwestie die meer problemen veroorzaakte dan ze oploste. Om te voorkomen dat vrouwen in zonde werden gestort, trad hij daarover dus niet in detail. Het is niet uitgesloten dat de *Heimelijcheit* van meet af aan deel uitmaakte van een omvangrijkere artesverzameling in het Nederlands. Die verzameling bevatte mogelijk teksten over anatomie, de ontwikkeling van het kind en de planetenleer alsook de *Fysiognomieleer* die in het Gentse handschrift volgt op het traktaat over vrouwengeneeskunde. In een aantal andere fragmenten van berijmde artesteksten die dateren van omstreeks 1300 wordt de wetenschappelijke kennis net als in de Gentse teksten doorregen met de verzuchtingen van een verliefde verteller. In de bewaarde Franse en Latijnse versies van het gynaecologische traktaat ontbreekt van deze onderbrekingen elk spoor.
Als de *Fysiognomie* en de teksten in de oudere fragmenten inderdaad tot eenzelfde artesverzameling behoorden, mogen deze smachtende intermezzo's zonder veel voorbehoud worden toegedicht aan de Nederlandse vertaler. De liefdesklacht van de verteller/vertaler die zich tegelijk opstelt als leermeester en gepijnigde minnaar moet overigens niet worden opgevat als een autobiografische bekentenis, maar als een literair spel dat ook elders opduikt in de Nederlandse en Franstalige literatuur. De vertaler kan daarvoor inspiratie hebben opgedaan bij Oudfranse teksten als de *Partonopeu de Blois, Florimont, Le Bel Inconnu,* het *Bestiaire d'Amour* of Nederlandstalige bewerkingen daarvan.
Merkwaardig genoeg verwijst de verteller voortdurend naar een Latijnse voorbeeldtekst terwijl *Der vrouwen heimelijcheit* vrijwel zeker gebaseerd is op een Franstalig model. Zo klaagt hij er bijvoorbeeld over dat het een hele klus is om een Latijnse tekst op een coherente manier in Dietse verzen te vertalen. De kans dat de vertaler hier een (verloren) Franse bron letterlijk volgde waardoor de verwijzing naar de Latijnse tekst bleef staan is klein. Het lijkt er eerder op dat hij de aandacht wilde afleiden van de Franstalige intermediair die hij had geraadpleegd. In het gecodeerde explicit in het Gentse handschrift wordt al evenmin verwezen naar het Frans en lezen we de Latijnse titel *Secretis mulieris*. Blijkbaar associeerde men de Nederlandstalige bewerking toch liever met het gezaghebbende Latijn, dan dat men de lezers nog eens herinnerde aan het Franstalige voorbeeld.
@1.13@

De Zeeuwse edelman Frank van Borssele (ca. 1395-1470) bleek al even gefascineerd door de sterren als zijn verre verwante Aleid van Zandenburg. In 1458 kocht de weduwnaar van Jacoba van Beieren een 'Bouck van astronomien' dat eerder aan zijn chirurgijn 'Meester Lambrecht' had toebehoord. De graaf van Oostervant financierde echter ook vertaalprojecten. In 1455 deed hij een eerste aanbetaling voor een vertaling van *De mirabilibus mundi*, waarmee het reisverslag van Marco Polo kan zijn bedoeld, maar ook de reizen van Jan van Mandeville of het naslagwerk van Solinus. De opdracht ging naar Martijn van Tholen, maar

drie jaar later had die nog maar een derde van de klus geklaard. Van Tholen kreeg nog een tweede betaling voor het geleverde werk, maar voor de voltooiing van het project deed Borssele beroep op ‘meester Jan, scoelmeester van Sinte Mertensdijk’, waarmee Jan Keyl (?-na 1469) wordt bedoeld. Een reden voor de personeelswissel wordt in de rekeningen niet gegeven, maar ligt wel voor de hand. Nu het project al drie jaar aansleepte, was Borssele het wachten beu. Enkele maanden later rondde Keyl de taak keurig af. Zijn ijver werd beloond. In 1464 werd Jan Keyl door Borssele naar Italië gestuurd, waar hij zich vermoedelijk bekwaamde in de geneeskunst, een studie die uiteindelijk leidde tot een aanstelling als lijfarts.

Naast deze bewerkingen voor geïnteresseerde leken, waren vertalingen van gespecialiseerde kennis vanaf de veertiende eeuw almaar meer uitdrukkelijk bestemd voor (aspirerende) vakgenoten. Een goed voorbeeld daarvan zijn de Middelnederlandse chirurgische handleidingen die in deze periode zijn vervaardigd. Gezaghebbende auteurs werden gedeeltelijk of integraal uit het Latijn vertaald, maar lokale chirurgijns als Jan Yperman (actief 1297-1327) uit Ieper, Thomas Scellinck (actief ca. 1343) uit Tienen en Willem van den Egher (ca. 1360, uit Wateringen?) stelden hun eigen chirurgische handboeken samen. In Nederlands proza citeerden ze klassieke medische bronnen (onder anderen Galenus en Hippocrates), Arabische auteurs (onder meer Avicenna en Albucasis) en laatmiddeleeuwse of contemporaine specialisten (bijvoorbeeld Constantinus Africanus, Willem van Saliceto en Lanfranc van Milaan). Die Latijnse vakkennis vulden ze aan met voorbeelden uit hun eigen praktijk.
Het is vrijwel een gemeenplaats in het genre dat laatmiddeleeuwse chirurgijns hun werk in de eerste plaats opdroegen aan hun zonen, van wie verondersteld werd dat ze in de voetsporen van hun vader zouden volgen. Jan Yperman en Willem van den Egher stelden vast dat hun zonen geen (of in elk geval te weinig) Latijn begrepen. Omstreeks 1310 was Ypermans zoon nog erg jong, zodat hij ‘hem niet wel verstont in gramariën’ (niet veel afwist van de *grammatica*) en de Latijnse leerboeken van zijn vader niet begreep. Toch hielden de drie auteurs al van meet af aan rekening met een ruimere verspreiding van hun werk. Scellinck schreef niet alleen voor zijn zonen Thomas en Jan, maar ook voor ‘alle dieghene die surgie [volcomelic] begheeren te doene’ (voor al wie de chirurgie in al haar facetten wil beoefenen). In het begin van de vijftiende eeuw wond Jan Bertand er geen doekjes om: ‘sy alle engeene cleercke en sijn die surgien pleghen’ (niet iedere chirurgijn is een geleerde). Dat niet elke chirurgijn Latijn begreep, was voor Bertrand geen reden tot ongerustheid, maar kennis van de vakliteratuur was toch wel een noodzakelijke voorwaarde voor wie het ambacht naar behoren wilde uitoefenen. In zijn nieuwe chirurgische compilatie verwerkte hij niet alleen gegevens uit de Latijnse naslagwerken van klassieke heelmeesters, maar putte hij ook uit de eerdere Middelnederlandse vertalingen en handboeken, zoals die van de *Jonge Lanfranc* en Jan Yperman, wiens werk zo op gelijke hoogte kwam te staan met de Latijnse standaardwerken.

Meertalige conversatieboekjes

Het Brugse *Livre des mestiers-Bouc vanden ambachten* van omstreeks 1370 geldt als het oudste bewaarde conversatieboekje Nederlands-Frans, maar het eerste in zijn soort was het niet. Volgens de auteur waren er al andere, vergelijkbare ‘bouken ende boucskine’ in omloop

waarmee de gebruikers van zijn taalgids bepaalde blinde vlekken konden invullen. In het *Bouc vanden ambachten* passeerde een hele reeks onderwerpen de revue, met als gemene deler de handel en het dagelijkse leven in de stad. Aan de hand van concrete situaties en rollenspellen kwamen vrijwel alle denkbare thema's aan bod: begroetingen, familierelaties, de vertrekken van het huis, meubilair en gebruiksvoorwerpen, de ochtendroutine en de lichaamsdelen, de aankoop van levensmiddelen, de namen van planten en bomen, onderhandelen over de prijs van laken en andere grondstoffen, de verschillende valuta en de namen van grote heren. Zijn titel ontleende het *Bouc vanden ambachten* aan de alfabetisch georganiseerde parade achteraan in het boek, waarin de auteur een levendig tafereel schetste van de stadsbewoners – vooral ambachtslieden – die je tijdens een tocht door Brugge kon ontmoeten, de activiteiten die ze uitvoerden en de werktuigen die ze daarbij gebruikten. In korte gesprekjes kwamen onder andere de namen van maanden, seizoenen en religieuze feesten aan bod. Aan het einde van de tekst vond de lezer nog woorden en uitdrukkingen die van pas konden komen op bedevaart of tijdens een andere reis. De verteller profileerde zich als onderwijzer. In de slotparagraaf beklemtoonde hij het nut van het boekje 'dewelke es harde profitelec allen kindren te leerne' (waarvan de studie erg voordelig is voor alle kinderen) en moedigde hen 'als meestre' (leraar) aan om ijverig te studeren, zodat ze later de vruchten konden plukken van de geleverde inspanningen.

Deze conversatieboekjes waren perfect bruikbaar voor zelfstudie, maar ook geschikt als lesmateriaal in 'bijscholen' of 'Franse scholen'. In deze handelsopleidingen kregen leerlingen uit koopmanskringen les in rekenen, boekhouden, handelscorrespondentie en zakelijk Frans. Een ander of aanvullend pad om een vreemde taal te leren was een vorm van buitenlandse stage. In 1484 bracht Cornelis Oirtsz. uit Reimerswaal in Zeeland zijn neefje Oele Clausz. voor minstens een jaar onder bij Nicolas Vassal, een koopman uit Rouen 'om te leren de tale van den lande'. In ruil voor kost en inwoning kreeg Vassal een bedrag van twee Vlaamse ponden. Enige 'scade oft scande' die Oele zou veroorzaken, werd vanzelfsprekend vergoed.

De onderwijscontext van deze gespreksboekjes blijkt nog duidelijker uit een aantal verwante teksten uit dezelfde periode die laten zien dat de kerninhoud en basisdialogen vrijelijk circuleerden en naargelang de omstandigheden en het beoogde publiek werden aangepast. In een zestiende-eeuws handschrift uit het Haags Gemeentearchief vinden we een korte versie, die ook deels bewaard is in een Brussels fragment van omstreeks 1400. In de aanhef roept een student de hulp van God in bij de lessen Franse taalvaardigheid en handelscorrespondentie ('Walsche lesen ende scryuen ende te dichten alle bryeuven'). Na de proloog schakelt de tekst onmiddellijk over op het verkoopgesprek bij de lakenhandelaar. Daarna volgt een stukje over de aankoop van wijn en de maaltijd in een herberg.

In een derde versie, bewaard in een vijftiende-eeuws handschrift (ca. 1420?) in het Historisches Archiv van Keulen, adviseerde de samensteller geïnteresseerde lezers zich ervan te vergewissen dat de tekst was gekopieerd door iemand die het Nederlands en Frans ten volle beheerste. De auteur ging ervan uit dat wie dit boekje kocht, de kwaliteit van de kopie niet zelf kon beoordelen omdat hij een van de twee talen nog onder de knie moest krijgen. Daarom raadde hij hun aan een onderpand achter te laten bij de boekhandelaar zodat ze het boek konden meenemen en laten beoordelen door iemand die wel tweetalig was. Volgens de auteur kon een kopiist die een goede voorbeeldtekst woord voor woord volgde ook wel een aanvaardbaar resultaat afleveren, maar dat was toch een sterke prestatie ('mer het is sterc te

doene', v. 56-57). Vervolgens bewees de samensteller aan de hand van begroetingen in het Nederlands, Frans en Latijn dat iedere taal typerende vaste uitdrukkingen had, die je niet zomaar letterlijk kon vertalen. Het kon dus voorvallen dat een wijsneus opmerkte dat er in het Nederlands niet hetzelfde stond als in het Frans ('Meister, dese reidene oft dit woort en is nicht ghestelt in dutsche recht alsoe alset is in walsche', v. 72-77). Goede verstaanders begrepen wel dat iedere taal haar eigen regels had, maar jonge kinderen ontbrak het daarvoor aan de nodige rijpheid. De basiscomponenten van deze oostelijke bewerking leunen dicht aan tegen het *Livre des mestiers*, maar de volgorde is anders en de levendige tocht door de stad neemt in deze versie de vorm aan van een droge lijst van namen en beroepen. De woordenschat voor bedevaarders ontbreekt.

In 1480 drukte William Caxton in Westminster een Engelse vertaling van het *Livre des mestiers* dat hij ongetwijfeld tijdens zijn verblijf in Brugge had leren kennen. De Caxtoneditie vertoont opmerkelijke overeenkomsten met de Nederlandstalige uitgave die Roelant van den Dorpe tussen 1497 en 1501 in Antwerpen op de markt bracht. Anders dan het *Livre des mestiers*, verwezen de twee edities uitdrukkelijk naar een specifiek marktsegment: ondernemers met aspiraties in de internationale handel ('Qui ceste livre vouldra aprendre, bien pourra entreprendre marchandises d'un pays a l'autre'), die het ver konden brengen, mede dankzij hun talenkennis. De Antwerpse en Engelse uitgaven bevatten bovendien dezelfde uitbreidingen op het *Livre des mestiers*, bijvoorbeeld 'ung livre que on appelle le nombre' dat volgde op de epiloog. In de Antwerpse druk ging aan dit rekenboekje nog een hoofdstuk vooraf over 'le service de la table', dat niet in de Engelse editie stond. Met deze richtlijnen over tafelbediening mikte de uitgave van Roelant van den Dorpe vermoedelijk op een tweede doelgroep: in een Brugs handschriftje van omstreeks 1470 kwam de desbetreffende passage voor als onderdeel van een langer taalleerboekje dat schatplichtig was aan de *Facetus*-traditie en meer specifiek was gericht op jongens en meisjes die in dienst waren bij een heer of een dame of een dergelijke loopbaan overwogen. Anders dan in het *Livre des mestiers*, leerden de gebruikers van deze handleiding niet hoe je over de prijs van laken moest onderhandelen, maar wel hoe je kon afdingen als je in opdracht van mevrouw of meneer inkopen deed op de markt. Daarnaast behandelde de tekst de verzorging van paarden en hoe je kon betalen voor een overnachting in de herberg. Ook in dit handschriftje volgde nog een overzicht van de telwoorden.

Omstreeks 1527 haalde de Antwerpse schoolmeester Noel van Berlaimont nog inspiratie uit de veertiende- en vijftiende-eeuwse conversatieboekjes. Zijn *Vocabulare van nieus geordineert*, die uitdrukkelijk gericht was op de Nederlandstalige markt, bestond uit drie dialogen: een conversatie tijdens de maaltijd, een verkoopgesprek en een overleg met schuldenaars, aangevuld met een hoofdstuk over zakelijke correspondentie, een alfabetische woordenlijst en een uitspraakgids. Deze cursus zakelijk Frans werd postuum een enorm succes. Antwerpse collega's gebruikten het boekje in hun eigen lespraktijk, er volgden verschillende herdrukken en in de tweede helft van de zestiende eeuw werd het tweetalige leerboek uitgebreid met achtereenvolgens Latijn en Spaans, Italiaans, Engels en Duits, en Portugees. Later volgden nog edities met Tsjechisch, Pools en Hongaars. Tot het midden van de achttiende eeuw verschenen er in Europa meer dan honderdvijftig uitgaven die teruggingen op de dialogen van de Antwerpse schoolmeester.

3 Devote gemeenschappen als vertaalmotor

De bedrijvige stilte van de kartuizers

In de eerste decennia van de vijftiende eeuw beschikte de augustijner priorij Rooklooster in het Brusselse Zoniënwoud over een fraaie verzameling boeken in de volkstaal, waaronder evangelieboeken, devotionele werken, het Hooglied, de Regel van Augustinus, heiligenlevens en vooral veel mystiek. Tot deze laatste categorie behoren een Nederlandstalige versie van het *Horologium aeternae sapientiae* van de Duitser Henricus Suso en werken van de Brabantse mystici Hadewijch en Jan van Ruusbroec. Rooklooster, dat in 1374 werd gesticht, verwierf het merendeel van deze Nederlandstalige en vertaalde boeken elders: ze waren meegebracht door bewoners, aangekocht uit de boedel van de Brusselse *librarius* Godevaert Bloc die in 1383 de deuren sloot, of geschonken door Brusselaars die de gemeenschap een warm hart toedroegen. Een van deze sympathisanten was Gijsbrecht Spijsken, die bij een bezoek aan de priorij in 1389 het handschrift met de Middelnederlandse vertaling van Suso's *Horologium* als geschenk had meegebracht. Naast Meister Eckhart (ca. 1260-ca. 1328) en Johannes Tauler (ca. 1300-1361) was Suso (1295-1366) een van de drie grote Duitse mystici uit de veertiende eeuw van wie het werk ook in de Nederlanden op grote schaal werd verspreid. Gemeenschappen in Brussel en Duitstalige centra als Keulen, Straatsburg en Bazel wisselden volkstalige teksten met elkaar uit. Suso's *Hundert Betrachtungen und Begehrungen* (ook wel: meditaties op het lijden van Christus) werd in de veertiende en vijftiende eeuw meerdere keren in het Nederlands en het Latijn bewerkt, onder andere in kartuizerkringen en in het milieu van de Moderne Devotie. In dit kluwen van teksten fungeerden Nederlandse versies als model voor Latijnse vertalingen, die op hun beurt weer nieuwe volkstalige redacties voortbrachten.

Een opmerkelijk aantal van de volkstalige boeken die omstreeks 1400 (via een omweg) in Rooklooster terechtkwamen, werd oorspronkelijk in het nabijgelegen kartuizerklooster van Herne gekopieerd. Het leven van de kartuizers was gericht op contemplatie in stilte en afzondering. In navolging van de *Consuetudines* van Guigo, de vijfde prior van de Grande Chartreuse, was boekproductie een van de kernbezigheden van de kartuizergemeenschap. Volgens Guigo moest de cel van iedere kartuizer worden ingericht met schrijfbenodigdheden, want het kopiëren van boeken werd beschouwd als een vorm van geloofsverkondiging. De stilteregel stond alleen toe dat de kartuizers met elkaar spraken gedurende twee uur na de maaltijd op zondag, al was er een uitzondering voor de boekbinders. In afzondering kopieerden de kartuizers teksten in het Latijn en de volkstaal voor gebruik in eigen kringen, maar ook voor naburige kloosters, voor particulieren in de stad en voor de commerciële boekhandel. Voor de benedictinessen van Vorst vervaardigden de kartuizers van Herne een handschrift met onder andere een *Martyrologium* en de *Regula Benedicti* (Regel van Benedictus) in het Latijn en het Middelnederlands. Waarschijnlijk kwamen er via Herne ook boeken in de kartuis van Zelem terecht. Het afschrift van de Middelnederlandse Regel van Benedictus van de Brusselse patriciër Lodewijk Thonijs was in Herne gemaakt en ook het *Horologium*-handschrift dat Gijsbrecht Spijsken aan Rooklooster cadeau deed was alvorens het in zijn bezit kwam langs Herne gepasseerd, waar de tekst intensief was gecorrigeerd. Boeken werden uitgeleend aan geïnteresseerde lezers buiten het klooster, maar ook aan andere

kartuizergemeenschappen, over lands- en taalgrenzen heen. Daarnaast konden de kartuizers hun religieuze boodschap verder uitdragen door zelf teksten uit het Latijn te vertalen. Daardoor groeide de Hernse kartuis uit tot een belangrijk knooppunt voor de verspreiding van geestelijk proza in Middelnederlandse vertaling.

Het kopiëren van teksten gebeurde in Herne doorgaans in samenwerkingsverband, waarbij verschillende kartuizers elk een deel van het karwei uitvoerden of een specifieke taak op zich namen. Een van de meest productieve afschrijvers was de Tweede Partie-kopiist, die zijn noodnaam ontleent aan het Hernse handschrift dat tegenwoordig in Wenen wordt bewaard en onder andere uittreksels uit het tweede deel van de *Spiegel historiael* bevat. De afschriften uit Herne werden stelselmatig gecorrigeerd en ook in oudere boeken werden fouten tussen de regels of in de marge hersteld. Een van de schrijvers, de zogenaamde *Necrologium*-kopiist, was naast het gewone kopieerwerk blijkbaar ook verantwoordelijk voor vertaalcorrecties. In niet minder dan vijf handschriften uit Herne komen dergelijke verbeteringen voor. De meest systematische vertaalredactie gebeurde in de kopie van een epistelverzameling waarin de Tweede Partie-kopiist en de *Necrologium*-kopiist samenwerkten. Tijdens het kopiëren van de tekst vergeleek de Tweede Partie-kopiist zijn volkstalige legger met de oorspronkelijke Vulgaattekst. Van slecht vertaalde passages kopieerde hij de Latijnse tekst in de marge. In een volgende stap werd de vertaling nogmaals beoordeeld door de *Necrologium*-kopiist, die indien nodig de passage opnieuw vertaalde. Deze nieuwe tekst werd vervolgens in de kopie verwerkt. De uitermate kritische houding van de *Necrologium*-kopiist blijkt wel het duidelijkst uit een notitie van zijn hand in een handschrift met de Zuid-Nederlandse vertaling van de evangeliën. Bij de vertaling van het Marcusevangelie noteerde de corrector: ‘Dese evangelien sijn alte matelec ghedietscht, diet dede verstont se qualec’ (f. 95v, degene die deze belabberde evangelievertaling maakte, begreep er niets van). De *Necrologium*-kopiist verving Latijnse woorden die onvertaald waren gebleven door een Nederlands equivalent en maakte aanpassingen op het gebied van woordkeuze en zinsstructuur. Ook de Middelnederlandse vertaling van de Regel van Benedictus die in 1373 binnen de Hernse kloostermuren was gemaakt ontsnapte niet aan het scherpe oordeel van de *Necrologium*-kopiist. Tussen de regels voegde hij verduidelijkingen en synoniemen toe en bracht hij wijzigingen aan op woord- en zinsniveau.

Ongetwijfeld vertaalden wel meer Hernse kartuizers, onder wie de eerdergenoemde Tweede Partie-kopiist, occasioneel teksten uit het Latijn. De meest productieve vertaler in Herne – en meteen ook in de hele Middelnederlandse literatuurgeschiedenis – was echter de anonymus die in 1360 en 1361 twee delen van de Historiebijbel vertaalde. Zodoende stond hij tot voor kort bekend onder de noodnaam ‘Bijbelvertaler van 1360’ (actief tussen 1358 en 1388), die hem overigens te weinig eer aandoet. Hoewel het sluitende bewijs vooralsnog ontbreekt, identificeert men deze Bijbelvertaler tegenwoordig doorgaans met Petrus Naghel die priester was in Aalst alvorens omstreeks 1344 in te treden in de Hernse kartuis. Tussen ongeveer 1365 en 1373 vervulde Naghel de functie van prior, eerst in Antwerpen, vervolgens ook in Herne, waar hij op 1 mei 1395 overleed.

Onder de zeventien religieuze werken waarvan aangenomen wordt dat de Hernse Bijbelvertaler ze tussen 1358 en 1388 in Nederlands proza bewerkte, bevinden zich enkele projecten van formaat. In 1358 leverde hij een vertaling af van de omvangrijke *Legenda aurea*, waaraan de dichter van *Der ystorien bloeme* een halve eeuw eerder zich mogelijk de

vingers brandde. De Nederlandse versie van de Bijbelvertaler bleef dicht bij het Latijn, waarbij hij moeilijke passages niet uit de weg ging. Hier en daar liet de kartuizer details weg en voegde hij verklarende glossen toe die door de tekstopmaak van de hoofdtekst gescheiden bleven. Diezelfde werkwijze hanteerde hij later ook in andere werken, onder andere in zijn Bijbelvertaling. Het glossensysteem stelde hem ook daar in staat een begrijpelijke vertaling te bezorgen zonder dat hij al te veel van de brontekst hoefde af te wijken.
Evenals de Latijnse brontekst werd de Nederlandse *Gulden legende* een groot succes. Vandaag zijn nog honderdvijftig handschriften en fragmenten van de tekst bewaard. In een aantal latere takken van de teksttraditie uit Utrecht en de kringen van de Moderne Devotie werd de Hernse vertaling aan de hand van de Latijnse tekst gecorrigeerd. In andere handschriften zijn bewerkte redacties ervan vermengd met een latere, Noord-Nederlandse vertaling van de *Legenda aurea*. Bovendien werd de Nederlandse verzameling, net als de Latijnse *Legenda aurea*, voortdurend uitgebreid met nieuwe heiligenlevens, onder meer over lokale heiligen zoals Pharaïldis van Gent en Anno van Keulen. In de late vijftiende en vroege zestiende eeuw werden in de Nederlanden verschillende versies van de *Gulden legende* op de drukpers gelegd, waarvan de laatste dateert van 1516. Daarna taande de populariteit van de tekst onder invloed van de Reformatie.
Op verzoek van de Brusselse patriciër Jan Taye voltooide de Bijbelvertaler in 1360 en 1361 een tweedelige Historiebijbel, met (vooral) de historische boeken van het Oude en het Nieuwe Testament. Daarmee was hij overigens zeker niet de eerste om Bijbelse stof in het Nederlands te bewerken. De Wachtendonckse psalmen, de Egmondse *Willeram*, het *Leven van Jezus* en de *Scolastica* van Jacob van Maerlant kwamen in de vorige hoofdstukken al uitgebreid aan bod. Tegen het einde van de veertiende eeuw waren een heleboel andere vertalingen in Herne beschikbaar. Een daarvan was de Zuid-Nederlandse prozavertaling van het Nieuwe Testament (ca. 1200) waaraan de *Necrologium*-kopiist zich zo stoorde. Ook de Zuid-Nederlandse Apocalypsvertaling uit de tweede helft van de dertiende eeuw doorliep in Herne meerdere correctierondes. Deze vertaling, die mogelijk teruggaat op een Franse bron, is het best bekend uit een prachtig geïllustreerd handschrift van omstreeks 1403-1409 dat tegenwoordig in Parijs wordt bewaard. De tekst verschijnt echter ook in het Hernse boek met de epistelverzameling, waarmee de Tweede Partie-kopiist en de *Necrologium*-kopiist aan de slag gingen. In dat handschrift staan in de marge ook bij de Apocalypsvertaling suggesties voor alternatieve vertalingen. Misschien nog voordat de Hernse Bijbelvertaler begon aan de vertaling van het *Cantica canticorum*, corrigeerden zijn medebroeders een oudere vertaling van het Hooglied en naar alle waarschijnlijkheid kenden de kartuizers omstreeks 1350-1400 ook de West-Vlaamse vertaling van het psalter, die mogelijk via de Hernse kartuis verder in Brabant is verspreid.
@Vignet@V.1.06 Het Woord van God in de volkstaal @

De hoofdbron van de Hernse Bijbelvertaler was de Latijnse Vulgaat van Hieronymus. Voor de cryptische profetische boeken was de *Historia Scolastica* een geschiktere keuze, aangezien de inhoud daarvan lichter verteerbaar was voor een lekenpubliek. De geschiedenis van Alexander de Grote werd bewerkt naar enkele werken van Jacob van Maerlant. Toen hij aan dit karwei begon, kon de kartuizer moeilijk bevroeden dat hij pas twee decennia later de laatste hand zou leggen aan het Bijbelproject. Onder voortdurend aandringen van Taye liet de

Bijbelvertaler zich met frisse tegenzin overhalen om ook de meer didactische boeken, Job, de psalmen en de profeten Jesaja, Jeremia en Ezechiël in het Nederlands te bewerken. Omstreeks 1384 was de initiële onderneming uitgegroeid tot een nagenoeg volledige vertaling van de Vulgaat. Het is niet uitgesloten dat de activiteiten van de Bijbelvertaler (ook) een onderdeel waren van een nog groter plan waarbij de Hernse kartuizers een volledige bewerking van de Bijbel in de volkstaal beoogden.

De Bijbelvertaler nam zich voor om de brontekst naar beste vermogen in de volkstaal om te zetten. Hij sprak meermaals de wens uit dat leken hun voordeel zouden doen met de teksten die hij vertaalde. De stichtelijke lectuur kon hen 'te Gode' keren, zondebesef opwekken of hen weghouden van allerlei 'idelheiden' (bijkomstigheden). Om de tekst verstaanbaar te houden voor het beoogde lekenpubliek kon hij niet altijd dezelfde aanpak volgen: soms was het mogelijk om vrij letterlijk te vertalen, maar elders moest hij de letterlijke betekenis van de woorden parafraseren, en bij andere Bijbelpassages was het dan weer raadzaam om deze twee strategieën te combineren. Die werkwijze ontleende de kartuizer aan Hieronymus die zich in de proloog van het boek Job in gelijkaardige termen had uitgedrukt. Daarmee sloot hij eerder aan bij Hieronymus' vertaalpraktijk dan bij diens vertaaltheorie. Elders beweerde Hieronymus immers dat een doeltekstgerichte vertaling meestal de voorkeur genoot, behalve in het geval van de Bijbelteksten, die een letterlijke weergave vereisten.

Bij vertaalproblemen brachten glossen met verklaringen uit 'wel gheauctoriseerden boeken' (uit betrouwbare bronnen) zoals Comestors *Historia scolastica* de Bijbelvertaler soelaas, maar die moesten te allen tijde – ook als de tekst later werd gekopieerd – van de Bijbeltekst gescheiden blijven. Het Middelnederlands beschikte niet altijd over de woordenschat om in één enkel woord uitdrukking te geven aan begrippen uit de brontekst. De Bijbelvertaler nam dan zijn toevlucht tot omschrijvingen, doubletten waarin de meerduidigheid van de brontekst werd geëxpliciteerd, glossen, latinismen, leenvertalingen en andere neologismen.

In de vertaling van Cassianus' *Collationes patrum* plaatste de Hernse kartuizer zijn vertaalactiviteit in een kennisketen die leidde van het Hebreeuws over het Latijn en het Grieks naar andere talen zoals het Nederlands. De bestemmeling van deze vertaling uit 1382 was de Brusselaar Lodewijk Thonijs, die de Hernse kartuizers tussen 1381 en 1384 onderdak bood in Brussel. Tien jaar voordien had de Bijbelvertaler voor diezelfde Thonijs al de Regel van Benedictus in de volkstaal omgezet. Die Nederlandse vertaling was bedoeld voor Thonijs' zuster Maria, die benedictines was in Vorst, en moest ervoor zorgen dat Maria en de andere bewoonsters, nu en in de toekomst, hun leefregel beter zouden begrijpen.

Meer dan eens wapende de Bijbelvertaler zich tegen de verhitte kritiek van geleerde klerken die zich druk maakten omdat de geheimen van de Schrift ook aan leken werden geopenbaard. Soms nam zijn verontwaardiging de overhand. Terwijl hij zijn tegenstanders aanvankelijk nog neutraal aansprak als 'klerken' (*Bijbelvertaling van 1360*), werden ze gaandeweg 'verwoeden honden' (*Die ander partye van der bibelen*) en 'serpenten' (*Ecclesiasticus*) wier addervenijn hun op de lippen lag. Toch hoopte hij dat ook die critici uiteindelijk het nut van zijn werk zouden inzien. In *Der heyleghere vadere collacien* was hij niet bepaald mals voor morrende clerici, van wie het gedrag zeer te wensen overliet: het leek wel alsof ze de gewone mens de zaligheid niet gunden. Met dergelijke kwatongen als gids werd de blinde door de blinde geleid, waardoor beiden in eeuwige verdoemenis werden gestort. Onder andere via het

Pinkstermysterie had God per slot van rekening duidelijk gemaakt dat Zijn boodschap door iedereen begrepen moest worden.
Een ander motief in de opmerkingen van de Bijbelvertaler is de terugkerende wens dat fouten of onduidelijkheden in zijn vertalingen werden verbeterd. Dergelijke uitspraken kunnen gemakkelijk worden afgedaan als een gemeenplaats die de vertaler gebruikte om zich tegen eventuele kritiek te verweren. In het licht van de Hernse correctiepraktijk lijken deze verzuchtingen veel minder vrijblijvend. Vermoedelijk beschouwde de Hernse kartuizer het als vanzelfsprekend dat vertalingen werden gecontroleerd en indien nodig werden verbeterd. Hoewel bewijs hiervoor ontbreekt, lijkt het niet eens zo'n gek idee dat de Bijbelvertaler dezelfde persoon zou zijn als de onverbiddelijke *Necrologium*-kopiist die bij de vertaalcorrecties in de Hernse kartuis optrad als spilfiguur.
In 1387 liep de dertigjarige carrière van de Bijbelvertaler op haar einde. In dat jaar vertaalde hij de *Stimulus amoris* in het Nederlands, maar zijn gezondheid ging er door de ouderdom sterk op achteruit en zijn ogen lieten hem steeds meer in de steek. Hoewel hij zich eerder had voorgenomen om zijn vertaalwerk te staken, leverde hij in 1388 na onophoudelijk aandringen toch nog een bewerking van de dialogen van Gregorius de Grote af. Hierna is van de Hernse kartuizer geen nieuw werk meer bekend.

Ook in andere kartuizen werd ijverig werd geschreven en vertaald. Vaak gebeurde dat in het Latijn, maar van een aantal auteurs zijn ook Nederlandstalige werken of vertalingen bekend. Hendrik van Coesfeld (?-1410), die achtereenvolgens prior was in Arnhem, Zelem en Geertruidenberg, was de auteur van een aantal Latijnse sermoenen en werken over theologie, liturgie en het kloosterleven. In de brief *Epistola de instructione iuvenum et novitiorum*, waarvan ook een Nederlandse vertaling is bewaard, zette hij op een rij wat er van een jonge kloosterling verwacht werd. De Luikse prior Jacobus van Gruitrode (?-1475) schreef zeven Latijnse *specula* met instructies voor prelaten, priesters en leken en verschillende dialogen of *colloquia*. Meerdere daarvan zijn vertaald in het Nederlands en enkele ook in het Frans. Daarmee laat Gruitrodes oeuvre zien dat de religieuze leescultuur niet gebonden was door regionale of taalkundige grenzen. In de Nederlanden werden vaak dezelfde of erg gelijkaardige devotionele teksten gelezen door sprekers van het Nederlands en het Frans, dat deden ze in de oorspronkelijke taal (Nederlands, Frans of Latijn) of in vertaling. Met om en nabij 55 titels in het Latijn en een aantal werken in de volkstaal, was ook Petrus Dorlandus (?-1507) uit de kartuis van Zelem een buitengewoon productief auteur. Zijn naam is bijvoorbeeld verbonden aan de levensbeschrijvingen van de heilige Anna die omstreeks 1500 in Antwerpen werden gedrukt, waaronder versies in het Nederlands en het Latijn. Daarenboven leverde een ander (Latijns) werk van Dorlandus mogelijk de inspiratie voor het bekende moraliteitsspel *Elckerlijc* (voor ca. 1494/1495), waarvan al snel ook Engelse (*Everyman*, c. 1510) en Latijnse (*Homulus*, 1536) bewerkingen van de drukpers kwamen.
De kartuis van Zelem is echter het best bekend als de plek waar Jan van Brederode (ca. 1372-1415) *Des conincx summe* schreef. In deze bewerking van *Le somme le roi* van Laurent d'Orléans leerde de zondige lezer hoe hij zijn leven kon beteren door de biecht. De vertaler was een vooraanstaand Hollands edelman die eind 1401 als lekenbroeder bij de kartuizers was ingetreden. Na een hele reeks tegenslagen kon de heer van Brederode de schulden die hij gemaakt had om te kunnen huwen met Johanna van Abcoude onmogelijk nog aflossen.

De taal van *Le somme le roi* was voor de nieuwbakken lekenbroeder allerminst een struikelblok. Omstreeks 1475-1477 verklaarde familiebiograaf Johannes a Leydis over heer Jan (§**xl**) dat hij erg bedreven was in het Frans en een devoot boek vertaalde ‘dat hiet Conincks Zom’. In de voorrede van *Des conincx summe* had Brederode aandacht voor de verschillen tussen het Frans en het Nederlands: Franse woorden konden niet zonder slag of stoot in het Nederlands worden omgezet, want zoals algemeen bekend was had het Frans ‘een ander maniere van spreken […] dan dat duutsche doet’. Net als Diederik van Assenede moest Brederode soms woorden toevoegen en elders de tekst weer bekorten, maar in de geest van Hieronymus hoopte hij dat hij aan ‘den sinne ende die grote materie’ (de betekenis en de grote lijnen) niet had geraakt.
Dat de tekst oorspronkelijk in het ‘Walsche’ geschreven was deed overigens geen afbreuk aan de zeer devote inhoud ervan. In de vijftiende eeuw stonden Franse teksten wel vaker model voor religieus-didactische literatuur in het Nederlands. De *Pèlerinage de la vie humaine*, de eerste van drie allegorische pelgrimsteksten die tussen circa 1330 en 1350 geschreven werden door Guillaume de Digulleville, werd zelfs meermaals in het Nederlands bewerkt. Naar het model van de encyclopedische *Roman de la rose* behandelde de cisterciënzer de uitdagingen van het menselijke bestaan, de relatie tussen ziel en lichaam, de verlokking van zonde en de troost van een deugdzaam leven. Net als bij de *Gulden legende* raakten de verschillende vertalingen van de *Pèlerinage* met elkaar vermengd, mogelijk omdat bepaalde vertalingen of voorbeeldhandschriften onvolledig waren of omdat voor bepaalde passages een andere versie de voorkeur genoot.
@Vignet@V.1.07 Jan van Brederode *Des coninx summe@*

Toen zijn schoonvader Willem van Abcoude in 1407 overleed, gooide Jan van Brederode het roer nogmaals om. Hij stelde alles in het werk om aanspraak te kunnen maken op de erfenis van Johanna, die tegelijk met haar echtgenoot was ingetreden in het Magdalenaklooster in Wijk bij Duurstede. Brederode verliet de kartuis in Zelem en liet zijn *Summe* onvoltooid achter. Een poging om zijn voormalige echtgenote uit het klooster te schaken liep uit op een fiasco: Brederode werd gearresteerd en opgesloten. Eenmaal vrijgekomen bracht hij zijn laatste levensjaren door als huurling. In 1415 sneuvelde hij samen met duizenden anderen, onder wie heel wat edellieden, op het slagveld van Azincourt. Zijn vertaalproject werd door een ander afgewerkt, misschien wel door zijn broer Dirk, die ondertussen van Arnhem naar de kartuis van Zelem was overgeplaatst. In 1478 werd *Des coninx summe* voor het eerst gedrukt in Delft. In de daaropvolgende decennia verschenen nog drukken in Delft, Hasselt, Haarlem en Antwerpen, die getuigen van de grote populariteit van de tekst.
Jan van Brederode droeg zijn bewerking op aan een ‘sonderlinghe lieve ende seer gheminde neve ende broeder in Jhesu Cristo’ (bijzonder beminde ‘neve’ en broeder in Jezus Christus). Brederode kan daarbij gedacht hebben aan een familielid, maar evengoed aan een vriend of een geloofsgenoot. In één handschrift volgt op de aanspreking ‘neve’ de naam ‘Johan van Yselstein’. Of dat een oorspronkelijke lezing is of een latere toevoeging, is nog niet uitgeklaard, maar mogelijk gaat het om de gelijknamige heer van Bommenede die aan moederszijde een verre verwant was van de vertaler. In ieder geval illustreert dit voorbeeld dat er met de prologen van vertalingen (en andere teksten) werd geknoeid: informatie over de auteur of het publiek kon worden toegevoegd of overgeslagen, zonder dat die ingrepen

vandaag nog goed merkbaar zijn. In het geval *Des conincx summe* gaan die aanpassingen nog verder dan dit: in een aantal redacties is de naam van de vertaler veranderd in 'Jan van Rode' of helemaal weggelaten. Het is goed denkbaar dat het de kartuizers dwars zat dat een waardevolle tekst uit hun midden met de schandelijke levenswandel van huurling-lekenbroeder Jan van Brederode werd geassocieerd.

De 'goede boeken' van de Moderne Devotie

Omstreeks 1380, mogelijk nadat hem in 1383 met een preekverbod de mond was gesnoerd, vertaalde Geert Grote (1340-1384) Ruusbroecs *Geestelike brulocht* in het Latijn. De bezieler van de Moderne Devotie ('fons et origo moderne devotionis') keek met bewondering op naar 'den goeden heylegen prioer', die hij meermaals opzocht in het Brusselse Zoniënwoud. Toch verbaasde het Grote dat Ruusbroec het had aangedurfd om over diepzinnige onderwerpen te schrijven, een keuze die tegenstand en verwoede aanvallen had uitgelokt. Als vertrekpunt voor zijn *Ornatus desponsationis spiritualis* bediende hij zich dan ook van een tekstredactie van de *Brulocht* waarin, allicht op Grotes eigen aanwijzingen, enkele van de meest controversiële kwesties waren uitgevlakt. Grote was niet de eerste die een traktaat van Ruusbroec in het Latijn vertaalde. De latinist Willem Jordaens (ca. 1321-1372), een van Ruusbroecs medebroeders uit Groenendaal, had eerder een aantal werken van de Brabantse mysticus in het Latijn bewerkt. De officiële versie luidde dat Jordaens' vertaling van de *Brulocht* er kwam op verzoek van de cisterciënzers van Ter Doest, die moeite hadden met Ruusbroecs Brabantse dialect ('ob aquilonaris Flandriae Brabanciaeque ydiomatum dissonantiam'), maar vermoedelijk waren ook de status van Ruusbroecs werk en de actieve distributie ervan buiten de Nederlanden van belang. In elk geval kende de Groenendaalse bewerking een grote verspreiding, tot in Engeland, Frankrijk, Italië en Polen, maar uit de kringen van de Moderne Devotie is er van deze vertaling geen bekend.
Grotes vertaalkeuzes stonden diametraal tegenover die van zijn voorganger, op wiens bewerking hij impliciet reageerde. Ondanks het feit dat een letterlijke vertaling niet altijd recht deed aan de eigenheid van de oorspronkelijke tekst, kondigde Grote aan dat hij vrijwel woord-voor-woord ('verbi fere ex verbo') zou vertalen, waardoor het Latijn van zijn *Ornatus desponsationis spiritualis* opvallend veel invloed vertoont van het Nederlands. Anders dan Jordaens, koos hij nadrukkelijk voor een aanpak zonder stilistische opsmuk. Dat was handig voor de vertaler, maar ook voordelig voor een minder geleerd lezerspubliek ('communitati et ruditati') dat toch Latijn begreep. Bovendien wilde Grote niets toevoegen of weglaten uit zijn brontekst. Daardoor ging de flair van de Nederlandse bewoording grotendeels verloren, maar het Latijn had wel als voordeel dat het voor de geest gemakkelijk verteerbaar was. Behalve aan de *Ornatus* is Grotes naam ook verbonden aan de Latijnse vertalingen van Ruusbroecs *Van seven trappen* en *Een spieghel der eeuwigher salicheit* en Godfried van Wevels *Vanden twaelf dogheden*, maar die identificaties zijn minder definitief.
Grotes vertaling bevestigt het voorwaardelijke respect waarmee vroege sterkhouders van de Moderne Devotie, onder wie ook Hendrik Mande (ca. 1360-1431), het oeuvre van Ruusbroec bejegenden. Aangezien religieuze vrouwen het Latijn doorgaans minder goed beheersten dan hun mannelijke evenknieën in broederhuizen en mannenkloosters, wekt het weinig verbazing dat handschriften met de *Ornatus* voornamelijk terechtkwamen bij mannelijke lezers binnen

de kringen van de kartuizers en de Moderne Devotie. Hoewel de Nederlandstalige traktaten van Ruusbroec, ‘de goede kok’ Jan van Leeuwen en Godfried van Wevel met enige regelmaat te vinden zijn tussen de boeken van lekenbroeders en kloosterzusters, paste de Groenendaalse mystiek minder goed binnen het programma van volkstalige religieuze literatuur dat door de roergangers van de Moderne Devotie werd opgesteld. Grote was de auteur van brieven en traktaten in het Latijn en het Nederlands. Uit ontevredenheid met bestaande (Zuid-Nederlandse?) versies, vertaalde hij delen van het getijdenboek, een verzameling gebeden en andere devotionele teksten die veel gebruikt werden bij de dagelijkse geloofsbeleving. Van het volkstalige getijdenboek uit de kringen van de Moderne Devotie, waarin deze vertalingen zijn verwerkt, zijn volgens een recente schatting nog ongeveer tweeduizend exemplaren bewaard. Daarmee was het zogeheten ‘Getijdenboek van Geert Grote’ zonder enige twijfel het meest verspreide Nederlandstalige boek uit de middeleeuwen. De Nederlandstalige bewerkingen van een zestigtal psalmen en andere devote liederen uit dit gebedenboek hebben we misschien ook te danken aan de grondlegger van de Moderne Devotie. Dat geldt eveneens voor de ‘getijden van de Eeuwige Wijsheid’, die kenmerkend zijn voor deze volkstalige versie en die ontleend zijn aan het Latijnse *Horologium sapientiae* van de Duitse mysticus Henricus Suso (1295-1366), waaraan Grote bijzonder was verknocht.

De fundamenten van de Moderne Devotie werden gelegd in 1374, toen Geert Grote (1340-1384) zijn ouderlijk huis in Deventer openstelde als toevluchtsoord voor arme, vrome vrouwen. De mannelijke tak van de Devotie groeide uit de groep vrome mannen (*viri devoti*), die vanaf omstreeks 1381 samenleefden in de dienstwoning van priester Florens Radewijns (ca. 1350-1400) en zich daar in eenvoud, soberheid en dienstbaarheid spiegelden aan de eerste christengemeenschappen. In de semireligieuze broeder- en zusterhuizen van de Moderne Devotie streefden godvruchtige mannen en vrouwen een deugdzaam leven na zonder een kloostergelofte te hebben afgelegd; andere gemeenschappen sloten zich aan bij een bestaande kloosterregel, die van Augustinus (als reguliere kanunniken of kanunnikessen) of de derde regel van Sint Franciscus (als tertiarissen). Omstreeks 1500, strekte de invloed van de Moderne Devotie zich uit over de Nederlanden, tot in Parijs en het Rijngebied.

Hoewel teksten een belangrijke rol vervulden in de spiritualiteit van de Devoten, was boekenkennis geen doel op zich. Het geschreven woord stond in het teken van de persoonlijke devotie, leverde stof tot nadenken en gaf via voorbeelden of advies aanleiding tot deugdelijk gedrag. De broeders en zusters selecteerden geschikte citaten, die ze al herkauwend verinnerlijkten en vervolgens in de praktijk vervulden. Diepzinnige theologische bespiegelingen of mystieke bevlogenheid waren daarbij van weinig belang. In dat opzicht wekt het weinig verbazing dat de Groenendaalse mystiek door onder anderen Hendrik Mande (ca. 1360-1431) in een praktischer kleed gestoken werd. Vanuit dezelfde pragmatische ingesteldheid werd de *Glossa Tripartita super Cantica*, een geleerd Latijns Hoogliedcommentaar uit de dertiende eeuw, in de *volkstalige Bedudinghe* op cantica canticorum getransformeerd tot een instrument voor contemplatie en meditatie.

In de broeder- en zusterhuizen en kloosters van de Moderne Devoten werden sobere boeken gemaakt voor de liturgie en persoonlijke geloofsbeleving, die vervolgens in de eigen gemeenschappen werden gebruikt. In de kloosters werd er ook tegen betaling geschreven. In het zusterboek van Diepenveen staat bijvoorbeeld te lezen hoe Beatrix van der Beeck (?-1500), die 65 jaar in het klooster zou verblijven, het lange tijd moest stellen zonder psalter en

missaal, boeken die ze nodig had voor de dagelijkse gebedspraktijk. Aangezien in die periode in Diepenveen ‘omme ghelt’ (tegen betaling) geschreven werd, regelde Beatrix ‘heymelick’ dat ze het materiaal (stof) kreeg van enkele vrienden, die ook betaalden voor het kopieerwerk. Geregeld maakten de broeders en zusters op bestelling ook exemplaren in een luxueuzere uitvoering met geschilderde miniaturen en versierde initialen, die bestemd waren voor eigenaars uit welgestelde families – dat konden leken zijn, maar ook religieuzen. Voor de broeders en zusters was het kopiëren van stichtelijke teksten niet alleen een vorm van lichamelijke ascese; de gefocuste interactie met de tekst die eigen was aan het schrijfwerk, bevorderde ook het individuele geestelijke leven van de afschrijvers. Het ontzagwekkende aantal boeken met Nederlandstalige devotionele teksten dat uit de laatmiddeleeuwse Nederlanden is bewaard, getuigt nog van de grote invloed die de Moderne Devotie op het vlak van de volkstalige boekproductie – en vertaling – heeft uitgeoefend.

Dat boeken en vertalingen een belangrijke rol gingen spelen in de geloofsbeleving van de Moderne Devoten had veel te maken met de grondlegger van de beweging. Grote studeerde onder andere theologie en kerkelijk recht in Parijs en streefde een kerkelijke loopbaan na totdat zijn leven omstreeks 1374 een opmerkelijke wending nam. Over de precieze oorzaak van de plotse inkeer deden verschillende verhalen de ronde, maar het lijkt wel zeker dat Grotes boeken over astrologie en magische recepten (‘libros […] artis magice’) met zijn instemming openbaar werden verbrand, dat hij een aanzienlijk deel van zijn vermogen wegschonk aan minderbedeelden en zijn huis in Deventer (het Meester Geertshuis) beschikbaar stelde voor arme vrouwen. Zelf koos Grote resoluut voor een leven in godsvrucht. Hij keerde zich af van wereldse ijdelheden, streefde op elk vlak eenvoud na en wijdde zich aan gebed en meditatie op het lijden van Christus.

Tussen 1374 en 1379 verbleef Grote als gast in de kartuis van Monnikenhuizen, waar hij gebruikmaakte van de kloosterbibliotheek en zich verdiepte in de spiritualiteit van de kartuizers. Tijdens een bezoek aan Parijs kocht Grote nog een verzameling boeken, die later deel gingen uitmaken van de gemeenschappelijke bibliotheek in het Heer Florenshuis in Deventer, waar op zijn aandringen ook teksten werden gekopieerd. Zijn leesprogramma bestond uit een aantal essentiële teksten, bovenal het Nieuwe Testament en boeken van en over de woestijnvaders, gevolgd door werk van Augustinus en Bernardus van Clairvaux, Suso’s *Horologium sapientiae*, Bijbelcommentaren en kerkelijk recht. Grotes aanbevelingen bleven toonaangevend binnen de Moderne Devotie en in de boekenverzamelingen van zusterkloosters, maar ook in begijnhoven, keren telkens opnieuw dezelfde titels terug. In een brief uit 1381 aan Ruusbroec noemde Grote zichzelf ‘inutilis, semper garrulus semperque avarus et peravarus librorum’: onnuttig, vrekkig, een dwangmatig boekenverzamelaar, maar ook een onverbeterlijke prater. Vanaf 1379 trok hij rond als boeteprediker. In het Latijn en het Nederlands droeg hij zijn boodschap van ‘vernieuwde innigheid’ uit en stelde hij allerlei vormen van kerkelijk verval aan de kaak. In 1383 vaardigde de Utrechtse bisschop Floris van Wevelinkhoven een preekverbod uit voor diakens, waarmee Grote effectief het zwijgen werd opgelegd.

Ook nadat Grote in 1384 vroegtijdig overleed, werd het doen en laten van de Moderne Devoten met argusogen gevolgd. Hun samenlevingsmodel zonder kloosterregel, dat gelovigen mogelijk blootstelde aan de invloed van ketterij, kwam onder druk te staan en mannelijke clerici plaatsten vraagtekens bij de ongecontroleerde lectuur van religieuze teksten in het

Nederlands. De strakke protocollen voor het lezen, kopiëren en vertalen van liturgische en devotionele teksten in de volkstaal kunnen gezien worden als een schadebeperkende reactie op dergelijke kritiek van buitenaf, die de houding van kerkelijke gezagdragers ten opzichte van de Moderne Devotie negatief konden beïnvloeden.

Als *armarius* (bibliothecaris) van het Heer Florenshuis, waar hij ook de activiteiten van het scriptorium overzag, lag de boekcultuur van de Moderne Devotie Gerard Zerbolt van Zutphen (1367-1398) na aan het hart. In twee Latijnse traktaten – *De libris teutonicalibus* en *Super modo vivivendi* – bepleitte hij met juridische omzichtigheid de voordelen van volkstalige boeken voor de spirituele ontwikkeling van leken en verdedigde hij het semireligieuze gemeenschapsleven. Zerbolts visie op vertalen zou bepalend worden voor de bedachtzame manier waarop de Moderne Devoten omgingen met teksten die uit het Latijn waren vertaald. Nederlandse versies van Zerbolts Latijnse traktaten werden tijdens openbare bijeenkomsten (collaties) gebruikt om leken te informeren over hoe ze devotionele teksten in hun moedertaal konden benutten bij hun persoonlijk geloofsontwikkeling, maar in de eerste plaats vonden 'ongeletterde' broeders en zusters in deze vertalingen argumenten waarmee ze korte metten konden maken met kritiek op de beweging.

Met talrijke bewijsplaatsen uit werk van onder anderen Augustinus, Hieronymus en Johannes Chrysostomus betwistte Zerbolt de loze bewering dat het leken verboden was om religieuze teksten te lezen in hun eigen taal. Integendeel, dat verdiende lof en aanmoediging. Geen mens maakte zich druk over het feit dat leken 'geesten ende hystorien' (verhalen en geschiedenissen) lazen die een smet waren voor de ziel. Als ze daarentegen nuttige boeken bestudeerden, zoals Nederlandstalige versies van de Bijbel of andere deugdelijke literatuur, was er altijd wel iemand die protesteerde. Dat ging er bij Zerbolt maar moeilijk in. Leken konden toch beter vrome teksten lezen dan leugenachtige verzinsels over 'Roelande ende van den stride van Troyen'? Waarom zou het wel verboden zijn om de Bijbel te lezen in het Nederlands? Het Woord Gods was in het Latijn vertaald omdat 'si alle den andere talen gemeindere es', omdat veel mensen Latijn begrepen, en niet om Latijnonkundigen ervan te weerhouden de Bijbel te lezen in een taal die ze wel verstonden. Al eeuwen waren er Bijbelvertalingen in omloop, waaronder versies in het Gotisch (de Wulfila-Bijbel!), Roetheens, Slavisch en Armeens. Wat zou er dan mis zijn met het lezen van religieuze teksten in het Nederlands?

Tegelijk erkende Zerbolt dat bepaalde boeken niet geschikt waren voor onopgeleide gelovigen. De duistere, profetische delen van de Bijbel waren te hoog gegrepen voor de gewone leek; schadelijke, nieuwerwetse teksten met een afwijkende toon gingen ze ook maar beter uit de weg en heterodoxe boeken die botsten met de kerkleer ('heresie') moesten zonder pardon worden vernietigd. 'Goede Duutsche boeke' daarentegen toonden de gelovigen op een duidelijke en ongecompliceerde manier (met 'pleindere of slechtere materien') hoe ze rechtschapen konden leven, werken en bidden, hoe ze duivelse bekoring konden weerstaan en hoe ze begeerte konden overwinnen. Tot deze categorie behoorden onder andere traktaten over de trappen naar de deugd (zoals Zerbolt er zelf een op zijn naam had staan) en teksten die geschikt waren voor de meditatie op het leven, de passie en het overlijden van Christus. Behalve op de Bijbel, vestigde Zerbolt in het bijzonder de aandacht op vertalingen van gebeden en psalmen. Op het moment dat hij zijn apologieën schreef circuleerden er binnen de Moderne Devotie nieuwe vertalingen van het getijdenboek en de psalmen en mogelijk was

Zerbolt ook al op de hoogte van de evangelieperikopen die Johannes Scutken (actief ca. 1387-1423), *librarius* in klooster Windesheim, uit het Latijn had vertaald. Bepaalde boeken van het Oude en Nieuwe Testament, zoals de profeten en de Openbaring van Johannes, waren enkel weggelegd voor wie de juiste opleiding had genoten, maar in navolging van Johannes Chrysostomus spoorde Zerbolt alle gelovigen met aandrang aan om thuis, in hun eigen taal, de evangelielezing voor te bereiden. Na grondige studie van de Heilige Schrift en meditatie op de betekenis daarvan konden vrome leken die zich voortdurend bezighielden met hun spirituele ontwikkeling – met andere woorden de leden van semireligieuze gemeenschappen – zich ook wagen aan de moeilijkere Bijbelboeken. Wat betreft gebeden in de volkstaal, waarvan het nut door critici betwijfeld werd, deelde Zerbolt de mening van Hugo van Sint-Victor: de oprechtheid van het hart was belangrijker dan een stel uit het hoofd geleerde woorden. Hetzelfde gold voor de psalmen, zelfs al waren die 'quaet ende zwaer te verstaen' (moeilijk te grijpen). Bovendien lazen leken het psalter niet voor de diepere betekenis, maar ter aanwakkering van de 'begherte' (verlangen naar God). Met behulp van een vertaling konden ze tenminste nog de letterlijke betekenis van de psalmtekst begrijpen, maar het was uiteraard niet de bedoeling dat de gemiddelde stads- of dorpsbewoner zich verder ging verdiepen in wat er nu eigenlijk met die liederen werd bedoeld.

Het nut van vertalingen woog op tegen de risico's die ze met zich meebrachten, op voorwaarde dat er behoedzaam mee werd omgegaan. Zerbolt benadrukte dat men steeds nauwgezet moest nagaan of de inhoud van een vertaling niet indruiste tegen de kerkelijke doctrine. Door onkunde of onoplettendheid gingen vertalers soms onbedoeld in de fout. Dat vertalingen van religieuze teksten vrij moesten zijn van ketterij, spreekt natuurlijk voor zich, maar daarnaast stortte iedere gebrekkige vertaling mogelijk ook vers graan op de molen van critici en dat konden de Moderne Devoten vast missen als kiespijn. Zerbolts advies over volkstalige boeken en vertalingen vond wel degelijk weerklank in de kloosters. In de statuten van het in 1399 opgerichte Kapittel van Utrecht klonk het dat de 'bewaerder der boecken' in een tertiarissenklooster erop moest toezien dat boeken 'terechte gecorrigeert worden' en dat er geen teksten gekopieerd werden 'die vreemde wise hebben in woerden off daer dwalinge in staet off dije nijet wel overgeset en sijn' (met ongewone taal, afwijkende inhoud of die niet behoorlijk zijn vertaald). Ook de anonymus die circa 1400 de *Vita Christi* in het Nederlands bewerkte, vreesde dat het hem zuur zou opbreken als zijn vertaling op bepaalde punten inging tegen de kerkleer omdat hij enkele passages slecht begrepen had. Tegelijk was hij er rotsvast van overtuigd dat leken gebaat zouden zijn met dit *Leven ons heren Jhesu Christi* (het zogeheten Pseudo-Bonaventura-Ludolfiaanse Leven van Jezus).

Over lasterpraatjes maakte deze vertaler zich minder zorgen: doorgaans stikten afgunstige 'niders' in hun eigen gif zonder verder veel schade aan te richten en misschien sprak hij op dit vlak ook uit eigen ervaring. Het is niet uitgesloten dat achter de anonymus Wermboud van Boskoop (?-1413) schuilgaat, een van de centrale organisatoren van het Kapittel van Utrecht, die de apologieën van Gerard Zerbolt ongetwijfeld heeft gekend. Omstreeks 1399 kreeg hij het aan de stok met inquisiteur Eylard Schoeneveld, die in Utrecht en Rhenen een onderzoek instelde naar de zusters van het gemene leven die Boskoop onder zijn hoede had. Schoeneveld nam de 'swestriones' vooral kwalijk dat ze zonder juridische basis samenleefden als een kloostergemeenschap. Daarenboven stelde hij het voor alsof de oversten ('martha's') van deze gemeenschappen een schrikbewind voerden. Het werd zusters verboden om zonder

voorafgaande toestemming de eredienst bij te wonen of te biecht te gaan en dan nog uitsluitend bij priesters die door de martha waren goedgekeurd. Wermboud van Boskoop kreeg voor de voeten geworpen dat hij meer dan eens vrouwen had aangespoord om bij hun overste te biechten. Daarenboven legde Schoeneveld Boskoop de bewering in de mond dat hij nog liever een veestal ('stabulum pecudum') bestierde, dan een gemeenschap die leefde onder een kloosterregel, al berustte die beschuldiging vermoedelijk op laster. Dat hij voor de zusters juridisch advies uit het Latijn zou hebben vertaald, lijkt dan weer wel zeer aannemelijk.
De *Vita Christi*-vertaler ondervond vaker dan verwacht hoe moeilijk het was om de betekenis van het Latijn op een correcte manier te vatten. Dat kopiisten de Latijnse tekst in zijn voorbeeldhandschrift grondig hadden verknoeid, maakte zijn werk er niet eenvoudiger op. Naast de kritiek van buitenstaanders, lagen praktische problemen ongetwijfeld mede aan de basis van de richtlijnen die de Moderne Devoten formuleerden voor het kopiëren van boeken en de omgang met vertalingen, al is het nog de vraag of deze protocollen altijd even strikt werden gevolgd. Volgens de *Nacomelinc* van Ruusbroec, die een tijdgenoot was van de *Vita Christi*-vertaler (vermoedelijk Jan Wisse uit Eemstein), moest elk afschrift van een tekst op zijn minst worden gecorrigeerd aan de hand van het voorbeeld. Als een duidelijke fout na raadpleging van het model en zo veel mogelijk andere exemplaren niet kon worden hersteld, kon de corrector zelf een voorstel tot verbetering doen. Die schreef zijn suggestie dan tussen de regels en liet in de tekst ruimte vrij voor het geval er alsnog een betere oplossing aangetroffen werd in een ononderzocht exemplaar. Omstreeks 1510 maande Jan de Wael, tussen 1489 en 1531 biechtvader van het Sint-Agnesklooster in Amersfoort, de vrouwelijke kopiisten in het klooster aan om de tekst uit hun voorbeeld correct, duidelijk en, belangrijker nog, volledig over te nemen. Zowel God als toekomstige lezers zouden hun daarvoor belonen.
Vertalingen werden aan een al even rigoureuze kwaliteitscontrole onderworpen. Dat een onbedachtzame vertaler fouten maakte of hier en daar benedenmaats werk afleverde ('dair sij tonrecht sijn off quelliken overgesattet'), betekende niet dat de hele tekst op de schop moest. Met een exemplaar van het origineel kon de vertaling worden 'gecorregiert' of gereviseerd. Dat gebeurde met teksten uit onder andere Herne en Groenendaal, maar ook met het werk van vertalers uit de eigen kring. De oproep van de *Vita Christi*-vertaler om eventuele fouten in de tekst te herstellen, was dus zeker niet aan dovemansoren gericht. Een groep handschriften van *Tleven ons heren Jhesu Christi* bevat inderdaad een gecorrigeerde versie en daarvoor is de vertaling van de *Vita Christi* ook werkelijk naast een tweede (en beter) exemplaar van de *Vita Christi* gelegd. In de gereviseerde versie waren de jammerklachten van de vertaler niet langer zinvol. Toen er een nethandschrift werd gemaakt met de aangepaste tekst, werden ze dan ook keurig overgeslagen.
In het slechtste geval moest een vertaling gedeeltelijk of volledig worden overgedaan. Terwijl de verschillende Middelnederlandse bewerkingen van *Floire et Blancheflor* en vermoedelijk ook die van *Lancelot en prose*, de *Roman de la rose* en *La Châtelaine de Vergy* tot stand kwamen in van elkaar gescheiden literaire circuits, lijken de dubbels van de Moderne Devotie dikwijls echte hervertalingen te zijn, die er kwamen omdat een bestaande vertaling niet aan de maatstaf voldeed. Zo bestaan er naast de Zuid-Nederlandse vertalingen van de Hernse Bijbelvertaler ook (gedeeltelijke) Noord-Nederlandse bewerkingen van onder andere de *Legenda aurea*, de *Collationes patrum* en de *Verba seniorum.* De Noord-Nederlandse versie van deze laatste tekst is misschien van de hand van eerdergenoemde Wermboud van Boskoop

die volgens Thomas a Kempis enkele ‘dicta sanctorum’ (uitspraken van heiligen) in het Nederlands vertaalde.
De criteria die de Moderne Devoten bij het vertalen hanteerden, liggen in de lijn van Zerbolts normen voor volkstalige literatuur: vertalingen moesten in de eerste plaats duidelijk zijn en stonden in het teken van deugdelijkheid en persoonlijke geloofsbeleving. Volgens de vertaler van de Mariagetijden – meer dan waarschijnlijk Geert Grote – stonden woorden ten dienste van de betekenis en niet omgekeerd. Hoewel hij ernaar streefde om het Latijn zo letterlijk mogelijk in het Nederlands over te zetten, waren er geregeld veranderingen nodig in de woordvolgorde of stonden specifieke termen de transparantie van de tekst in de weg. De doorsnee gelovige (‘die ghemeynt’) begreep bijvoorbeeld niet wat ‘jubilieren’ betekende, dus was een duidelijke omschrijving als ‘volhertelike bliscap’ beter op haar plaats. Om een goed begrip van de tekst nog beter te kunnen verzekeren, waren enkele onderdelen van het getijdenboek (o.a. een aantal psalmen) in hun oorspronkelijke vorm voorzien van een proloog of verklarende glossen, zoals dat ook het geval is in de Noord-Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament.
Ook de anonymus die tekende voor deze bewerking van het Nieuwe Testament – vermoedelijk *librarius* Johannes Scutken (actief ca. 1387-1423) uit Windesheim – beoogde geen woord-voor-woordvertaling, maar een transparante evangelietekst die lezers gemakkelijk konden verstaan. Ter bewerkstelliging van het goed begrip voorzag hij onder andere de Openbaring van Johannes en de Handelingen van de Apostelen van verklarende glossen. De Brieven van Paulus waren volgens de proloog van de vertaler eveneens ‘grondich ende swaer te verstaen den onverstandelen’ (diepzinnig en moeilijk te begrijpen voor onopgeleide geesten). De epistels moesten ‘die duuster oghen’ (onverlichte geesten) ervan weerhouden om in de evangeliën dingen te lezen die er eigenlijk niet stonden, maar hun wel goed uitkwamen. Daarom waren ze ook een nuttige houvast voor gelovigen met een beperkte kennis van het Latijn. Sterker nog, naast de evangeliën waren de Brieven de ‘leerlicste scrifture die ghescreven is’. Het bevreemdde de vertaler dan ook dat ze niet beter bekend waren bij het lekenpubliek, zeker nu er zo veel geschreven werd in het Nederlands. Een selectie van glossen uit het werk van kerkleraars moest lezers de weg tonen naar een juiste interpretatie. De inhoud van de brieven was lastig en in het Latijn werd er met een minimum van woorden een karrevracht aan wijsheid overgebracht; in het Nederlands was dat onbegonnen werk.
Dat de Moderne Devoten er doorgaans naar streefden om een duidelijke tekst af te leveren, betekent overigens niet dat hun vertalingen ook altijd werden gewaardeerd. In de *Navolging Christi* die in 1548 in Antwerpen van de drukpers kwam, maakte Nicolaas van Winghe (ca. 1495-1552) zich sterk dat het werk van ‘Thomas Hamerken van Campen’ nergens op een beroerdere manier was vertaald dan ‘int sticht van Uutrecht of daer ontrent’. In de zestiende eeuw waren er van *De imitatione Christi* al meerdere Middelnederlandse vertalingen in omloop. Nog voor het einde van de vijftiende eeuw verschenen de eerste gedrukte uitgaven daarvan in Delft en Leiden. In Antwerpen herdrukte Willem van Vissenaken in 1544 en 1545 nog een vertaling van Thomas a Kempis’ traktaten die eerder al uitgegeven was bij Willem Vorsterman. Het ligt voor de hand dat Nicolaas van Winghe in de eerste plaats de concurrentie in een slecht daglicht wilde stellen, maar misschien tekende hij ook oprecht bezwaar aan tegen passages die moeilijk te begrijpen waren omdat ze al te letterlijk waren vertaald. Ironisch genoeg moest zijn eigen bewerking ‘in gemeyn Brabansch-duytsch’ het in

1644 afleggen tegen de gereformeerde vertaling van Cornelis Boey (1611-1665) uit Den Haag, waarin Van Winghe omwille van zijn Brabants taalgebruik over de hekel werd gehaald.

Voor vrouwen vertaald

In een weerlegging van het juridische advies dat de zusters van het gemene leven in Utrecht en Rhenen van Keulse juristen ontvangen hadden, merkten de inquisiteurs op dat de sekte van de 'Gerarditessen' ('Gherarditarum') in de steden van het bisdom Utrecht dagelijks aan kracht won. In een tweede exemplaar van de tekst staat de vorm 'Gherardinorum' (Gerardijnen) die ook de mannelijke volgelingen van Geert Grote in de uitspraak betrekt. Toch is de vrouwelijke verbuiging hier goed op haar plaats: binnen de Moderne Devotie waren vrouwen duidelijk in de meerderheid. Hoewel in 1436 bij pauselijke bul was bepaald dat hoogstens dertien vrouwengemeenschappen konden toetreden tot het in 1395 opgerichte Kapittel van Windesheim, was de invloed van de Moderne Devotie voelbaar in enkele honderden vrouwenkloosters in Noordwest-Europa. Van de circa tienduizend religieuze vrouwen die het huidige Nederland omstreeks 1500 telde, kan vier vijfde tot de invloedssfeer van de Devotie worden gerekend. Ook in de semireligieuze gemeenschappen hadden vrouwen de bovenhand: in de vijftiende eeuw waren er voor elk broederhuis drie zusterhuizen. Die verhouding bleef niet zonder gevolgen voor de productie en verspreiding van volkstalige boeken voor de liturgie en devotie en dus ook voor de vertaalactiviteit in de Nederlanden.
Behalve voor de lekenbroeders, was het intellectuele leven in mannenkloosters vrijwel volledig afgestemd op het Latijn. Volkstalige teksten en vertalingen waren bestemd voor devote leken en semireligieuzen, maar vonden vooral ook een publiek bij de bewoonsters van zusterhuizen en vrouwenkloosters. Deze vrome vrouwen waren voor hun religieuze ontwikkeling in de eerste plaats aangewezen op volkstalige teksten die voornamelijk geschreven, vertaald of aangeleverd werden door mannelijke clerici. Wermboud van Boskoop vertaalde het advies van de Keulse juristen voor de zustergemeenschappen van Utrecht en Rhenen. Vermoedelijk behoorden deze vrouwen ook tot het lekenpubliek ('fidelium laicorum') waarvoor hij enkele 'sanctorum dicta' (uitspraken van heiligen) in het Nederlands heeft bewerkt. Rector Jan Storm (ca. 1425-1488) van het klooster Jericho in Brussel, en Nicolaas de Dinter (?-1518), *socius* in Bethanië in Mechelen, vertaalden voor de kloosterzusters homilieën uit het Latijn. Gezien de grote behoefte aan Nederlandstalige boeken in vrouwenkloosters, werden daar ook vaak volkstalige handschriften gekopieerd en verlucht, zoals ten overvloede blijkt uit de colofons in bewaarde handschriften met devotionele literatuur.
De mannelijke leiders van de Moderne Devotie schreven in het Latijn, behalve wanneer ze nadrukkelijk het woord richtten tot leken en vrouwengemeenschappen. De Latijnse traktaten van onder anderen Gerard Zerbolt, Gerlach Peters (1378-1411) en Thomas a Kempis (ca. 1380-1471), werden in het Nederlands vertaald voor gelovigen die het Latijn van de mannelijke kerkhiërarchie niet voldoende beheersten. Dirc van Herxen (ca. 1381-1457), de Latijnse Maerlant van de Moderne Devoten ('omnium devotorum generalis pater'), bezorgde 'zusters en maagden' een Nederlandse vertaling van zijn lofzang op de kuisheid, waarvan de melodie geïnspireerd was op een scabreus liedje dat hij van een dienstmeid had gehoord. Omgekeerd werd een handvol Nederlandstalige teksten uit het vrouwenklooster Diepenveen

in het Latijn vertaald. Omstreeks 1500 bundelden de broeders van het Heer Florenshuis in Deventer allerlei belangwekkend materiaal over de Moderne Devotie. In hun verzameling namen ze onder andere een Latijnse vertaling op van de leefregel voor vrouwen (*Vivendi formula*) van priorin Salome Sticken (ca. 1369-1449) alsook van enkele Nederlandstalige *viten* van rectoren en zusters die de bewoonsters in hun zusterboek hadden opgetekend. Hoewel het overdreven zou zijn om te stellen dat er binnen de Moderne Devotie uitsluitend voor vrouwen werd vertaald, kan het belang van vrouwengemeenschappen voor de verspreiding en receptie van Nederlandstalige devotionele teksten moeilijk worden overschat. Handschriften met vertaald religieus proza kunnen doorgaans geassocieerd worden met (semi)religieuze vrouwengemeenschappen, terwijl exemplaren met de Latijnse brontekst voornamelijk afkomstig zijn uit het bezit van mannelijke eigenaars. Een goed voorbeeld hiervan is de overlevering van Gerard Zerbolts *De spiritualibus ascensionibus*, waarin beschreven werd hoe de mens via drie 'geestelijke opklimmingen' zijn staat van zonde kon overstijgen en vervuld kon worden van de liefde Gods. Het Latijnse traktaat, dat in ongeveer honderdvijfentwintig handschriften is bewaard, bereikte voornamelijk mannelijke lezers uit de kringen van de Moderne Devotie, kruisheren en kartuizers. De Middelnederlandse versie was daarentegen vooral populair bij een vrouwelijk publiek. Van de achttien exemplaren waarvan de oorspronkelijke bezitter kan worden geïdentificeerd is het merendeel afkomstig uit vrouwenkloosters, waar gedeeltelijke vertalingen ook werden gebruikt bij de meditatie op het lijden van Christus; twee exemplaren met een Nederduitse bewerking kunnen in verband worden gebracht met kartuizer- en kruisbroedergemeenschappen.
Eenzelfde patroon zien we bij andere vertalingen van devotionele teksten. In regularissenkloosters werden vertalingen van onder andere hymnen en sequensen dikwijls ingezet om novicen wegwijs te maken in de liturgie en hen voor te bereiden op het koorgebed en de eredienst; bij de tertiarissen werden de liedteksten bij de persoonlijke geloofsbeleving gebruikt. Vertalingen van het psalter en het Nieuwe Testament werden op een gelijkaardige manier benut. Drie kwart van de handschriften van de Noord-Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament waarvan de herkomst bekend is, behoorde toe aan gemeenschappen van religieuze vrouwen, waar de zusters met behulp van de evangelievertaling de schriftlezing zelfstandig konden voorbereiden. Handschriften met een evangelieharmonie of alleen het passieverhaal kwamen van pas bij de dagelijkse meditaties op het leven en lijden van Christus. In dat verband is het weinig verwonderlijk dat ook het eerder vermelde *Leven ons heren Jhesu Christi* vooral een vrouwelijk publiek bereikte. 36 van de ongeveer tachtig bewaarde exemplaren komen uit het bezit van vrouwelijke eigenaars (zusters van het gemene leven, kloosterzusters, begijnen en privé-eigenaresses) of zijn door vrouwen gekopieerd. Slechts tien exemplaren kunnen met mannengemeenschappen in verband worden gebracht. Twee daarvan zijn afkomstig uit de Brusselse priorijen Rooklooster en Groenendaal, waar men vermoedelijk passages uit het *Leven* voorlas tijdens de maaltijden van de lekenbroeders. Volkstalige teksten over het kloosterleven, ascese, zonden en deugden vonden eveneens gretig aftrek in vrouwengemeenschappen. Volgens de levensbeschrijvingen van Johannes Brinckerinck (ca. 1359-1419), de oprichter en eerste rector van klooster Diepenveen, werden de zusters in Deventer herhaaldelijk lastiggevallen door mannelijke clerici die niet konden verkroppen dat deze vrouwen de *Profectus* lazen in de volkstaal. De driedelige *Profectus religiosus* van David van Augsburg begon als een handleiding voor monniken (Boek **i**), maar

behandelde ook de hoofdzonden (Boek **ii**) en zeven stappen naar zedelijke vervolmaking (Boek **iii**). Binnen de Moderne Devotie was het werk een bron van inspiratie voor belangrijke figuren zoals Florens Radewijns, Gerard Zerbolt en Thomas a Kempis. Van *Dat spiegel der monicken*, een vertaling van het eerste boek, zijn minstens negen handschriften bewaard. Van de twee vertalingen van Boek **ii** en **iii** zijn in totaal een twintigtal exemplaren overgeleverd, waarvan de meeste wederom afkomstig zijn uit gemeenschappen van (semi)religieuze vrouwen, al zijn er ook enkele exemplaren bekend van begarden, regulieren, cellebroeders en kruisheren. Dirc van Herxen verwerkte bovendien 29 lange excerpten uit de *Profectus* in zijn *Collatieboeken*. Anders dan met zijn Latijnse traktaten, mikte Van Herxen met deze Nederlandstalige verzamelingen nadrukkelijk op een lekenpubliek dat gebaat zou zijn met de thematisch gerangschikte uittreksels uit het werk van onder anderen kerkvaders, Bernardus van Clairvaux, Henricus Suso, Caesarius van Heisterbach en Thomas van Cantimpré. In het regulierenklooster Gaesdonck werd het *Collatieboek* vermoedelijk gebruikt tijdens de refterlezing of de collatiegesprekken van de lekenbroeders. Ook bij de regularissen van het Agathaconvent in Amersfoort zullen de bespiegelingen en exempelen uit het collatieboek op zon- en feestdagen stof geleverd hebben voor de collaties die vermoedelijk ook openstonden voor externe deelnemers.

Net als het eerste boek van de *Profectus* was het *Bonum universale de apibus* van Thomas van Cantimpré opgevat als een handleiding voor kloosterlingen. Omstreeks 1450 werd Cantimprés ‘Bijenboek’ tweemaal in het Nederlands vertaald. Zoals de *Profectus*-vertalingen dankten deze bewerkingen hun succes vooral aan gemeenschappen van devote vrouwen. De toenemende verkloostering binnen de Moderne Devotie zorgde ongetwijfeld voor een groeiende behoefte aan volkstalige gidsen voor het kloosterleven. De manier waarop in de tweede bewerking het zwaartepunt kwam te liggen bij de concrete, illustratieve exempelen en de inleidende bespiegelingen vrijwel volledig werden genegeerd, sluit in ieder geval naadloos aan bij de pragmatische ingesteldheid van de Moderne Devotie.

Het belang van vertalingen voor de geloofsbeleving in vrouwenkloosters blijkt ook duidelijk uit het *Informieringheboeck der jongen* van Jan de Wael. In zijn handboek voor jonge zusters beschreef de biechtvader van het Sint-Agnesklooster hoe novicen met de ondersteuning van ervaren mentoren de kennis en vaardigheden opdeden die ze nodig hadden voor het leven in de kloostergemeenschap. Aangezien lezen, contemplatie en meditatie een belangrijke rol speelden in de spirituele ontwikkeling van de zusters, wijdde De Wael een apart hoofdstuk aan de teksten die ze – elk naar eigen vermogen – moesten bestuderen. Daarin rangschikte hij de Nederlandstalige boeken van het klooster in drie categorieën, die overeenstemden met specifieke fasen in de spirituele ontwikkeling van de kloosterzusters.

De rode draad was de *Profectus*, die dienstdeed als introductie voor novicen, maar evengoed gevorderde zusters aanzette tot meditatie en devotie. In het begin van hun opleiding lieten de novices zich voorlezen door meer ervaren zusters; vervolgens gingen ze zelf met de verplichte lectuur aan de slag. Beginnelingen studeerden voornamelijk in basisteksten over het leven binnen de kloostermuren, zoals vertalingen van de *Speculum virginum* en het eerste boek van de *Profectus*. De vier evangeliën lazen ze best in kleine stukjes onder begeleiding van ervaren zusters, die hun konden bijstaan bij het vinden van de juiste interpretatie, een beetje zoals ‘levende glossen’. Daarnaast lazen de jongste leden van de gemeenschap voornamelijk traktaten over onthechting, zonde en deugd. Gevorderden, die zo veel mogelijk streefden naar

puurheid en een deugdzaam leven, bogen zich over het tweede boek van de *Profectus* en lazen vertalingen van de kerkvaders, Zerbolts *De spiritualibus ascensionibus*, de epistelen en Bonaventura's *De triplici via*. Volmaakte zusters bestudeerden onder andere Nederlandse versies van *De septem processibus religiosorum* (het derde boek van de *Profectus*), sermoenen, werken die toegeschreven werden aan Augustinus en Bernardus van Clairvaux en de mystiek van Suso's *Horologium*, de *Stimulus amori* en *Die geestelike brulocht* van Jan van Ruusbroec. Zusters in deze derde groep mochten zich ook wagen aan de Handelingen van de apostelen en de Apocalyps.

De leessuggesties in het *Informieringheboeck* beantwoorden in grote lijnen aan de adviezen van Grote en Zerbolt, al wordt aan mystiek misschien een belangrijkere plaats toegekend dan op basis van de veertiende-eeuwse overzichten zou worden verwacht. Er zijn dan ook veel overeenkomsten met wat er in laatmiddeleeuwse boekenlijsten uit andere vrouwengemeenschappen gevonden wordt. Achteraan in een handschrift met de Noord-Nederlandse vertaling van de Brieven van Paulus bevindt zich bijvoorbeeld een lijstje met zeventien titels dat behalve vertalingen van boeken uit het Nieuwe Testament ook Nederlandstalige sermoenen, teksten over de kerkvaders en een traktaat over de tien geboden bevat. Ook hier vinden we behalve de *Profectus* Suso's *Horologium* en Ruusbroecs *Brulocht* terug. De herkomst van dit 'boec van pauwels epistelen' en de daarin vermelde boekenverzameling kan niet met zekerheid worden bepaald, maar de twee boeken waarmee het handschrift in de zeventiende eeuw samengebonden werd, wijzen in de richting van het Haarlemse begijnhof.

Als de zeventien titels in het lijstje inderdaad ergens in het begijnhof werden bewaard, vielen ze daar geenszins uit de toon. De Haarlemse begijn 'Lisebet Jan Pouwels zoens dochter' (?-1413) liet na haar dood een aantal Nederlandstalige boeken na die ze in bewaring gaf bij de zussen Hildegont en Griete, op voorwaarde dat wie daarom vroeg ze mocht lenen. Het betrof onder andere een gedeeltelijke vertaling van het Nieuwe Testament en een tweede boek met een 'oefeninghe' en vertalingen van Augustinus' *Enchiridion*, de *Profectus* en *De conscientia* van Pseudo-Bernard van Clairvaux. Daarnaast liet Elisabeth nog een aantal boeken na met heiligenlevens, een deel van de *Vitae patrum* over de kerkvaders, Suso's *Hondert artikelen* en een getijdenboek. Elisabeth was lang niet de enige die boeken aan het begijnhof schonk: Geert Grote liet er een papieren boek achter over simonie, dat alleen het Nederlandstalige *De symonia ad beguttas* kan zijn. Jan van den Gronde (?-1392), ook uit de kring van Groote, legateerde Augustinus' *Regula ad servos Dei*. Na de dood van Griete Willems (?-1421), werden haar boeken – een *speculum monachorum* in het Nederlands, 'die vier oefeninghe' van Bonaventura, een boek met exempelen en 'die openbaringhe van Sinte Pouwels' – in bewaring gegeven aan Katrijn Jacobsdochter (?-1430/1463?) 'also langhe als si leeft'.

Daarmee zijn er wel wat overeenkomsten tussen wat er in het Haarlemse begijnhof gelezen werd en de meer dan honderd 'studierboeken' van het Delftse Sint-Barbaraklooster. In de *liberie* werden vooral boeken uit het Oude en Nieuwe Testament bewaard, alsook levens van Jezus, sermoenen (o.a. van Bernardus van Clairvaux), heiligenlevens, Mariamirakels, statuten en kloosterregels. Daarnaast beschikten de kloosterzusters over een of meer Nederlandstalige exemplaren van Augustinus' *Enchiridion*, de *Profectus*, Gerard Zerbolts *Opclimminghe*, Suso's *Horologium* en het *Cordiale quattuor novissimorum* van Gerard van Vliederhoven. Een *Epistolarium* met brieven van Geert Grote, Mechtild von Hackeborns *Revelationes* en

boeken met Nederlandstalige mystiek (o.a. ‘van der gheesteliker bruloft’ van Ruusbroec en een vertaling van de *Stimulus amoris*) stonden naast exemplarische verhalen over Griseldis en Alexander de Grote, de *Sidrac*, ‘twee philosophen boken’, *Tondalus’ visioen* en werken over de tien geboden, het Onzevader en de biecht (*Des coninx summe* en het *Cancellierboec*). De twee ‘boeken van pelgrim’ waren vermoedelijk geestelijke pelgrimages, die gebruikt werden bij de dagelijkse meditatie, of, misschien minder karakteristiek, *Het boek van den Pelgrim*, de Nederlandstalige bewerking van Guillaume de Digullevilles allegorische *Pèlerinages de la vie humaine* die in Haarlem (1486) en Delft (1498) werd gedrukt.

Door vrouwen vertaald?

Dat de geloofsbeleving van zusters van het gemene leven, tertiarissen, kanunnikessen en begijnen een aanzienlijke impact heeft gehad op het ontstaan en de verspreiding van vertaalde liturgische en devotionele literatuur, hoeft geen verder betoog. Bij gebrek aan concrete aanwijzingen blijft de rol van vrouwelijke vertalers daarentegen volkomen onderbelicht. Hoewel de grote betrokkenheid van vrouwen bij zowel de productie (als opdrachtgeefster, kopiist, verluchtster) als de consumptie van Nederlandstalige teksten en boeken algemeen wordt onderkend, zijn de namen van vrouwelijke auteurs dun gezaaid. Van Beatrijs van Nazareth (?-1268), Alijt Bake (1415-1455), Berta Jacobs (ca. 1426-1514) en Anna Bijns (1493-1575) is (voorlopig) geen vertaalwerk bekend. Vermoedelijk is ook de Brabantse mystica Hadewijch (actief ca. 1250) hierop geen uitzondering. Voor de excerpten van pseudo-Richard van Saint-Victor en Willem van Saint-Thierry die ze in haar brieven citeert, heeft ze hoogstwaarschijnlijk bestaande vertalingen geraadpleegd. Voorlopig blijft het dus wachten op de Nederlandstalige Marie de France, Clemence of Barking (beiden actief ca. 1150–1200) of Elisabeth von Nassau-Saarbrücken (ca. 1397–1456).
Toch hebben ook vrouwen devotionele teksten uit het Latijn vertaald. In het *Zusterboek van Diepenveen* wordt Truke van der Beeck (?-1469) omschreven als iemand die altijd met de neus in Latijnse boeken zat. Tijdens de refterlezing las ze ook geregeld uit die boeken voor, niet in het Latijn, maar in het Nederlands (‘ende sie plach vake uten Latien in Duus toe reventer toe lesen’). In kloosters, maar ook daarbuiten, was de combinatie voorlezen/vertalen vermoedelijk dagelijkse kost. Trukes voorleessessies doen in elk geval denken aan Hasardus van Aldehem, de bibliothecaris van Boudewijn **ii** van Guînes, die omstreeks 1200 al voorlezend de inhoud van Latijnse boeken in de volkstaal vertaalde of aan de leenmannen van de heer van Gavere, die in de kerk van Aaigem luisterden naar een Nederlandse parafrase van een Latijnse volmacht.
Dat vrouwen ook vertaalden op papier of perkament staat evenmin ter discussie. Net als in Engeland, Normandië en Duitsland waren er in de middeleeuwse Nederlanden vrouwen die het Latijn goed genoeg beheersten om heiligenlevens, hymnen of gebeden in het Nederlands te bewerken, of die een roman konden vertalen uit het Frans. Hoewel voor meisjes de toegang tot georganiseerd onderwijs doorgaans beperkt bleef tot de *nederscole* of schrijfschool, konden dochters uit welgestelde families Latijn leren in huiselijke kring of binnen de kloostermuren, waar buiten wat strikt nodig was voor de liturgische dienst, af en toe ook grammatica onderwezen werd. Desalniettemin is ook vastgesteld dat de kennis van het Latijn bij Duitse kloosterzusters afnam terwijl het aantal beschikbare vertalingen van Latijnse

standaardteksten steeg. Hoewel de Latijnkundigheid van veel zusters vermoedelijk niet veel verder reikte dan tot wat ze hoorden, baden en zongen tijdens het koorgebed en de eredienst, wordt in het *Zusterboek van Diepenveen* van een aantal bewoonsters met nadruk vermeld dat ze het Latijn beter dan gemiddeld beheersten. Een van hen was subpriorin Katharina van Naaldwijk (1395-1443), de oudste dochter van de vooraanstaande edellieden Hendrik van Naaldwijk en Katherina van Heenvliet, maar ook Truke van der Beeck en haar zus Beatrix 'konden beyde wal Latien lesen'. Voordat ze op haar dertiende besloot naar Diepenveen te gaan, studeerde Lubbe Snavels (?-1450) Latijn bij een privéleraar, de 'ernstige klerk' Gherlacus, die bij haar ouders inwoonde en de kinderen onder zijn hoede had. Als een van de meest erudiete zusters was ze gedurende lange tijd 'ondermeistersche' in de school. Daarnaast was Lubbe boekbindster en corrigeerde ze ook (Latijnse) handschriften. Tegen deze achtergrond lijkt het niet uitgesloten dat de 'libri latini' (boeken in het Latijn) van het Margarethaconvent in Gouda niet alleen ter beschikking stonden van mannelijke zielzorgers, maar ook door de regularissen werden gebruikt. De verzameling van een tachtigtal boeken, die beschreven wordt in een inventaris uit de tweede helft van de vijftiende eeuw, vertoont nogal wat inhoudelijke overeenkomsten met de Nederlandstalige *Liberie* van de tertiarissen uit Delft.

Op het vlak van zusters met een gedegen kennis van het Latijn was Diepenveen geen uitzondering. Ook in het Brusselse regularissenklooster Jericho excerpeerden en kopieerden zusters Latijnse teksten. In enkele handschriften uit dit klooster gingen devotionele teksten in het Latijn gepaard met een Middelnederlandse vertaling. Het is niet uitgesloten dat de zusters die de teksten afschreven sommige van die vertalingen zelf hebben gemaakt. Een van die kopiisten was Elisabeth Mols (?-1538), die, voordat ze in 1504 aan een bijna 35 jaar lange carrière als priorin begon, mogelijk een aantal gebeden uit het Latijn in het Middelnederlands heeft overgezet. Een ander handschrift uit Jericho bevat een Latijnse tekst met *dicta* op de 72 namen van de Heilige Maagd met een vertaling in het Middelnederlands. Ook die vertaling kan het werk zijn van de anonieme kopiiste. Van kloosterzusters uit onder andere Duitsland en Zweden staat vast dat ze teksten uit het Latijn vertaalden; het is bijgevolg zeer waarschijnlijk dat dat ook in de Nederlanden gebeurde.

De 'vertaalverboden' die het Generaal Kapittel van Windesheim uitvaardigde in 1455 en 1466 doen in elk geval vermoeden dat de regularissen niet alleen bij de hoogste uitzondering devotionele teksten vertaalden uit het Latijn. De aanleiding voor het eerste verbod was vermoedelijk een conflict tussen Alijt Bake en het Generaal Kapittel. Bake, die vandaag vooral bekend is om haar mystieke traktaten en commentaren, was in 1445 aangesteld als priorin van het Gentse Galileaklooster. Haar visie op spiritualiteit stond echter haaks op wat er in de kloosters van Windesheim gangbaar was en in 1454 werd ze om niet nader bepaalde reden – vermoedelijk weerspannigheid of openbare kritiek op het Kapittel – uit haar functie ontzet en verbannen naar Antwerpen. Het schrijf- en vertaalverbod uit 1455 bepaalde dat nonnen of zusters die boeken over filosofische leerstellingen of openbaringen (over)schreven voortaan veroordeeld zouden worden tot eenzame opsluiting. Of ze vertelden over hun eigen ervaringen of die van hun medezusters was daarbij van geen belang: dergelijke boeken moesten zonder excuus worden verbrand. Daarenboven mochten de religieuzen het niet langer wagen om teksten uit het Latijn in het Nederlands te vertalen. In 1466 werd het vertaalverbod in enigszins getemperde vorm herhaald: vrouwen die onder de hoede van Windesheim

stonden en een boek of traktaat wilden vertalen in de volkstaal, moesten daarvoor eerst de toestemming krijgen van het Generaal Kapittel.
Enerzijds sloten deze ‘vertaalverboden’ naadloos aan bij Zerbolts richtlijnen voor de gecontroleerde toegang tot volkstalige devotionele literatuur. Het Kapittel van Utrecht nam met betrekking tot de tertiarissen eerder al gelijkaardige maatregelen en bepaalde in 1437 dat de (‘duistere’) boeken van het Oude Testament en de Apocalyps uit de kloosters van de tertiarissen verwijderd moesten worden. Verder mochten de broeders en zusters voortaan geen Nederlandstalige *breviaria* (lekenbrevieren of compilaties van bekortende uittreksels) meer aanleggen. Wie deze boeken verborgen hield zonder dat het klooster daarvan op de hoogte was, werd persoonlijk gestraft. Anderzijds lagen de verordeningen in de lijn van een reeks kerkelijke besluiten waarmee vanaf de twaalfde eeuw de actieve rol van vrouwen in de kerk werd beknot, met als gevolg dat ze ook steeds meer uitgesloten bleven van de Latijnse geleerdencultuur. Dat gold eveneens voor een besluit uit 1441 waarin het Kapittel van Utrecht de zusters verbood om (Latijnse) liederen te leren of te zingen in de kerk. Bovendien was het hun voortaan verboden Latijn te lezen en te spreken. De verbodsbepalingen van 1455 en 1466 betekenden in feite een verstrenging (1455) en bevestiging (1466) van het preekverbod voor vrouwen dat in 1234 door Gregorius **ix** was bekrachtigd. Het officiële standpunt van de kerk inzake geloofsonderricht door vrouwen werd met de Bijbel in de hand verdedigd door mannelijke theologen en predikers, die natuurlijk zelf baat hadden bij het verbod. Toch gingen er ook tegenstemmen op die beweerden dat vrouwen in besloten kring (zoals binnen de kloostermuren) anderen mochten onderwijzen over het geloof op voorwaarde dat hun leer was goedgekeurd door de kerk. Anderen stelden dat maagden in het openbaar mochten preken zolang ze daartoe gedreven werden door het vuur van de Heilige Geest. Vanuit dat standpunt waren de visioenen, profetieën, brieven en commentaren van goddelijk geïnspireerde *mulieres religiosae* volstrekt legitiem. Die overtuiging werd klaarblijkelijk niet gedeeld door de mannelijke leiders van de Kapittels van Windesheim en Utrecht die de controle over wat er in ‘hun’ kloosters gelezen en geschreven werd liever in eigen handen hielden. Dat er over vrouwelijke vertalers zo weinig met zekerheid kan worden gezegd, heeft dus misschien wel meer te maken met de vrouwonvriendelijke restricties van de katholieke Kerk, waardoor vrouwen vaker nog dan hun mannelijke collega’s de anonimiteit opzochten, dan met beperkte talenkennis. Ook al was het aantal vrouwen met een degelijke kennis van het Latijn vermoedelijk gering, toch waren ze er en wel op plekken waar het nut van vertalingen naar waarde werd geschat. Het is bijgevolg erg aannemelijk dat meer dan één anoniem bewaarde vertaling het werk is van een vrouw. Dat geldt voor vertalingen in het algemeen, maar vermoedelijk nog sterker voor de vele vertalingen van devotionele teksten die in de moederschoot van de Moderne Devotie zijn ontstaan.

Hoofdstuk 4. 1400-1550. Nieuwe vorsten, nieuwe markten

1 De Nederlanden onder Bourgondisch bewind

Op 19 juni 1369 werd na jarenlang moeizaam onderhandelen in de Sint-Baafs te Gent het huwelijk ingezegend van Filips, hertog van Bourgondië, en Margareta van Male. De bruidegom was de jongste broer van Karel **v** van Frankrijk. De bruid was de erfdochter van Vlaanderen. Om de feestelijkheden gepaste luister bij te zetten bracht Filips naast een hoop exuberante cadeaus uit Frankrijk ook herauten, muzikanten en toppaarden voor het steekspel mee. De extravagantie van het feest moet scherp hebben afgestoken tegen de kommer en kwel van de voorbije jaren. De *Excellente cronike van Vlaenderen* belichtte voor het jaar 1367 de grote sterfte in Holland, Brabant en Vlaanderen. In 1368 gingen de Vlamingen nog gebukt onder de 'alte grote jammer vander pestilencie'. Aan de trouwpartij van 1369 werden (bewust?) niet meer woorden gespendeerd dan strikt noodzakelijk.
Door een samenspel van factoren zouden zowat alle vorstendommen in de Nederlanden zich decennia later verenigd weten in een personele unie van Bourgondische signatuur. Na de dood van (schoon)vader Lodewijk van Male in 1384 volgde het echtpaar Filips de Stoute en Margaretha van Male op in de graafschappen Vlaanderen, Artesië en Franche-Comté en de heerlijkheid Mechelen. Een halve eeuw later verwierf Filips' kleinzoon, Filips de Goede, bovendien het markgraafschap Namen (1429), de hertogdommen Brabant en Limburg (1430) en de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen (1433). Ook in de hertogdommen Luxemburg (1462) en Gelre-Zutphen (1473) kregen de Bourgondiërs uiteindelijk voet aan grond. In de meeste gewesten was hun aanwezigheid al geruime tijd eerder merkbaar door voogdijschap en als gevolg van dynastieke huwelijken. Ondanks de Bourgondische tolerantie in taalzaken, brachten deze politieke ontwikkelingen het evenwicht tussen de meest gebruikte omgangstalen (Latijn, Frans, Nederlands) weer in beweging. Het spreekt voor zich dat deze verschuiving ook duidelijk merkbaar is op het gebied van vertaalactiviteit.

Vertalen aan het hof

In 1451 vertaalde Jean Miélot (?-1472) de *Speculum aureum animae peccatricis* van de Luikse kartuizer Jacobus van Gruitrode in het Frans. De Bourgondische vorsten droegen de kartuizers een warm hart toe. Bij meer dan één gelegenheid consulteerde Filips de Goede de belezen veelschrijver Dionysius van Rijkel uit het *domus betleem* in Roermond (1402/1403-1471), die zijn vorstinnenspiegel *De vita et regimine principissae* opdroeg aan Isabella van Portugal, de echtgenote van de hertog. Miélot was omstreeks 1448-1449 door Filips de Goede aangeworven als kopiist, verluchter en vertaler 'en l'occupacion de translater livres de latin en françois, a les escripre et historier' (om boeken te vertalen uit het Latijn in het Frans, om ze te kopiëren en te illustreren). Al voordat de Bourgondische dynastie aan zet kwam, werd aan de gewestelijke hoven ijverig vertaald. Omstreeks 1400-1425 bewerkten heraut Claes Heynenzoon (ca. 1345-1414), baljuw-secretaris Dirc Potter (ca. 1370-1428) en hofkapelaan-theoloog Dirc van Delf (ca. 1365-1404) in de omgeving van het hof van Holland historiografische, ethisch-moraliserende en stichtelijke teksten uit het Frans, Italiaans en Latijn in het Nederlands. In de grafelijke administratie ontfermde een 'Walschclerc' zich

vanouds over zaken met betrekking tot het Franstalige zustergewest Henegouwen. Toch stond nergens eerder zo uitdrukkelijk te lezen dat het vertalen van (literaire) boeken uit het Latijn in de volkstaal tot het ambtelijke takenpakket behoorde.
Tussen 1448 en zijn dood in 1472 vertaalde Miélot voor de hertog en Bourgondische hovelingen een vijftiental heiligenlevens en religieus-moralistische traktaten en ook enkele werken over adeldom, geografie en klassieke geschiedenis ‘de latin en clair françois’ (uit het Latijn in helder Frans). Buiten de hertogelijke familie werden Miélots teksten gekopieerd voor vooraanstaande leden van de Bourgondische adel onder wie de Brugse edelman Lodewijk van Gruuthuse en Lodewijk van Luxemburg, graaf van Saint-Pol, die na de dood van Filips de Goede in 1467 Miélots nieuwe werkgever werd. Het vaakst kwam de vertaalactiviteit van de Rijselse kanunnik tegemoet aan de devotionele interesses van de hertog. Hoewel Miélot doorgaans dicht bij zijn bronteksten bleef, verraden zijn ingrepen dat hij wel degelijk rekening hield met de voorkeuren van zijn Bourgondische broodheer. In zijn *Sept heures de la Passion* zwakte hij bijvoorbeeld geregeld adviezen af waarvan hij vermoedde dat ze niet in de smaak zouden vallen bij de hertog.
In de proloog op zijn afschrift van de *Croniques abregies* uit 1462 verklaarde redacteur-kopiist David Aubert (?-na 1479) dat de hertog de goede gewoonte had om zich dagelijks te laten voorlezen uit ‘anciennes histoires’ (oude geschiedenissen). Sinds zijn jeugd had hij meerdere vertalers, geleerden, deskundige redenaars, geschiedschrijvers en kopiisten op de loonlijst staan, die in verschillende gewesten hun taken uitvoerden. Onder die ‘translatteurs, grans clers’ en ‘ystoriens’ bevond zich behalve Miélot ook Davids vader, Jean Aubert, die voor Filips de Goede een bekortende vertaling maakte van de *Vita Christi*. Beter bekend is Raoul le Fèvre, wiens Franse bewerkingen van de klassieke verhaalstof over Troje en Jason duidelijk verband hielden met de Orde van het Gulden Vlies, die Filips de Goede in 1430 had ingesteld om de hoge edellieden uit zijn gebieden met elkaar en met de hertogelijke macht te verbinden.
@1.16@
De invloed van de Bourgondische inlijving op het vertaalbedrijf in de Nederlanden was vooral goed merkbaar op het vlak van de historiografie. Tussen 1445 en 1460 werden enkele gewestelijke kronieken van Brabant, Holland en Henegouwen in het Frans vertaald. In tegenstelling tot wat men zou verwachten, ontstonden deze vertalingen niet rechtstreeks op verzoek van Filips de Goede als symbool voor zijn legitieme opvolging in deze gewesten. In de meeste gevallen lag het initiatief bij lokale edellieden of vertegenwoordigers van stedelijke besturen die de geschiedenissen vervolgens aanboden aan de Bourgondische hertog. In 1455 liet de Zeeuwse edelman en vliesridder Wolfert van Borssele de *Chronographia* van Jan Beke in het Frans vertalen. Deze veertiende-eeuwse kroniek gold als de standaardgeschiedenis van Holland en Utrecht en was via de Nederlandse prozabewerkingen die rondom 1400 ontstonden in Utrecht en aan het Hollandse hof lang de belangrijkste bron voor de Nederlandstalige geschiedschrijving in deze noordelijke gewesten.
Toen Brabant in 1430 in de Bourgondische personele unie werd ingelijfd, zette stadspensionaris Petrus de Thymo in Brussel een ambitieus historiografisch project op touw dat moest bijdragen aan de zichtbaarheid van de Zennestad als voornaamste hertogelijke residentie. De *Brabantsche yeesten*, de standaardkroniek die de Antwerpse schepenklerk Jan van Boendale tot aan zijn dood omstreeks 1351 nauwgezet had bijgehouden, werd opnieuw

aangevuld. In twee nieuwe boeken berijmde een anonieme voortzetter, mogelijk hofkapelaan Wein van Cotthem, de Brabantse geschiedenis vanaf de dood van Jan **iii** tot de opvolging van Filips de Goede. Stadspensionaris Petrus de Thymo en hertogelijk secretaris Emond de Dynter (ca. 1370-1449) leverden het bronmateriaal. In 1444 voltooide Hendrik van den Damme in opdracht van het Brusselse stadsbestuur een prachthandschrift van deze bijgewerkte *Brabantsche yeesten,* dat vervolgens in de Brusselse tresorie werd bewaard. Ondertussen was Emond de Dynter begonnen met de materiaalverzameling voor een Latijnse kroniek van Brabant. In 1445 voltooide hij zijn *Chronica nobilissimorum ducum Lotharingiae et Brabantiae ac regum Francorum*, een uitgebreide bewerking van de voortgezette *Yeesten* en andere Brabantse kronieken, die hij opdroeg aan Filips de Goede. De hertog beloonde hem in september 1447 met tweehonderd Rijngulden 'pour faire ung livre de certaines croniques du pays et duchié de Brabant' (voor het schrijven van een kroniek over het hertogdom Brabant). De Henegouwer Jean Wauquelin (?-1452) kreeg de opdracht de Latijnse kroniek in het Frans te vertalen.
Een gelijkaardig scenario deed zich voor bij de *Annales historiae illustrum principum Hannoniae*. De Henegouwse klerk en raadsheer Simon Nockart spoorde Jean Wauquelin aan om de Latijnse kroniek van Jacques de Guise in het Frans te vertalen. Toen ook Filips de Goede in 1446 lucht kreeg van het project, droeg hij Wauquelin op om de onderneming te voltooien. Het werd een werk van lange adem. Pas in 1453, een jaar na het overlijden van de vertaler, werd het derde en laatste deel van de *Chroniques de Hainaut* aan de hertog overhandigd. Met deze vertaalprojecten die op hun initiatief waren opgestart, bemiddelden lokale agenten uit de adel of het stedelijke bestuur een symbolische plek voor de eigen gewestelijke geschiedenis en tradities binnen de mythologie en het bestuur van de overkoepelende personele unie.
Als er een kroniek uit het Latijn moest worden vertaald, was Jean Wauquelin blijkbaar de aangewezen persoon. Daarnaast zette Wauquelin ook berijmde verhalen om in proza. Ook in deze prozabewerkingen liet de Henegouwer zich kennen als historiograaf. In zijn prozaversie van het Franse chanson de geste *Girart de Rousillon* gaf hij bijvoorbeeld te kennen dat hij in het Frans enkele twijfelachtige beweringen had opgemerkt, maar in die gevallen verliet hij zich op de informatie uit Latijnse kronieken, een benadering die zijn verhaal meteen ook de nodige *gravitas* verleende. In 1450 gaf de hertog hem bovendien de opdracht om de vorstenspiegel *De regimine principum* in het Frans te vertalen voor de zeventienjarige erfopvolger, Karel van Charolais. In een rekeningpost uit datzelfde jaar werd Wauquelin aangeduid als 'translateur de livres demourant en nostre ville de Mons en Haynnau' (vertaler van boeken die verblijft in Bergen in Henegouwen). Toch was vertaalwerk slechts een deel van een uitgebreid takenpakket. Als 'clerc' werd hij ook vergoed voor het kopiëren en verluchten van boeken. Desalniettemin mag het bijzonder heten dat in de Bourgondische rekeningen voor Wauquelin de specifieke functieaanduiding 'vertaler' wordt gebruikt.

In de openingsminiaturen van Bourgondische handschriften neemt Filips de Goede of Karel de Stoute geregeld een kijkje in de schrijfkamer van Jean Wauquelin, David Aubert of Raoul le Fèvre. In andere gestandaardiseerde voorstellingen geeft de hertog aanwijzingen aan de vertaler. Of al die bezoeken aan vertalers en auteurs daadwerkelijk hebben plaatsgevonden zoals ze zijn afgebeeld, is hoogst twijfelachtig. Toch blijkt uit rekeningposten over Jean

Wauquelin dat Filips de Goede het productieproces van de teksten die in zijn opdracht geschreven werden graag van nabij volgde. Wauquelin ontving meermaals een vergoeding omdat hij de hertog in Brugge of elders opzocht om te spreken over de vertaling van kronieken en andere boeken. Bodes brachten conceptversies naar de hertogelijke residenties. Pas na een eerste controle, onder andere op taal, kon het uiteindelijke prachtafschrift op perkament worden vervaardigd. Aldus gebeurde bij de *Chroniques de Hainaut* en de *Girart de Rousillon* die in februari en mei 1447 in Brugge werden bezorgd om door de hertog te worden gecontroleerd.

Dat de hertog geïnteresseerd bleef in de vorderingen van een vertaalproject blijkt vermoedelijk ook uit de overlevering van het *Livre des cronicques de Brabant*. De geestelijke vader van deze compilatie was de heer van Kestergat, Jan van Edingen (ca. 1407-1478). Bij het aantreden van Filips de Goede als hertog van Brabant in 1430, was Edingen benoemd tot amman van Brussel, waar hij als vertegenwoordiger van de hertog onder andere toezag op de rechtsgang. Na verloop van tijd werd hij ook aangesteld als hofmeester en raadsheer. Als we de inleiding van zijn kroniek mogen geloven, sprak Edingen geregeld met Filips de Goede over de geschiedenis van Brabant. Over dat onderwerp had de amman van Brussel een heleboel Nederlandstalige boeken gelezen, maar die waren zo talrijk en uitvoerig, dat Edingen besloten had om de belangrijkste gebeurtenissen te laten samenvatten in een verhaal dat paste in één boekdeel. Tijdens een van hun gesprekken had de hertog hem aangespoord dat plan tot uitvoering te brengen. Wanneer Edingen zijn vertaalproject precies op poten zette, is niet bekend. Wel is zeker dat hij de recente voortzetting van de *Brabantsche yeesten* kende en meer dan waarschijnlijk zelfs toegang had tot het auteurshandschrift van die tekst. De Franstalige compilatie van de amman zat dus dicht op de huid van het historiografische project waaraan onder andere het Brusselse handschrift van de *Brabantsche yeesten*, de Latijnse *Chronica v*an Emond de Dynter en Wauquelins Franse vertaling van die laatste tekst verbonden waren.

Filips de Goede overleed voordat Edingen zijn compilatie kon voltooien. Hij droeg de kroniek dus op aan Filips' zoon en opvolger, Karel de Stoute. Voor zover bekend is het dedicatiehandschrift niet bewaard en het *Livre des cronicques* wordt nergens vermeld in de boekenlijsten van de Bourgondische librije. Uit een later afschrift van de Franse kroniek blijkt wel dat er een kopie van 'l'histoire du seigneur de Kestergate' in de hertogelijke bibliotheek aanwezig was. Verrassend genoeg blijkt het niet te gaan om een exemplaar van de voltooide kroniek, maar om de integrale Franse vertalingen van de *Brabantsche yeesten* en de kroniek van de *Grimbergsche oorlog* die de heer van Kestergat als grondstof voor zijn compilatie liet vervaardigen. Het is niet ondenkbaar dat hij deze werkdocumenten als tussentijds rapport aan de hertog toonde, waarna ze terechtkwamen in de Bourgondische verzameling. Deze voorlopige versies waren allesbehalve mooi afgewerkte handschriften, wat onmiddellijk een (gedeeltelijke) verklaring levert voor de afwezigheid van de kroniek in de inventarissen van de Bourgondische bibliotheek.

Het *Livre des cronicques* was lang niet de enige vertaling die opgedragen werd aan Karel de Stoute. In de omgeving van de Bourgondische erfopvolger ontstond een hele reeks vertalingen van Griekse en Romeinse geschiedschrijvers. Rond 1468 vertaalde Charles Soillot (?-ca. 1493) voor hem de *Hiëroon* in het Frans. De basis daarvoor was niet de Griekse tekst van Xenophon, maar de Latijnse versie van de Italiaanse humanist Leonardo Bruni (ca. 1370-

1444). De Rijselse kopiist Jean du Quesne droeg zijn vertaling van Caesars *De bello gallico* (ca. 1472-1474) eveneens op aan de hertog. In 1468 en 1470 maakte de Portugese diplomaat Vasco da Lucena (ca. 1435-1512) voor Karel Franse bewerkingen van Quintus Curtius' *Historia Alexandri Magni* en Xenophons *Cyropaedia* in de vertaling van Poggio Bracciolini (1380-1459). Drijvende kracht achter deze vertalingen was meer dan waarschijnlijk Karels moeder, Isabella van Portugal. Een tiental jaar eerder had Fernando da Lucena (?-1512), waarschijnlijk Vasco's oudere broer, een bewerking van de *Triunfo de las donas* en de *Cadira del honor* van de Galicische Juan Rodríguez de la Cámara aangeboden aan Filips de Goede, schijnbaar in opdracht van de Bourgondische hoveling Vasco Quemada de Villalobos. De 'tres redoubtee dame' aan wie de tekst in één handschrift is opgedragen was mogelijk Isabella van Portugal, die via de vertaling van een tekst over de superioriteit van vrouwen het platvloerse taalgebruik van bepaalde mannelijke hovelingen 'nommez les compaignons du cabaret' (die de gezellen van de herberg worden genoemd) aan de kaak wilde stellen. Het is allerminst ondenkbaar dat zij ook de hand heeft gehad in de klassieke vorming van haar zoon.
Naast de persoonlijke devotie, ambities, interesses of verwezenlijkingen van de hertog, waren ook crisis en conflict belangrijke drijfveren voor vertaling. In 1455-1456 vertaalde Jean Miélot de kruisvaardershandleiding *Directorium ad passagium faciendum transmarinum* en de *Descriptio Terrae Sanctae* van Burchardus de Monte Sion, een reisgids naar het Heilig Land. Beide vertalingen ontstonden in de nasleep van de kruistochteed die hertog en hof het jaar voordien in Rijsel hadden afgelegd, nadat de troepen van de Ottomaanse sultan Mehmet Constantinopel op 29 mei 1453 hadden ingenomen. Filips de Goede dacht al langer na over een nieuwe kruistocht, maar die plannen werden pas in 1451 voor het eerst openbaargemaakt tijdens het Kapittel van het Gulden Vlies in Bergen. Al in de jaren veertig leverde de Bourgondische hertog schepen voor de christelijke vloot in de strijd tegen de Ottomanen, die voor Filips de Goede vooral ook een persoonlijke aangelegenheid was. In september 1396 was zijn vader, Jan zonder Vrees, toen nog graaf van Nevers, gevangengenomen bij de slag van Nicopolis. Pas in februari 1398 keerde hij terug in Dijon nadat een enorm losgeld was betaald.
Tijdens het *Banquet du faisan* (Feest van de fazant) in 1454 zwoer Filips plechtig dat als de Franse koning of een andere vorst het kruis opnam tegen de Ottomaanse sultan, hij in eigen persoon zou deelnemen aan de veldtocht en – als hij daartoe werd uitgedaagd – het duel zou aangaan met de Ottomaanse opperbevelhebber. Andere invloedrijke edellieden volgden zijn voorbeeld. In de daaropvolgende maanden en jaren werden daadwerkelijk bondgenootschappen gesmeed en herbevestigde Filips telkens opnieuw zijn engagement. Op de rijksdag van Wiener Neustadt in februari 1455 onderhandelden vooraanstaande Europese vorsten over concrete afspraken, maar door het overlijden van paus Nicolaas **v** werd de expeditie met een jaar uitgesteld. Ondertussen ging Filips in zijn gewesten op zoek naar de benodigde fondsen. In de periode dat Miélot zijn vertalingen afleverde werden de plannen van de hertog almaar concreter. In het campagneplan dat in januari 1457 werd opgesteld in Sluis werden twee routes tegen elkaar afgewogen: de eerste via Frankrijk en Italië, de tweede via Duitsland en Bohemen. Die twee routes werden ook uitvoerig beschreven in het *Directorium* dat Jean Miélot onlangs uit het Latijn had vertaald.
Omstreeks dezelfde tijd bewerkstelligde een ander conflict de totstandkoming van de *Croniques des pays de Hollande, Zellande et aussy em partie de Haynnau*. Deze Franse

vertaling was gebaseerd op de meest uitgebreide redactie van een korte Nederlandse prozakroniek over de graven van Holland, die in slechts één handschrift is bewaard. De Bourgondische heraut Hendrik van Heessel voltooide dit afschrift op 28 juli 1456, luttele maanden na het Kapittel van het Gulden Vlies in Den Haag, waarna het kroniekje terechtkwam in de bundel werkdocumenten die de heraut gedurende een periode van ongeveer twintig jaar bijgehouden had. Van Heessel vertrok vermoedelijk van een van de oudere versies, die hij zelf aanvulde tot zijn eigen tijd, maar doordat aan het einde van het handschrift één of enkele bladen ontbreken, breekt de tekst abrupt af bij het beleg van Gorinchem in 1417. Vermoedelijk eindigde Van Heessels Nederlandse versie, net als de Franse vertaling, oorspronkelijk met een cliffhanger: de verkiezing van Gijsbrecht van Brederode tot bisschop van Utrecht op 7 april 1455.

In het laatste hoofdstuk van de *Croniques des pays de Hollande* werd het twintigjarige bewind van Filips de Goede neergezet als een tijd van ongeziene 'pais et union'. De veronderstelde periode van vrede en eendracht paste bij het imago van 'prince naturel' of 'natuurlijke vorst' dat Filips de Goede, als inwijkeling, van zichzelf wilde uitdragen. Het beeld van de Bourgondische vredesvorst werd dan ook een terugkerend motief in het werk van auteurs uit Bourgondische hofkringen zoals David Aubert. Conflicten met de buurlanden en interne opstanden in de steden van Holland en Vlaanderen werden met de mantel der liefde bedekt. Dit idyllische beeld stond in sterk contrast met de donkere wolk die na de Utrechtse bisschopsverkiezingen boven de Bourgondische gebieden in het noorden hing. Op het moment dat Hendrik van Heessel het Nederlandse gravenkroniekje kopieerde, waren Filips' troepen in Leiden gestationeerd met het oog op de belegering van Utrecht. In november 1455 had Filips zich na lange tijd in Den Haag laten zien om een bijdrage te vragen voor zijn kruistocht tegen de Ottomaanse sultan. Onruststokers fluisterden hem in het oor dat met Gijsbrecht op de Utrechtse bisschopstroon de adellijke Brederodes en hun Hoekse aanhangers gevaarlijk veel macht in handen zouden krijgen waardoor de positie van de hertog in Holland in het gedrang kwam. Dat Filips de Goede liever zijn natuurlijke zoon David van Bourgondië als bisschop van Utrecht zag om zo zijn greep op het bisdom te versterken, ligt waarschijnlijk dichter bij de waarheid.

Tot dusver hadden onderhandelingen met de Brederodes niet veel zoden aan de dijk gezet. De Bourgondische hertog zette paus Calixtus **iii** zwaar onder druk. Als David niet als bisschop werd geconfirmeerd, zou Filips zijn steun voor een nieuwe kruistocht intrekken. Gijsbrecht van Brederode zocht hulp bij Frederik **iii**, keizer van het Heilige Roomse Rijk. Enkele maanden eerder had Filips tijdens het Kapittel van het Gulden Vlies nog geprobeerd te verhinderen dat vliesridder Reinoud **ii**, de invloedrijke heer van Brederode, zijn broer Gijsbrecht nog langer militaire ondersteuning zou bieden. Op 2 mei was Reinoud, die de bui ongetwijfeld zag hangen, niet komen opdagen bij de kapittelvergadering in Den Haag. In plaats van de verwachte verontschuldiging stuurde hij alleen een blanco boodschap met zijn zegel. Hij werd opnieuw ontboden om op 9 mei voor de vergadering te verschijnen. Op 11 mei arriveerde hij en excuseerde zich bij zijn ordebroeders, twee dagen te laat, en in het Nederlands terwijl de officiële talen tijdens de ordevergadering Frans en Latijn waren. Reinoud beweerde dat zijn afwezigheid enerzijds volgde uit overmacht en anderzijds te wijten was aan onwetendheid. Kanselier Rolin legde in het Frans uit wat de heer van Brederode ten laste werd gelegd waarop hofmeester Pierre Bladelin de beschuldiging in het Nederlands

herhaalde. Reinoud van Brederode vroeg een schriftelijk verslag, een Nederlandse vertaling van de ordestatuten en bijstand van enkele tweetalige ordebroeders. Op 12 mei pleitte Brederode zijn zaak voor de leden van de orde, knielde en met ontbloot hoofd verzekerde hij de hertog dat zijn gedrag in de toekomst geen reden zou zijn voor verdere wrevel.
Het is moeilijk voor te stellen dat de heer van Brederode geen Frans verstond. Hij was nota bene een neef van kartuizer Jan van Brederode die een halve eeuw eerder de *Somme le roi* in het Nederlands had vertaald. Sterker nog, in 1445 huwde Reinoud met de Franstalige dochter van de Henegouwse edelman Guillaume de Lalaing, Yolande, die was opgegroeid aan het hof van Isabella van Portugal. Meer dan waarschijnlijk gebruikte de beklaagde gebrekkige talenkennis als excuus. Dat er telkens opnieuw van alles vertaald moest worden, was bovendien een handige vertragingsmanoeuvre. Verder is het mogelijk dat Brederode zich niet wou laten misleiden door de juridische details van een taal die niet de zijne was.
De Franse vertaling van het Hollandse prozakroniekje was onmiskenbaar een Bourgondische reactie op het conflict met de Brederodes. Een exemplaar van de tekst kwam vermoedelijk in de Bourgondische librije terecht, maar het was ongetwijfeld ook de bedoeling dat de boodschap ging circuleren in de Franstalige hofkringen en in het graafschap Henegouwen. Uit het slothoofdstuk moest duidelijk blijken dat de ongeoorloofde ambitie van de Brederodes een einde dreigde te maken aan twee decennia van (vermeende) stabiliteit.

Boeken van de lokale adel

Een handvol uitzonderingen niet te na gesproken, bezaten edellieden uit de nabijheid van het Bourgondische hof bijna uitsluitend boeken in het Frans. Hun inbreng op het vlak van literaire vertaling in het Nederlands was dan ook uiterst gering. Jan **iv** van Gistel bezat behalve Franse boeken (onder andere over Renart en Ysengrin) ook een aantal (oudere?) boeken in het Nederlands, onder andere een *Spiegel historiael* en de eerdergenoemde compilatie met Arturverhalen. Vliesridder Frank van Borssele las bij voorkeur in het Nederlands en wel over praktische onderwerpen zoals geschiedenis, sterrenkunde en geografie. Ook Jan **iv** van Nassau (1410-1475) en diens echtgenote Maria van Loon (1424-1502) bezaten Nederlandstalige boeken. Een aantal daarvan was gebaseerd op Franse of Latijnse bronnen (*Des conincx summe*; een Nederlandse vertaling van *Vitas patrum*), maar aanwijzingen dat ze zelf de opdracht gaven tot vertalingen zijn er vooralsnog niet. Hetzelfde geldt voor de Gelderse hertog Arnold van Egmond (1410-1473) en Katharina van Kleef (1417-1476).
De Nederlandse handschriften in het bezit van Reinoud **iii** van Brederode (1492-1556) en zijn zoon Hendrik **ii**, de Grote Geus (1531-1568), waren mogelijk erfstukken van (over)grootvader Reinoud **ii** (1415-1473) en Yolande de Lalaing (ca. 1422-1497). In de bibliotheek van Reinoud **iii** bevonden zich exemplaren van de Froissartvertaling van Gerrit Potter van der Loo en *Dat scaecspel*, een bewerking van de standenallegorie *De ludo scaccorum*, dat omstreeks 1400 in het Nederlands was vertaald. Hendrik **ii** bezat bovendien een exemplaar van *Die croniken van Brederode*, de familiegeschiedenis die Jan Gerbrandszoon van Leiden (?-1504?) omstreeks 1475-1477 schreef op verzoek van Yolande. Enkele jaren later tekende de Haarlemse karmeliet mogelijk ook voor de Latijnse vertaling van de kroniek over het adelijke geslacht dat ruim twintig jaar op gespannen voet leefde met de Bourgondische vorsten. Na het overlijden van Yolandes echtgenoot en diens broer Gijsbrecht was de tijd rijp om de

familienaam te zuiveren en het pad te effenen voor een nieuwe generatie. Daarin was een belangrijke rol weggelegd voor de Brederodekroniek. Enige tijd later speelden politieke motieven opnieuw een rol toen deze familiekroniek in het Frans werd vertaald. Deze Franse vertaling was duidelijk gebaseerd op de Nederlandse versie: Nederlandse termen zoals 'braspennynck' en 'dijckgrave' bleven onvertaald en Nederlandse uitdrukkingen zoals 'syn water maeken' (urineren) werden wel zeer letterlijk in het Frans omgezet ('fere son eawe'). Het is mogelijk dat Walraven **ii** van Brederode (1462-1531) de Franse kroniek eind vijftiende eeuw inzette om zijn voorname afkomst te beklemtonen in Bourgondische hofkringen, maar het is net zo goed denkbaar dat de tekst omstreeks 1524 van pas kwam toen Walraven en zijn zoon beschuldigd werden van hoogverraad.

In de Nederlanden deed de boekenverzameling van Lodewijk van Gruuthuse (ca. 1427-1492) slechts onder voor de hertogelijke librije. Net als de Bourgondische hertogen bezat de Brugse edelman en diplomaat vooral rijk geïllustreerde boeken in het Frans. Daarenboven trad hij op als opdrachtgever van Franse vertalingen. Nog voor 1477 vertaalde Colard Mansion voor hem een apocrief verhaal over het leven van Adam en Eva en een biografie van het Heilige Kruis uit het Latijn (*De la pénitence Adam*). Van de bijna tweehonderd geïdentificeerde handschriften uit zijn verzameling zijn er slechts tien in het Latijn en zeven in het Nederlands. Onder deze Nederlandse boeken bevinden zich het befaamde Gruuthusehandschrift, Maerlants *Historie van Troyen*, een evangelievertaling, een Nederlandse versie van de *Pélerinage de la vie humaine* en een luxe-exemplaar van de Gentse vertaling van Boethius' *De consolatione philosophiae*, een tekst waarvan Gruuthuse al enkele Franse versies bezat. In 1492 (16 maart 1491, paasstijl) voltooide Jan van Kriekenborch voor Lodewijk en zijn echtgenote Margaretha van Borssele een prachtig gekalligrafeerd afschrift van de Latijnse tekst met Nederlandse vertaling. Na een leven van voorspoed in het centrum van de macht bevond de Brugse edelman zich steeds vaker in een lastig parket: hij was meermaals gevangengezet omwille van de leidersrol die hij in de Vlaamse opstand tegen Maximiliaan op zich had genomen. In 1491 werd hij door de Orde van het Gulden Vlies beschuldigd van hoogverraad. Wellicht vond hij troost in het prachtig uitgevoerde exemplaar van de Boethiusvertaling, dat evenwel nooit helemaal werd afgewerkt. Gruuthuse overleed op 24 november 1492, negen maanden nadat de kopie van de tekst was voltooid. Het model dat Jan van Kriekenborch op zijn schrijftafel had liggen, was geen handschrift maar de imposante wiegendruk die in 1485 bij Arend de Keysere in Gent verscheen. Blijkbaar hadden Lodewijk en Margaretha wel interesse in de Boethiusvertaling, maar vonden ze een incunabel toch beneden hun stand, zelfs al was het een uitzonderlijk staaltje van vroege boekdrukkunst. Dat een incunabel als voorbeeld werd gebruikt, is tegelijk ook een indicatie van de steeds grotere rol die gedrukte boeken gingen spelen bij de totstandkoming van vertalingen.
@1.17@
De Boethiusvertaling werd gedrukt in de stad waar ze enkele decennia eerder was vervaardigd. De anonieme Gentse vertaler had het eerste handgeschreven exemplaar eigenhandig gecorrigeerd en 'tot elcx nutscap ende profite' (tot ieders voordeel) bij het Sint-Pharaïldiskapittel ondergebracht. Op die manier kon wie dat wilde de vertaling lezen en desgewenst (excerpten) kopiëren. Aangezien een fraaie verwoording feitelijke onjuistheden niet kon herstellen, was de vertaler het eens met Hieronymus: 'Het es beter hebben correcte

boucken dan schone' (het is beter juiste dan mooie boeken te hebben). In de prozastukken hield de vertaler zich nauwgezet aan het Latijn, zowel wat inhoud, woordkeuze als woordvolgorde betrof, maar naar eigen zeggen slaagde hij er niet in om de kunstige stijl van Boethius' Latijnse gedichten te imiteren. Bovendien gaf de anonymus de inhoud van de Latijnse verzen zo beknopt mogelijk weer 'om dat zij so vele te lichter onthoudeliker ende beter om lesen werden' (omdat ze zo luchtiger, meer beheerst en aangenamer om te lezen zijn). Verwijzingen naar de klassieke wereld zoals de namen voor winden (Zephirus), sterren (Hesperus) en gebouwen (Circus Maximus) verving hij door een neutraal alternatief dat zijn publiek ook zonder specifieke voorkennis kon begrijpen.
In de Gentse vertaling wordt de tekst van Boethius toegelicht met een ongeëvenaard commentaar, waarvoor de vertaler vooral een beroep deed op de *Commentaria super tractatum Boethii* van Renier van Sint-Truiden. Anders dan in de hoofdtekst, ging de vertaler veel vrijer om met Reinerus' commentaren: hij selecteerde, herschikte, voegde elementen toe en verrijkte de tekst met zegswijzen en citaten uit de kerkvaders en Seneca, zodat de Nederlandstalige toelichting nauw aansloot bij de eigentijdse devotie en lekenethiek. De vertaler maakte van die aanpak ook geen geheim: 'de meesterlike woorden' (de geleerde uitleg) had hij eerder 'na den sinne dan na der lettre of texte' (volgens de betekenis dan naar de letterlijke inhoud) bewerkt.
In de druk van De Keysere en het Brugse handschrift volgt de Nederlandse vertaling en uitleg trouw op een passage van de oorspronkelijke Latijnse tekst. De combinatie van een Latijnse brontekst en Nederlandse vertaling komt ook voor in enkele andere handschriften, zoals de eerder vermelde boeken uit klooster Jericho, het handschrift met de regels van de Heilige Brigitta en de Heilige Augustinus, dat tegenwoordig in de Gentse universiteitsbibliotheek wordt bewaard (**ms** 607, ca. 1500) of omgekeerd het Oxfordse handschrift met de *Martijn*-gedichten van Jacob van Maerlant en de Latijnse bewerking daarvan (Bodleian Library, **ms** Canonici Misc. 278, ca. 1480). In de Gruuthuse-Boethius wordt het onderscheid tussen tekst en toelichting extra geaccentueerd door de lettergrootte en het lettertype of de schriftsoort. In het handschrift zijn de Latijnse tekst en de Nederlandse vertaling beide geschreven in een *littera textualis*, in de vijftiende eeuw het standaardschrift voor religieuze teksten in het Latijn. Voor de commentaren gebruikte de kopiist een kleinere *littera hybrida*, in deze periode de norm voor teksten in de volkstaal.
Enkele gehavende bladen uit de Leuvense universiteitsbibliotheek lijken wellicht beter dan het handschrift van Gruuthuse op de eerste handgeschreven exemplaren met de Gentse Boethius. De Leuvense fragmenten dateren uit het derde kwart van de vijftiende eeuw en zijn dus ouder dan de wiegendruk. Anders dan in de incunabel en de kopie van Jan van Kriekenborch, ontbreekt in de fragmenten de Latijnse tekst en is de toelichting (*littera hybrida*) rondom de Nederlandse hoofdtekst (*littera textualis*) gekopieerd. Die bladspiegel met uitleg in de marges tekst was overgenomen uit geleerde Latijnse boeken, waarin de hoofdtekst door wetenschappelijke commentaren ingesloten werd (*textus inclusus*). Dat de Nederlandse vertaling en commentaren samen met de Latijnse *De consolatione* verschenen in hetzelfde boek, was vermoedelijk een vernieuwing van de drukker. Doordat de commentaren in deze uitgave achter de vertaling kwamen te staan, werd een consistentere en rustigere lay-out in twee kolommen mogelijk, die bovendien ook beter leek op wat de lezers van volkstalige teksten gewoon waren. Een bladspiegel met 'ingesloten tekst' was niet onmogelijk

in een incunabel, maar voor de zetter was het vast ook handiger om niet te hoeven priegelen in de marges.
@1.18@
Van de Gentse druk uit 1485 resteren tegenwoordig nog meer dan zestig exemplaren. Minder voorspoedig verging het de Boethiusvertaling die de Brugse goudsmid Jacob Vilt (actief 1462-1466) na vier jaar zwoegen in 1466 voltooide. De Bruggeling had het project aangevat om ledigheid, de oorsprong van alle zonden, te vermijden en zo zijn plek in het hiernamaals veilig te stellen (f. 203v). Zijn vertaling was bedoeld voor wie geen Latijn en Frans begreep (v. 27). Hoewel de goudsmid beklemtoonde dat hij behalve een Franse tekst ook de oorspronkelijke Latijnse tekst had geraadpleegd volgde zijn vertaling toch vooral de Franse bewerking van Pseudo-Jean de Meun. Vilt roemde Boethius als ‘een harde wijs clerc van groter vrame’ (een zeer wijze klerk, wiens teksten erg nuttig zijn, v. 18), die het boek geschreven had in een periode van kommer en kwel. Jaren later had ‘meester Jan van Meun’ Boethius’ troostboek in het Frans vertaald. Vilt liet zich misleiden door het Franse voorbeeld dat hij gebruikte: in die tekst had een andere vertaler de inleiding van Jean de Meun overgenomen, om vervolgens zijn eigen weg te gaan.
Ondanks het jarenlange labeur van de Brugse goudsmid is er van zijn vertaling slechts één handschrift bewaard. In vergelijking met de anonieme Gentse vertaler zette Vilt zijn bewerking ook opmerkelijk minder goed in de markt: hij stelde zichzelf voor als een eenvoudige leek die weinig verstand had van filosofie en minimaliseerde zijn eigen capaciteiten als vertaler (v. 35; v. 95). Of Lodewijk van Gruuthuse de Boethiusbewerking van stadsgenoot Vilt heeft gekend, weten we niet. In ieder geval was de uitgave van De Keysere in een hoge oplage verschenen en vermoedelijk dus ook beter bekend; waarschijnlijk werden van het Gentse boek ongeveer driehonderd exemplaren gedrukt. Bij De Keyseres overlijden in 1490 bleven daarvan nog ruim honderd stuks onverkocht achter. Verder verschilden de twee Nederlandstalige bewerkingen ook erg van elkaar. In de eerste plaats ging de bewerking van Vilt niet rechtstreeks terug op de Latijnse tekst, maar maakte ze een omweg via het Frans. Bovendien was de toelichting bij deze versie beknopter en minder diepgaand dan in de Gentse Boethius. Via de uitgebreide commentaren en de getrouwe vertaling van het proza in de Gentse paralleluitgave kon wie dat wilde de Latijnse tekst van Boethius nauwkeurig bestuderen. Voor dat doel schoot de Brugse vertaling van Jacob Vilt tekort.

[begin citaat/drie kolommen]

Ed. Stewart 1918	**Gentse Boethius**	**Jacob Vilt**
Haud aliter tristitiae nebulis dissolutis hausi caelum	Niet anders de wolke der bedructheit geweert, sach ic den hemel	Recht also up die maniere ende up gheliken sin vlooch henen ende versciet de doncker mist ende wolcke van droufheden. Ende ic den hemel
et ad cognoscendam medicantis faciem mentem recepi.	ende vercreech macht te bekennene tanschijn des medecijns.	doe nam ic herte te besiene ende te kennene het anscijn van mijnre phisicienen ende meestrighe.

Itaque ubi in eam deduxi oculos intuitumque defixi,	Ende na dat ic mijn oghen up haer ghesleghen hadde, ende mijn ghesichte ghevelt,	Ende als icse neernstelic wel besach
respicio nutricem meam cuius ab adulescentia laribus obuersatus fueram Philosophiam.	so sach ic mijn voester Philosophien in wiens woonste in miner joncheit ic op ghehauden was (f. 25r)	zo wordic merckende dat het was mijn voestrighe Philozophie in wiens woninghe ende huus ic verkeert ende ghewandelt hadde van mynen jonghen daghen voerwaert. (f. 21v-22r)

Het begin van het derde prozadeel van Boek **i** in het Latijn en de twee Middelnederlandse vertalingen[einde citaat/drie kolommen]

Net als Lodewijk van Gruuthuse, zijn buurman, las ridder Jan **iii** de Baenst (ca. 1420-1486) vooral boeken in het Frans, maar omstreeks 1475 gaf hij ook de opdracht voor een Nederlandse vertaling van Christine de Pizans *Cité des dames*. Met de Franse tekst had hij ongetwijfeld kennisgemaakt in Bourgondische kringen, vermoedelijk via Gruuthuse, wiens exemplaar van de *Cité* tussen 1470 en 1480 wordt gedateerd. Gruuthuse en De Baenst bewogen zich in dezelfde culturele kringen. Beiden waren lid van het Brugse literair-culturele gezelschap *De witte beer* en net als Gruuthuse stond De Baenst in contact met Brugse drukkers, in zijn geval Colard Mansion (ook een professionele relatie van zijn buurman) en William Caxton. Maar evengoed als Gruuthuse werd De Baenst het slachtoffer van zijn eigen politieke succes. Hij zetelde meermaals in het Brugse stadsbestuur als schepen en burgemeester, vervulde functies in de hertogelijke raad en was raadslid-kamerling van Karel de Stoute. In diens opdracht bemiddelde hij bij het Brugse stadsbestuur over de jaarlijkse wedde als stadsrederijker die Anthonis de Roovere vanaf 1466 ontving. In 1477 werd De Baenst in Brugge gevangengenomen en gemarteld omdat hij het spilzieke en corrupte bewind van de gesneuvelde Bourgondische hertog had gesteund. Na het plotse overlijden van Karels erfgename Maria van Bourgondië in 1482 trok hij de kaart van Maria's echtgenoot. Andere prominente edellieden, onder wie Lodewijk van Gruuthuse, hadden zich samen met de Vlaamse steden tegen Maximiliaans voogdijschap gekant. Daarmee kwamen de belangen van de Brugse ridder tijdens zijn laatste levensjaren opnieuw lijnrecht tegenover de politiek van zijn thuisstad te staan.
Uit de boekencollectie van Jan **iii** de Baenst zijn een Latijns getijdenboek en twee Franse teksten bewaard: de vertaling van Augustinus' *De civitate Dei* door Raoul de Presles en een exemplaar van *De la pénitence Adam*, de tekst die Colard Mansion voor Gruuthuse vertaalde. De Franse handschriften zijn keurig gekopieerd, maar voor de rest laten ze een sobere indruk na. De *Pénitence* heeft één bladvullende miniatuur en de *Cité de Dieu* is helemaal niet geïllustreerd. Het verschil tussen deze relatief bescheiden Franstalige handschriften en het

Nederlandstalige boek dat met Jan **iii** de Baenst in verband kan worden gebracht is meer dan opmerkelijk.
De Nederlandse vertaling van *Le livre de la cité des dames* van Christine de Pizan werd in november 1475 voltooid. Het enige bewaarde exemplaar van dit *Bouc van de stede der vrauwen* bevindt zich tegenwoordig in de British Library in Londen. Dit handschrift is versierd met niet minder dan 41 illustraties waarvan ongeveer een derde onvoltooid is gebleven. Een van de kunstenaars, de Meester van Margaretha van York, illustreerde ook de Franstalige *Cité des dames* uit het bezit van Lodewijk van Gruuthuse. De coördinatie van de werkzaamheden aan dit Nederlandstalige boek gebeurde dan ook (gedeeltelijk) in het Frans zoals blijkt uit de richtlijnen voor de illustratoren die op sommige folio's nog zichtbaar zijn. Er werd ruimte voorzien voor 133 miniaturen, maar dat oorspronkelijke plan werd nooit uitgevoerd. Misschien viel het boekproject stil toen De Baenst na de dood van Karel de Stoute in zwaar weer terechtkwam.
De Baenst liet de *Cité des dames* niet vertalen voor eigen gebruik: hijzelf kon de tekst ongetwijfeld lezen in het oorspronkelijke Frans. Volgens de anonieme vertaler hoopte De Baenst dat 'menighe vrauwe' stichting zouden vinden in de 'schoone materie van dezen boucke' en dat de voorbeelden in de tekst hen, als ze dwaalden, weer op het rechte pad kon brengen (f. 331r). Daarmee is nog steeds niet duidelijk voor wie de tekst dan wél was bedoeld. Het is goed denkbaar dat De Baenst het Londense handschrift oorspronkelijk wilde schenken aan een hoofdzakelijk vrouwelijke gemeenschap. De Brugse Zwartzusters zijn een goede kandidaat: samen met zijn echtgenote Margaretha de Fever was Jan de Baenst namelijk een belangrijke begunstiger van deze 'armenzusters van de kastanjeboom'. In 1469 was Margaretha aanwezig bij de eerstesteenlegging van hun Sint-Ursulakapel die werd gebouwd met de financiële steun van onder anderen het Brugse echtpaar. De kapel werd in 1474 ingewijd en in het daaropvolgende jaar kon de gebedsplaats dankzij de giften van weldoeners worden uitgerust met de benodigde boeken, liturgische gewaden en kerkelijk vaatwerk. Het is dan ook verleidelijk om een verband te zien tussen de goede relatie die het echtpaar De Baenst met de Zwartzusters onderhield, de stichting van de kapel en het ontstaan van de Pizanvertaling. Het is misschien toeval, maar in de miniaturen van het Londense handschrift is de bovenkleding van de vrouwelijke protagonisten uitgevoerd in grisailletechniek waardoor ze enigszins doet denken aan het grauwe uniform van de cellezusters, maar ook niet misstaat in de context van de prille augustinessengemeenschap. Ter vergelijking: in het handschrift van de *Cité des dames* van Lodewijk van Gruuthuse, dat eveneens door de Meester van Margaretha van York is geïllustreerd, zijn de vrouwelijke heldinnen in kleurrijke jurken uitgedost.
De Brugse Zwartzusters waren door hun inzet in de ziekenzorg een toonbeeld van vrouwelijke deugd. Toch blijkt uit pauselijke bullen dat de cellieten niet gespaard bleven van verdachtmakingen van ketterij. Toen Rome er steeds meer op aandrong dat vrome lekengemeenschappen een kloosterregel aannamen, schaarden de Brugse zusters zich in 1461 onder de Regel van Augustinus om op die manier als volwaardige religieuze gemeenschap te worden erkend. Mogelijk zag De Baenst binnen deze orde een rol voor de Pizanvertaling als stichtelijke lectuur tijdens de maaltijden, als inspiratiebron voor vrouwelijke gasten of bij het uitvoeren van pastoraal werk.

In een epiloog liet de vertaler zijn eigen licht schijnen op de *Cité des dames*. Volgens sommigen was het boek geschreven door Christine, volgens anderen door een groot geleerde of filosoof die de eer door een vrouw had laten opstrijken (f. 329v). De vertaler beklemtoonde dat de tekst een leidraad was, waarmee verloren en dolende vrouwen het juiste pad konden terugvinden. Dat de voorbeelden van uitmuntendheid ook een lofzang waren op deugdelijke vrouwen in het heden en uit de geschiedenis en de literatuur, verschoof daardoor enigszins naar de achtergrond. Hoewel de vertaler weinig waarde vond in de vrouwonvriendelijke schrijfsels die in zijn tijd nog steeds werden verspreid, was hij van mening dat men vrouwen ongeacht hun status niet in hun slechte gewoontes mocht bevestigen als men er iets aan kon doen (f. 330r).
Niet zonder enig sarcasme merkte de vertaler op dat dit boek hem had geleerd hoe alle wetenschap en techniek aan het brein van vrouwelijke bedenkers ontsproten was. Misschien moesten vrouwen ook maar de plaats innemen van mannelijke geleerden in het bestuur van universiteiten en scholen (f. 331r). Het verbaasde hem dat de vrouwelijke auteur, die duidelijk alles in het werk stelde om vrouwen te bewieroken, naliet om de goddelijke privileges van de vrouw aan te voeren als argument: de eerste vrouw was in het Paradijs toch uit de rib van Adam geschapen, terwijl de man ‘int wilde velt’ (f. 331v) uit het slijk der aarde werd gemaakt. Bovendien had een vrouw de mens geworden Heer gebaard, waren vrouwen de eerste getuigen van de verrezen Christus en was Maria verheven boven alle mensen. Deze kritiek berustte op wankele gronden aangezien Christine de Pizan de meeste van deze privileges wel degelijk in haar boek had verwerkt. De vertaler onderstreepte bovendien dat Eva geschapen was uit Adams rib en niet uit zijn hoofd of aangezicht zodat de vrouw zich niet ‘des mans hooft oft voocht’ (de meerdere van de man) zou wanen of zou denken dat zij zijn gelijke was. In tegendeel, zoals de ribben zich onder het hart bevonden, zo was de vrouw verschuldigd haar man onderdanig te zijn. Met deze interpretatie ging de vertaler in tegen Pizans boodschap van gelijkheid. Door te laten uitschijnen dat de oorspronkelijke schrijfster deze ‘zeere uutnemende’ (hoogverheven, f. 333r) bewijsstukken had genegeerd, ondermijnde hij haar autoriteit. In de epiloog kreeg de man het laatste woord; Christines *bouc* waarin de vrouw centraal stond werd nu afgesloten met een mannelijk-christelijk perspectief op de ‘previlegen’ van de vrouw.

Geschiedschrijving uit het Frans

Ondanks Maerlants bezwaren tegen de leugenachtige verhalen van ‘die scone walsche valsche poeten’ (Derde Partie van de *Spiegel historiael*, **iii**, 29, v. 27), verdween het Frans als brontaal nooit helemaal uit beeld. Ook na de dertiende eeuw werden er nog Franstalige romans over Karel, Artur en Alexander in het Nederlands bewerkt. Encyclopedische teksten als de *Roman de la rose* en de *Pélerinage de la vie humaine* dienden in de veertiende en vijftiende eeuw meermaals als model voor vertalingen in het Nederlands. Ook de schrijvers van de kortere moraliserende en komische teksten (‘sproken’ en ‘boerden’) die in de Nederlanden voor hovelingen en stadsbewoners werden opgevoerd, lieten zich geregeld inspireren door voorbeelden in het Frans.
In de Vlaamse, Hollandse en Brabantse steden kreeg de gewestelijke geschiedschrijving een nieuwe impuls. Nu deze gewesten deel uitmaakten van het Bourgondische conglomeraat,

groeide de behoefte aan een herijking van de lokale geschiedschrijving, waarmee de afzonderlijke regio's zich onder andere van de buurlanden konden onderscheiden. Het is allesbehalve toeval dat de Brabantse historiografie weer opflakkerde op het moment dat Antoon van Bourgondië het roer overnam van zijn tante Johanna van Brabant. In de loop van de vijftiende eeuw gaven de politieke omstandigheden telkens weer aanleiding om de geschiedenis van de hertogen opnieuw te vertellen, in het Latijn, maar vooral in de volkstaal. In Vlaanderen ontwikkelden de Latijnse genealogieën zich tot een omvangrijke regionale geschiedenis, de *Cathalogus et cronica principum et comitum Flandrie* of *Flandria generosa C*, die algauw in het Nederlands werd vertaald en tijdens de vijftiende eeuw voortdurend werd voortgezet en herschreven, naargelang de situatie daarom vroeg. In Holland bleef de *Chronographia* van Jan Beke nog lange tijd beeldbepalend, mede via de Nederlandse bewerkingen die rond 1400 in de stadsadministratie van Utrecht en aan het Hollandse hof waren gemaakt.
Volgens Maerlant waren de Franstalige kronieken – anders dan de minstrelen en hun verzinsels – wel degelijk te vertrouwen. Afgaande op wat er aan Nederlandstalige kronieken is bewaard, zijn er toch niet zo veel Franse geschiedenisboeken in het Nederlands vertaald als we misschien zouden verwachten. Het bekendste voorbeeld is *Li ancienne chronique de Flandre*, een geschiedenis van Vlaanderen naar Latijns model, die nog voor 1280 in het Nederlands bewerkt werd en met Latijnse bronnen aangevuld. Maerlant raadpleegde deze *Rijmkroniek van Vlaanderen* (misschien naast de Franse brontekst?) bij het schrijven van zijn *Spiegel historiael*. Pseudogeschiedenissen zoals de *Roman de Troie* buiten beschouwing gelaten, is er verder weinig te melden. Het is met andere woorden opmerkelijk dat in de vijftiende eeuw een aantal Franstalige kronieken of kroniekjes van Bourgondische signatuur een Nederlandse vertaling kreeg. Twee van deze bewerkingen, de *Meute van Inghelant in Vlaemsche* en *Hoe de hertoghe Jan van Bourgongen vermoort was*, zijn alleen bekend uit een vijftiende-eeuws handschrift, dat tegenwoordig in Lyon wordt bewaard. Waarom de twee kronieken in 1455 samen in één boekje werden afgeschreven (en misschien zelfs samen waren vertaald) laat zich gemakkelijk raden. De auteur van de brontekst van de *Meute*, de *Chronicque de la traison et mort de Richart **ii*** kwam mogelijk uit de entourage van de Bourgondische hertog en vertoefde tussen 1397-1401 geruime tijd in Engelse hofkringen. In zijn kroniek documenteerde hij de ondergang van Richard **ii** van Engeland en hoe de koning in gevangenschap was gedood. De parallellen met het onderwerp van de tweede tekst zijn duidelijk: in 1419 was Jan zonder Vrees, de vader van Filips de Goede, op laffe wijze in een hinderlaag gelokt en door medestanders van de Franse kroonprins vermoord.
Hoe de hertoghe Jan van Bourgongen vermoort was staat te boek als een getrouwe vertaling van het Franse verslag in hetzelfde handschrift. Deze Franse versie verschilt echter behoorlijk van de redactie die bewaard is in andere handschriften. Hoewel het verhaal in het handschrift uit Lyon doorgaans tot op microniveau identiek is aan de standaardredactie, is de verwoording consistent anders. Enkele verhaalelementen uit de ene redactie ontbreken in de andere en vice versa. In de Nederlandse bewerking en de Franse versie uit Lyon is de dialoog tussen de Franse daulphin en Jan zonder Vrees bijvoorbeeld overgeslagen. Dat kan een bewuste ingreep zijn, maar in dit geval kan de weglating evengoed het resultaat zijn van een 'saut du même au même': het kwam namelijk regelmatig voor dat een kopiist (of vertaler) nietsvermoedend een

stukje tekst oversloeg omdat verderop in de passage die hij aan het kopiëren was toevallig dezelfde woorden werden herhaald.
In het handschrift uit Lyon volgt de Franse tekst in een afzonderlijk katern op de Nederlandse versie. Bovendien zijn het Franse verslag en de Nederlandse bewerking afgeschreven door verschillende personen en lijkt het handschrift van de Franse tekst recenter dan de hand die de Nederlandse tekst heeft gekopieerd. Dat laat zich op verschillende manieren verklaren. Het is bijvoorbeeld goed denkbaar dat een kopie van de Franse voorbeeldtekst achteraf met de vertaling werd samengebonden of in een blanco katern dat volgde op de Middelnederlandse tekst is afgeschreven. Toch ligt een alternatieve verklaring meer voor de hand: misschien is het Nederlandse kroniekje een bewerking van de Franse standaardredactie, die achteraf door een tweetalige gebruiker van het handschrift opnieuw in het Frans is vertaald.
Op de eerste pagina is het handschrift gedateerd (1 november 1455) door de kopiist die ook de gerubriceerde titel en het explicit van de *Meute* schreef. Eigendomsnotities op diezelfde eerste pagina laten zien dat de teksten in 1469 bij een Franstalige (of meertalige) eigenaar terechtkwamen, mogelijk de *épicier* van Margaretha van York. Misschien werden de Nederlandse vertalingen toen al samengebonden met de Franstalige kroniek van Vlaanderen die vandaag in het handschrift aan de *Meute* voorafgaat. Als de tekst over ‘hertoghe Jan van Bourgongen’ inderdaad een zeldzaam geval is van *cultural ricochet* tussen het Frans en het Nederlands, liggen de vertaalkeuzes van de Vlaamse bewerker (mede) aan de basis van de verschillen tussen de Franse versie in het handschrift uit Lyon en de standaardredactie uit andere handschriften. Daar valt wel wat voor te zeggen.
In het onderstaande fragment, waarin de moord op de hertog beschreven wordt, is het bijvoorbeeld goed mogelijk dat ‘messire Robert de Lore’ uit de standaardredactie in het Nederlands specifieker vertaald werd als ‘een ruddere ghenaemt her Robert de Lere’ en dat die explicitering bij hervertaling in het Frans ‘ung chevalier nommé messire Robert de Leré’ werd. Het Nederlandse ‘den rechteren arm’ kan zonder probleem een vertaling zijn van ‘le bras droit’ en opnieuw vertaald worden als ‘le bras destre’. Bovendien worden in de Franse versie in het handschrift uit Lyon opmerkelijk meer doubletten gebruikt dan in de standaardredactie. In het onderstaande voorbeeld wordt ‘trop honnourable’ bijvoorbeeld ‘trop courtois et trop honnorable’. Hoewel dergelijke doubletten in het Frans en het Nederlands werden gebruikt als stijlmiddel, kunnen ze in vertalingen ook wijzen op een expliciterende vertaaltrant, waarbij een bepaald aspect van de oorspronkelijke uitdrukking sterker wordt beklemtoond. Knielen voor de kroonprins was inderdaad ‘honnourable’, maar de Vlaamse vertaler vatte die ‘eerbaarheid’ in dit geval misschien vooral op als een teken van beleefdheid: ‘vele te hoosch ende te eerbaer’. Elders lezen we in het handschrift uit Lyon ‘mordaet ende claghelike doot’ / ‘murdre et piteuse mort’ waar de standaardversie niet uitdrukkelijk stelt dat de dood van de hertog (‘piteuse mort’) eigenlijk een moord betrof. Ook de details over de aanslag in de Franse versie uit Lyon volgen mogelijk uit die expliciterende vertaaltrant: bij de tweede slag op het hoofd werden de hersenen geraakt, waardoor de hertog ter plekke overleed. Ten slotte biedt de Nederlandse vertaling een plausibele verklaring voor verschillen in woordkeuze tussen de Franstalige versies: het Franse ‘chey’ (‘choir’, vallen) wordt in het Nederlands ‘staerf’ en vervolgens vertaald als ‘mourut’ (‘mourir’, sterven). Elders vormt het Nederlandse ‘vive hueren nae de noene’ (‘noene’ = middag, ook noene eten) een mooi

bruggetje tussen ‘v heures après midi’ (‘midi’ = middag) in de standaardredactie en ‘v heures après disner’ (‘disner’ = middagmaal) in de Franse versie uit Lyon.

[begin citaat/drie kolommen]

Uitgave van de Franse tekst in het Leidse handschrift door Kervyn de Lettenhove (1866)	Nederlandstalige bewerking in het handschrift uit Lyon	Uitgave van de Franse tekst in het handschrift uit Lyon door Kervyn de Lettenhove (1873)
(…) Item et si tost que mondit monseigneur fut agenouillié pour faire révérence audit daulphin, messire Robert de Lore le prinst par le bras droit, disant : "Levez-vous! Levez! Vous estes trop honnourable."	(…) Item alzo varinc als de hertoghe Jan ghecnielt was omme den daulphin reverencie te doene, een ruddere ghenaemt her Robert de Lere nammene bij den rechteren aerme zegghende: "Heere, licht u up ende gaet bet naer den daulphin minen heere ghij zijt vele te hoosch ende te eerbaer."	(…) Item, incontinent que le duc Jehan fut agenouillé pour faire révérence au daulphin, ung chevalier nommé messire Robert de Leré le prinst par le bras destre, disant : "Monseigneur, levés-vous et aprochiés plus près de monseigneur le daulphin. Vous estes trop courtois et trop honnorable."
[Et lors il salua (…) toute nue]		
et lors, le dit Tanguy du Chastel, d’une petite hachette qu’il tenoit, lui donna ung cop parmi le visaige et ung autre sur la teste dont il chéy, (…)	Ende alzo varinc als hij upghestaen was de voorseide her Tanneguy du Chasteel in wien hij meest betrauwens hadde met eenen cleenen handhaexkine dat hij hadde in zijn hant gaf hem eenen slach in den middele van zinen anzichte tusschen den oghen ende stappans noch eenen andren slach in zijn hooft tot der ersene darof dat hij staerf. God zij ziere zielen ghenadich! (…)	Et incontinent qu’il fut levé, le dessus dit messire Tanguy du chastel, en qui il avoit le plus de fiance, atout une petite hache qu’il avoit en sa main, luy donna un cop ou visage entre deux yeulx, et puis incontinent ung aultre cop en la teste juesques au cherviaulx, de quoy il morut. Dieu l’absoille ! (…)

[einde citaat/drie kolommen]

In Holland vertaalde gewestelijk ambtenaar Gerrit Potter (ca. 1395-1454) de monumentale kroniek van Jean Froissart (ca. 1337-ca. 1404?) uit het Frans. Potter begon zijn carrière in dienst van Jacoba van Beieren en haar echtgenoot Frank van Borssele en was nauw betrokken bij de afhandeling van de nalatenschap van de voormalige gravin. Na haar dood werd hij door

Filips de Goede aangesteld als baljuw van ’s-Gravenzande en werkte hij als klerk onder rentmeester-generaal Willem van Naaldwijk. Mogelijk was Potter al benoemd in de Raad van Holland toen hij zijn vertaalproject in de steigers zette. Hoewel er geen zekerheid is over de precieze datering, sluit Potters taalgebruik in de vertaling naadloos aan bij de toenemende professionalisering die vanaf circa 1445 in het Bourgondische bestuursapparaat werd doorgevoerd. Ingeweken ambtenaren en specialisten met een universitaire opleiding brachten toen een juridisch jargon met zich mee dat grotendeels geïnspireerd was door het Latijn en het Frans. Potters overvloedige gebruik van dit leenjargon (soms in tweetalige doubletten) en anaforen lijkt sterk op de taal van juridische registers en andere officiële documenten uit die tijd.

Hoewel deze ‘kanselarijstijl’ vroeger vaak verklaard is als een bewijs van taalonmacht, was het nieuwe juridische jargon kenmerkend voor hoogopgeleide specialisten en heeft de gespecialiseerde terminologie de vertaling, behalve een moderne klank, ook een aura van expertise verleend. Door middel van colofons was Potters naam duidelijk verbonden met zijn werk als vertaler. Het is dus niet erg aannemelijk dat deze carrièrejager zijn professionele geloofwaardigheid op het spel zette door een vertaling vol stilistische slordigheden af te leveren. Het feit dat Potter de meerduidigheid van zijn brontekst veelal omzette naar doubletten laat daarentegen zien dat hij zich als jurist juist bekommerde om de ‘correctheid’ van zijn tekst.

Wat Gerrit Potter precies bewoog om de kronieken van Froissart te gaan vertalen is niet helemaal duidelijk. Mogelijk zag hij de onderneming als een gelegenheid om zijn deskundigheid tentoon te spreiden (maar daarvoor kon hij vast ook een andere, kortere tekst hebben gekozen). De colofons aan het einde van elk boek in het Nederlands zien eruit als ruwe concordanties voor de Franse handschriften. Het is bijgevolg mogelijk dat de vertaling naast de brontekst werd gebruikt, door collega’s die niet zo goed uit de voeten konden met de Franse brontekst.

Potters keuze voor de *Chroniques* van Froissart was dan ook geen toeval. Historiografie was een belangrijk instrument in de beeldvorming over sociaal-politieke kwesties en de legitimering van bestuurlijke beslissingen. De Henegouwer schetste in zijn kroniek het ontstaan en verloop van de grote Europese conflicten van de veertiende en vijftiende eeuw en de Bourgondiërs werden meer dan eens als protagonist opgevoerd. Daarenboven stonden Froissarts beschrijvingen bol van goede en slechte voorbeelden voor het (politieke) leven aan de westerse hoven en in de internationale diplomatie.

Vanaf omstreeks 1450 kende de kroniek van Froissart behoorlijk wat succes bij de Bourgondische hofadel, die in de *Chroniques* de voorgeschiedenis vond van het Bourgondische bewind in de Nederlanden. De verspreiding van de Nederlandse bewerking bleef daarentegen gering: van Potters vertaling zijn slechts twee afschriften gedeeltelijk bewaard. Een van de handschriften komt mogelijk uit het bezit van Frank van Borssele, het andere werd gekopieerd door Jan Hendriksz. Paeds, een Leids lakenhandelaar die meermaals zetelde in het stadsbestuur. Een derde exemplaar, dat voor zover we weten verloren is gegaan, bevond zich tussen de boeken van Reinoud **iii** van Brederode, die het mogelijk van zijn grootouders had geërfd. Er lijkt amper een publiek te zijn geweest voor Nederlandstalige bewerkingen van Franstalige kronieken. Misschien is het dan ook niet zo vreemd dat de officiële hofhistoriografen Chastelain, Molinet en Lemaire de Belges, ondanks hun contacten

in stedelijke milieus waar het Nederlands de voertaal was, weinig sporen hebben nagelaten in het Nederlands.

De gewestelijke administraties

In de gewestelijke administraties bleef het Frans aldoor een belangrijke taal. In de tweetalige regio's Vlaanderen en Brabant ligt dit enigszins voor de hand. Vanaf 1270 werd het (Picardisch) Frans in de administratie van de Vlaamse graven de dominante schrijftaal. In dezelfde periode won het Frans ook aan belang in de hertogelijke keuren van Brabant, maar vanaf omstreeks 1350 kreeg daar het Nederlands duidelijk de overhand. Toch stokte ook in Brabant de productie van Franstalige charters niet volledig. De ambtenarenfamilie waartoe Gerrit Potter van der Loo behoorde illustreert dat talenkennis ook in de personele unie Holland-Henegouwen een vanzelfsprekende troef bleef. In 1361 al werkte Gerrit Potter, de grootvader van de Froissartvertaler, in de grafelijke kanselarij. Hoewel in Den Haag een gespecialiseerde 'walschclerc' bevoegd was voor schrijfwerk met betrekking tot het grafelijke bezit in Henegouwen, reisde Potter meermaals naar het Franstalige landsgedeelte. Behalve documenten in het Nederlands schreef hij keuren en akten in het Frans.
Dirc, Wouter en Pieter, de zonen van Gerrit senior, vonden elk een plek aan het grafelijke hof. Als toortsdrager van Margaretha van Bourgondië, de echtgenote van erfopvolger Willem van Oostervant die in 1385 het dagelijks bestuur van Henegouwen overnam, sprak Wouter zeker een aardig mondje Frans. Hetzelfde gold voor broer Pieter, die in 1400 registerklerk was. In 1418 bood hij onderdak aan William Sturmy, gezant van de Engelse koning Hendrik **v**, en diens gevolg. Ook hier was de voertaal vermoedelijk Frans. Maar de mooiste carrière was zonder twijfel weggelegd voor Dirc Potter (?-1428), de vader van Gerrit Potter van der Loo. Vanaf 1385 verschijnt hij in de rekeningen als klerk en vanaf 1403 diende hij niet minder dan vijf graven en één gravin van Holland-Henegouwen als secretaris. Nog voor 1413 verhief graaf Willem **vi** hem in de adelstand. In 1425 was Dirc als grafelijk secretaris op hoog niveau betrokken bij de onderhandelingen over de erkenning van de Bourgondische hertog Filips de Goede als regent van Holland-Zeeland. Gedurende Potters lange loopbaan voerden diplomatieke reizen hem naar Henegouwen, Engeland, Rome, Calais, Friesland, Utrecht, Vlaanderen en Brabant. Dircs talenkennis spreekt verder uit zijn literaire oeuvre. In zijn debuut-op-rijm, *Der minnen loep* (Het verloop van de liefde, ca. 1415), is vooral nog de invloed van Latijnse bronnen merkbaar.
Voor zijn latere traktaten daarentegen wendde Dirc Potter zich tot volkstalige bronnen. De *Blome der doechden* (Bloemen van deugd), het eerste deel van een prozatweeluik, was gemodelleerd naar een Italiaans voorbeeld (*Fiore di Vertu*); voor *Mellibeus*, het tweede deel, baseerde hij zich op het *Livre de Melibee et de Prudence* van Renaut de Louhans, een Franse bewerking van Albertanus van Brescia's *Liber consolationis et consilii*, een van de Latijnse teksten die Jan van Boendale in de veertiende eeuw al in Nederlandse verzen had bewerkt. Naar alle waarschijnlijkheid vertaalde Potter niet voor een opdrachtgever, maar schreef hij voor intimi. Mogelijk was Potters diptiek in de eerste plaats bedoeld als een morele leidraad voor zijn zonen, Gerrit (de Froissartvertaler) en Jacob, die beiden carrière zouden maken in Hollandse bestuurskringen.

Jacob studeerde in Keulen en later in Parijs, waar hij het bracht tot doctor in het kerkelijk recht. Voor zover dat uit het bewaarde archiefmateriaal blijkt ging Gerrit niet studeren in het buitenland. Het lijkt er sterk op dat Jacobs oudere broer zich al doende als baljuw en belastinginner in rechtspraak en financiën heeft bekwaamd. Uit zijn administratieve loopbaan blijkt duidelijk dat ook hij vlot twee-, waarschijnlijk zelfs drietalig is geweest.
Net als hun vader en grootvader bevonden Gerrit en Jacob zich vaak in anderstalig gebied voor diplomatieke missies. Uit het overgeleverde rekeningmateriaal blijkt meer dan eens dat niet al hun ambtsgenoten dergelijke ondernemingen waarvoor de nodige talenkennis vereist was als vanzelfsprekend beschouwden. Op 27 januari 1440 riepen hertog Filips de Goede en hertogin Isabella van Portugal de Hollandse ambtenaren Willem van IJsselstein en Willem van Naaldwijk bij zich in Arras. Ze kregen de opdracht om in Saint-Omer de belangen van Holland te verdedigen in onderhandelingen met de Hanze en de Spaanse gezanten. De Vlaming Jacob Bossaert (?-1483) werd als tolk met het duo meegestuurd ‘om te translateren uten Duytsschen in Walssche ende uten Walsschen in Duytssche alle die saken die doe dair getracteert warden’ (om alle zaken die besproken werden uit het Nederlands/Duits in het Frans/Spaans en vice versa te vertalen). Andere leden van de raad (onder meer Gerard van Poelgeest, die nota bene het weduwgoed van Margareta van Bourgondië bestierde) vroegen nadrukkelijk om taalhulp als ze zich moesten uitdrukken in het Frans.

Het Bourgondische bestuursapparaat investeerde heel wat tijd en geld in vertaling. De administratie van de afzonderlijke gewesten werd namelijk in de lokale volkstaal bijgehouden, terwijl de briefwisseling met het bovengewestelijke niveau volledig in het Frans werd gevoerd. Tweetalige ambtenaren, die in Holland in de eerste plaats aangetrokken werden vanuit de naburige gewesten waar Frans een van de landstalen was, waren bijgevolg allesbehalve een overbodige luxe. In een verordening van september 1462 bepaalde Karel van Charolais, erfopvolger van Filips de Goede, dat alle gerechtelijke stukken die behandeld werden voor het hof van Holland voortaan in het Latijn of Frans moesten worden vertaald door een raadslid, de griffier of één van de twee secretarissen. De vertalers kregen een vergoeding van twee Vlaamse groten voor ieder dubbelzijdig beschreven blad van minstens 28 regels per bladzijde en tien woorden per regel. Hertogelijke besluiten werden ten behoeve van lokale administratieve en gerechtelijke organen samengevat, maar Nederlandse vertalingen van de oorspronkelijk in het Frans opgestelde documenten werden steevast meegestuurd. Bij gelegenheid moest er tijdens rechtszaken worden getolkt. In 1455-1456 ontvingen de notarissen Pieter Bogaert en Johannes Coolbrand een vergoeding van het Brugse stadsbestuur omdat ze ‘als interpreteurs’ mondeling documenten in het Frans vertaalden die in het oorspronkelijke Vlaams niet door iedereen begrepen werden.

2 Vertalen en tolken in de stad

Stedelijke besturen

Ook in de stedelijke raden werd er onder invloed van het Bourgondische landsbestuur steeds meer tussen het Frans en het Nederlands vertaald. Daarnaast bracht de internationale handel ook de behoefte aan taalondersteuning met zich mee. In Middelburg las en beantwoordde een

zekere Jan Adam (actief 1399-1408) omstreeks 1400 de Franstalige brieven die het stadsbestuur ontving. Daarnaast assisteerde hij lokale kooplieden met hun Franstalige handelscorrespondentie. In Brugge deed het stadsbestuur meer dan eens beroep op de Italiaanse notaris 'meester Bartelemeus, den tabellioen' (Bartholomeus de Arquato, actief 1368-1375) om diverse documenten te vertalen. Enkele daarvan hielden verband met een rechtszaak die de stad in Avignon had aangespannen tegen een aantal anonieme Lombarden. In 1369-1370 ontving de notaris een vergoeding om enkele 'Spaenschen litteren te Walschene' (Spaanse brieven in het Frans te vertalen). Naast zijn activiteiten voor het Brugse stadsbestuur, werkte de Italiaan ook voor kooplieden uit zijn thuisland. In Leiden en Haarlem kwam vertaalwerk ad hoc op de schrijftafel van lokale klerken en secretarissen terecht, maar tijdens missies in het buitenland lieten burgemeesters en gemeenteraadsleden soms ook onderweg nog officiële documenten vertalen bij lokale ambtenaren. In 1458 lieten de Haarlemse afgevaardigden Aert Pietersz. en Allijn Claesz. een aantal dossiers uit het Nederlands in het Frans vertalen terwijl ze op weg waren naar Rijsel, waar ze voor Filips de Goede en diens Grote Raad moesten verschijnen. Een jaar later liet een andere Haarlemse gezant, Simon Noirtich, '**xiii** articlen' (clausulen) vertalen in Brussel. In andere gevallen deelden de steden de vertaalkosten die tijdens gemeenschappelijke onderhandelingen waren gemaakt. Daarbij deden ze onder andere beroep op de diensten van Bourgondische ambtenaren zoals griffier Willem Dommesent (?-1471?).

In Vlaanderen vertaalden stedelijke gezanten regelmatig zelf de verslagen over besprekingen of onderzoeken die ze hadden gevoerd. In maart 1448 onderzochten Michiel Corens en Brugs stadspensionaris Jan van Teemseke in de Vlaamse kuststeden de lokale betrokkenheid bij kaperpraktijken. Na hun terugkeer werd Corens door de Vier Leden van Vlaanderen ontboden om het onderzoekdossier uit het Vlaams in het Frans te vertalen. Na afloop van de daaropvolgende onderhandelingen met de Duitse Hanze stelden de afgezanten ten behoeve van de hertog een verslag op 'in Walsche ghestelt ende ghetranslateert bi den ghedeputeerden' (in het Frans opgesteld en vertaald door de gezanten). Die vertaling werd in Brugge herzien door Meester Pieter Mathijs en de stadspensionaris, waarna de gecorrigeerde versie aan de hertog en de Vier Leden werd bezorgd. Dat de stadspensionaris in Brugge bij onderhandelingen en juridische geschillen de aangewezen man was voor vertalingen in en uit het Frans, bleek nogmaals in 1449-1450, toen pensionaris Gillis Boudins in de bemiddeling tussen Gent en de hertog 'de andwoorde en causatien' (antwoorden en aanklachten) vertaalde. In de Bourgondische Nederlanden was een gedegen kennis van het Frans voor deze stedelijke rechtsspecialisten haast een noodzaak. De uitzondering daarop was Petrus de Thimo, die enkele jaren voor de Bourgondische inlijving van Brabant als Brussels pensionaris was aangesteld. Blijkbaar schatte De Thimo zijn eigen beheersing van de Bourgondische bestuurstaal niet al te hoog in, want in zijn taakomschrijving liet hij opnemen dat hij niet verplicht was zaken waarin Frans de voertaal was te behandelen.

Vertaling was noodzakelijk voor de communicatie met de hogere beleidsniveaus, maar ook broodnodig om de controle over onderhandelingen en beslissingen te bewaren. Uit de Nederlandse vertaling van de muntordonnantie voor Vlaanderen die in 1418 oorspronkelijk in het Frans was opgesteld, bleek dat er heel wat informatie over de financiering ontbrak en dat het document ook op andere punten aanpassingen behoefde. In 1430 beoordeelde de Raad van Vlaanderen een handelsakkoord waarover onderhandeld was met ambassadeurs van de koning

van Spanje op meerdere vlakken als ‘capcieux et deceptif du costé d’Espaigne’ (bedrieglijk en misleidend van Spaanse kant): de minuten op papier waren opgesteld in het Castiliaans en moesten dus nog in het Latijn of het Frans worden vertaald. Bovendien moest die netversie op perkament worden uitgevaardigd. Daarnaast was afgesproken dat de visie die de hertog op schrift aan de Spanjaarden had bezorgd in de tekst van de koning geïntegreerd zou worden, maar dat bleek niet te zijn gebeurd. En dat waren lang niet de enige fouten die de raadsleden in het document hadden opgemerkt.

Een internationale handelsgemeenschap

Tussen 1250 en 1650 volgden Brugge, Antwerpen en Amsterdam elkaar op als de voornaamste internationale handelsknooppunten in Noordwest-Europa. Omstreeks 1300 onderhield Brugge al duurzame contacten met de Baltische staten, het Noordzeegebied en de landen rond de Middellandse Zee. In de vijftiende eeuw verbleven in Brugge buitenlandse handelaars uit Italiaanse handelscentra als Genua, Venetië, Milaan, Firenze en Lucca, maar onder hen bevonden zich ook Hanzekooplieden, Engelsen, Schotten, Portugezen, Castilianen en Catalanen. In de zestiende eeuw werd Antwerpen de voornaamste draaischijf in de handel van exotische goederen uit de Spaanse en Portugese kolonies. Al sinds de veertiende eeuw waren Duitse, Italiaanse en Engelse kooplieden permanent gevestigd in de Scheldestad. Vanuit Leuven, Brussel, Antwerpen, maar ook kleinere centra als Diest en Vilvoorde werd Brabants laken – soms via Italiaanse en Duitse tussenpersonen – verhandeld in Engeland, Frankrijk, Holland, het Oostzeegebied en Spanje. Wijn, zout en Italiaanse handelsgoederen werden langs Frankrijk ingevoerd. Vanaf omstreeks 1375 lokten de Brabantse jaarmarkten steeds meer buitenlandse handelaars naar het hertogdom: de Vlaamse steden werden om de haverklap geteisterd door onrust en in Brabant konden de uitheemse kooplieden hun voordeel doen dankzij de speciale condities die er voor hen golden. Vanaf 1430 stimuleerde de aanwezigheid van het Bourgondische hof in Brussel de productie van luxegoederen, die ook ver buiten de Brabantse grenzen gewild waren. In Holland werden wol, zout en graan aangevoerd uit Duitsland, Frankrijk en Engeland. Hout, ijzer en staal werden aangekocht in Scandinavië, het Rijngebied, Polen en Rusland. De Hollandse havens, met Dordrecht aan kop, fungeerden als belangrijke aansluitpunten op de internationale verbindingsroutes van en naar Engeland, Schotland, Frankrijk en het Oostzeegebied. Daarnaast veroverden Hollandse drapeniers een eigen plaats in de internationale lakenhandel.
Voor kooplieden was de communicatie met anderstalige autoriteiten, cliënten en toeleveranciers niet altijd een vanzelfsprekende zaak. Notarissen traden dikwijls op als vertalers en tolken voor lokale besturen, maar vertaalden occasioneel ook anderstalige brieven voor buitenlandse kooplieden. Petrus de Hoofsche alias Tanre werkte vaak in opdracht van Florentijnse handelslieden. In 1426 vertaalde hij een vrijgeleide van de stad Middelburg uit het Zeeuws (‘lingua Zelandia’) voor een groep Engelse handelaars die niet verder verstrikt wilden raken in het conflict tussen Jacoba van Beieren en haar (vroegere) wederhelft Jan **iv** van Brabant. Op dat moment werden Jacoba’s aanspraken op Holland, Zeeland en Henegouwen verdedigd door haar nieuwe echtgenoot, de Engelse koningszoon Humphrey van Gloucester. Jan **iv** kreeg bijstand van de Vlaamse graaf Filips de Goede. Tegen de achtergrond van deze politieke omstandigheden achtten de Engelse kooplieden het raadzaam

om tijdens hun tocht door Vlaams en Zeeuws gebied een versie van het vrijgeleide op zak te hebben die ook te begrijpen was voor wie het Zeeuwse dialect niet verstond.
In 1472 verklaarde de Mechelse schipper Jan Ruysscher voor het gerechtshof van Bergen-op-Zoom dat hij in Bourgneuf Engels laken had verkocht ten behoeve van drie Amsterdamse kooplieden, 'overmits dat hy bat Walsch conde dan zy' (omdat hij beter Frans sprak dan zij). De Amsterdamse lakenhandelaars hadden hun talenkennis nochtans op allerlei manieren kunnen bijspijkeren: in gespecialiseerde handelsscholen, met taalleerboekjes zoals het *Livre des mestiers* of tijdens een stage in het buitenland. De notities van een Brabantse (leerling-)koopman, die omstreeks 1500 voor een Italiaanse opdrachtgever in Venetië verbleef, tonen hoe hij stapsgewijs het lokale dialect onder de knie probeerde te krijgen. Zijn aandacht ging vooral uit naar interacties uit de handelspraktijk: een conversatie tussen verkoper en klant, een sollicitatiegesprek, persoonlijk en professioneel advies, een onderhandeling tussen kooplieden. In deze dialogen werd ook gesproken over ethische aspecten van de koopmansstiel, die tevens aan bod kwamen in de 'wijze lessen' waarmee de langere hoofdstukken werden afgewisseld. Zoals in het *Livre des mestiers* was het leermateriaal tweetalig: de Italiaanse voorbeelddialogen werden van een Nederlandse vertaling voorzien, die telkens volgde op een regel Italiaans.
Italiaanse kooplieden die zich in de Nederlanden hadden gevestigd investeerden omgekeerd ook in de plaatselijke devotie en toonden interesse voor de lokale geschiedschrijving. Leden van de Lombardische familie Villa financierden bijvoorbeeld bekende altaarstukken uit Brusselse ateliers. Pietro Villa, die zich als koopman gevestigd had in Gent, verwierf tussen 1460 en 1480 een aantal handschriften, waaronder een rijk geïllustreerd afschrift van Jean de Wavrins *Chroniques d'Angleterre*. Hiermee sloot hij zich aan bij de voorkeuren van Bourgondische boekenliefhebbers zoals de Nassaus en Lodewijk van Gruuthuse. De Franse vertaling van Bekes kroniek van Holland en Utrecht werd in één van de bewaarde handschriften opgedragen aan Giovanni Arnolfini, die vanuit Brugge handelde in luxegoederen en wiens familie afkomstig was uit Lucca. Al voor 1454 zetelde Arnolfini in de Grote Raad van Filips de Goede en tussen 1461 en 1465 bekleedde hij in Normandië financiële ambten voor Lodewijk **xi** van Frankrijk.
Daarnaast zijn er ook schaarse aanwijzingen dat ingeweken kooplieden Nederlandstalige literatuur lieten vertalen in hun eigen moedertaal. In 1452 bewerkte een anonieme Italiaanse inwijkeling de *Excellente cronike van Vlaenderen* in het Italiaans. De vertaler, die blijkens de proloog omwille van 'herhaalde en onterechte beschuldigingen' in problemen verkeerde, omschreef Brugge als 'een graf voor de levenden'. Uit dankbaarheid voor geboden hulp en om zijn eigen ellende te vergeten beloofde hij aan 'een vriend' om enkele mooie werkjes op papier te zetten. Eerder al had hij een 'trattato del giucho della palla' (traktaat over een balspel) uit het Nederlands of het Frans vertaald. In de Italiaanse bewerking van de *Cronike* vond zijn steun en toeverlaat allerhande informatie over de geschiedenis van Vlaanderen, maar ook over de prestaties van zijn vorst, Filips de Goede. In de marge bracht de vertaler verbeteringen en verdere toelichting bij de kroniektekst aan. De plaatsnamen in de tekst, die de bewerker in het Italiaans had vertaald of van een laagje Italiaans vernis had voorzien, vond de gebruiker terug op de (oudst bewaarde!) kaart van Vlaanderen, die als bijlage bij de tekst was toegevoegd. De bastaardwoorden voor Vlaamse begrippen als 'hoofdman' ('hoofmanno') of 'baljuw' ('balio') ontleende de vertaler waarschijnlijk aan de mengwoordenschat van de

Italiaanse migrantengemeenschap in Brugge. Het lijkt er sterk op dat de vertaler gezocht moet worden in de omgeving van de Italiaanse Rapondis. Leden van deze familie, waarvan de wortels net als die van de Arnolfini's in Lucca lagen, waren in Brugge actief in de lakenhandel en in het bankwezen en kwamen omstreeks 1450 – net als de Italiaanse vertaler van de *Excellente cronike* – in financieel zwaar weer terecht.

Rederijkerskamers

Brugge was niet alleen een pleisterplaats voor buitenlandse kooplieden, de handelsstad was ook de thuishaven van 'Den Heilighen Gheest', een van de vroegste rederijkerskamers die elkaar vanaf het midden van de vijftiende eeuw bekampten in literaire competities op gewestelijk en interregionaal niveau. Deze wedstrijden op het gebied van poëzie en toneelkunst waren niet altijd een strikt Nederlands- of Franstalige aangelegenheid. Meer dan eens werden er prijzen uitgereikt voor de beste creaties in beide talen. Zo verleende Maximiliaan van Oostenrijk zowel Nederlands- als Franstalige rederijkerskamers een vrijgeleide om in Brussel deel te nemen aan het 'landjuweel', de interregionale wedstrijd die de Brusselse rederijkers van De Lelie in mei 1493 organiseerden. Op professioneel gebied waren de eerste leden van deze gezelschappen actief in sectoren waarin voor de kost geschreven werd: de ambtenarij, de rechtspraak en het onderwijs. Anderen waren priester, (internationale groot)handelaar of oefenden een ambacht uit: barbier, chirurgijn, schilder, bontwerker, glazenmaker of – zoals Anthonis de Roovere – metselaar-bouwmeester. De kamers speelden een belangrijke rol in de stedelijke devotie en feestcultuur. Ze namen het voortouw in de organisatie van religieuze processies met tableaux vivants en toneelopvoeringen en in opdracht van de stedelijk besturen coördineerden vooraanstaande rederijkers ook de opluistering van stedelijke vorstenfeesten ter gelegenheid van Blijde Intredes, huwelijken, prinselijke geboortes en vredesverdragen.
In dat verband moet er ook heel wat zijn vertaald. De gewone stadsbewoners spraken een Brabants, Vlaams of Hollands dialect; de Bourgondische hertogen en hun entourage gaven de voorkeur aan het Frans. In 1458 werd in Gent bij de intrede van Filips de Goede een voorstelling opgevoerd waarin de tableaux vivants uit de optocht werden toegelicht. Op de tweede avond werden 'de esbatementen ende speelen' (komedies en toneelstukken) opnieuw ten tonele gebracht bij het schepenhuis, ditmaal in het bijzijn van de hertog die speciaal aanschoof om de uitleg over de tableaux vivants in het Frans te beluisteren. Na een jarenlange opstand die in 1453 was uitgemond in een Gentse nederlaag, wilden de Gentenaars zich ervan vergewissen dat hun gelaagde boodschap van verzoening en stedelijke trots de hertog niet zou ontgaan. Tijdens de optocht was Filips de Goede onthaald met onder andere een Bijbelvers uit het boek Judith (3:6): 'Veni nobis pacificus dominus et utere servitia nostra sicut placuerit tibi' (Kom tot ons, vredevolle heer en benut onze dienstbaarheid zoals het u behaagt). De betekenis daarvan was op zijn minst ambigu. Aan de oppervlakte leek het alsof Gent de hertog zonder voorbehoud als vredesvorst ontving, maar het citaat had ook een meer duistere kant: ondanks deze belofte van onderdanigheid, had Judith niets aan strijdvaardigheid ingeboet.
Bijna een halve eeuw later vergoedde de stad Brussel Jan Pertcheval, Jan Smeken en Henrick de Lichte voor hun bijdrage aan de Blijde Intocht van hertog Filips de Schone in november

1503 en die van zijn gemalin Johanna van Castilië in mei van het daaropvolgende jaar. Uit de rekeningposten blijkt dat de rederijkers niet alleen het feestelijk onthaal in goede banen leidden en de ‘personaiges’ in de optocht in stelling brachten, maar ook de bijbehorende teksten (vermoedelijk kwatrijnen, geschilderd op rol) bedachten ‘int Dietsche ende int Walsche’.
Dergelijk gelegenheidswerk is vluchtig, maar verscholen in verzamelingen van administratieve documenten zijn er wel enkele voorbeelden van vergelijkbare, korte gedichten bewaard waarvan de Franse en Nederlandse versies naast of onder elkaar zijn genoteerd. Het is niet uitgesloten dat het ook hier om tweetalig rederijkerswerk gaat, maar zeker is dat niet. Eén van deze gelegenheidsgedichten memoreert in twaalf paarsgewijs rijmende verzen een akkoord dat op 13 november 1439 getroffen werd tussen ‘den hove ende Ghend’ (het hof en Gent) over bevoegdheden onder meer op het gebied van het huwelijksrecht. In een ander gedicht dat zelfs na vijfhonderd jaar nauwelijks aan wervende kracht heeft ingeboet, wordt de onderdanen van Karel de Stoute verzekerd dat hun vorst wel degelijk springlevend was, ondanks het feit dat ze hem al lange tijd niet meer in levenden lijve hadden gezien. Heel binnenkort zou hij hen persoonlijk bezoeken om vrede te brengen en hen te beschermen. In het Frans telde het tekstje veertien regels; hier en daar had het Nederlands wat meer regels nodig. In de twee versies werd gebruikgemaakt van een gecompliceerd rijmschema, met een combinatie van paarsgewijs en kruisend rijm.

Voillies scavoir tous vray leaulx subgets	Wilt weten alle goede ondersaten
Du trepuyssant Charle duc de Bourgonge,	Van Karole den edelen h*er*toech zeer machtich,
Qui long tamps vo*us* ne ay este pres	Den ghy lange gederft hebt niet tuwer baten.
Por vo*us* garder de do*m*mage et vergoigne.	Mar al heeft hij u wat tijts achtergelaten:
	Zijt zeker des edel vorst wijs voerdachtich
Soies aseur quil vit et en bon estat	In guede state noch left warachtich
Venir vouldra sans huin ou debat	Die bij u zel comen in corter tijt
Et que bien brief vous viendra succurrir	Om u te houdene in payse eendrachtich
De tous dangiers au gre dieu et plaisir.	En*de* te bescermene mit macht zeer crachtich
Ne murmuries, ne crees aultrement	Van alle dangiere dus maect u jolijt.
Quil ne soit vijf car ne seroit follie.	En murmureert niet wie dat ghij zijt
Grant desir a de vo*us* estre present	Geloeft certainelijck dat hij noch leeft.
Pour vous oster de toute felonie.	Anders te gelovene waer omprofijt
Le trepuyssant, il vendra quiq*ue* en groingne.	En*de* sotheyt want aen hem ons welvaert cleeft.
	Grote begheerte hij tuwaerts heeft,
Vive tousiours, Charles duc de Bourgoingne !	Dus ghy zult corts weten al zijn besoingne.
Nolite dubitare	Vive altijt Karele hertoge van Bourgoigne!

Hoewel de rederijkers in hun poëzie graag experimenteerden met Franse strofevormen, rijmschema’s en leenwoordenschat, zijn er uit vijftiende-eeuwse rederijkerskringen betrekkelijk weinig vertalingen vanuit het Frans bekend. Collijn Cailleu (?-1503, ook Colijn Keyaert of Colijn van Rijsel), die tussen 1474 en 1484 Brussels stadsdichter was, putte geregeld uit Franstalige voorbeelden. Voor het toneelstuk *Narcissus ende echo* liet hij zich

inspireren door een twaalfde-eeuwse Franse vertelling over *Narcisus et Dané*, de vijftiende-eeuwse *Istoire de Narcisus et de Echo*, gedichten van Alain Chartier en Michault Taillevent, de *Roman de la rose* en Christine de Pizans *Epistre Othea*. Doordat Cailleu de psychologische drijfveren van de protagonisten liet aantreden in menselijke gedaante leunde zijn bewerking meer dan zijn Franse voorbeeldteksten aan bij de allegorie. De koudwatervrees die de Vlaamse *Rose*-meester nog parten speelde toen hij omstreeks 1300 de allegorische *Roman de la rose* overzette in het Nederlands, was ondertussen helemaal weggeëbd.
Cailleus allegoriserende vertaaltrant sluit ook goed aan bij zijn bewerking van de *Pas de la mort* van Amé de Montgesoie. Bij het vertalen van dit allegorische steekspel bleef de Brusselse rederijker behoorlijk dicht bij de inhoud van de Franse brontekst. Hij kaderde de allegorie uitdrukkelijk als een (droom)visioen en schonk uitgebreid aandacht aan de toelichting van de morele boodschap. In de negende regel die Cailleu aan elke strofe toevoegde, spoorde hij zijn lezers dikwijls aan om zich te verdiepen in de symbolische betekenis van de tekst. Met deze laatste ingreep wordt bovendien duidelijk dat Cailleu ook de vormelijke aspecten van zijn gedicht niet uit het oog verloor en de vertaling aangreep als een gelegenheid om zijn eigen dichterlijke kwaliteiten te etaleren. Dat blijkt eveneens uit herhalingen, klank- en woordspelen in de toegevoegde strofes en het strikte rijmschema dat de ambitieuze strofevorm van zijn Franse voorbeeld nog overtrof.
De *Pas de la mort* was opgedragen aan Isabella van Bourbon, de tweede echtgenote van Karel de Stoute. Het is niet uitgesloten dat het trieste overlijden van Maria van Bourgondië, Isabella's dochter, in 1482 aanleiding gaf tot de Nederlandse bewerking van het Franse gedicht. De vertaling moet in elk geval voor 1493 tot stand zijn gekomen want in dat jaar refereerde Jan Steemaer, alias Pertcheval, aan Cailleus bewerking in zijn eigen vertaling van Olivier de la Marches *Le chevalier déliberé*. Waar de Bourgondische hofmeester in de brontekst verwees naar Amé de Montgesoie en diens *Pas de la mort*, had Pertcheval het in het Nederlandse gedicht over zijn collega-rederijker 'Colijn Caellui […] te Brusel wonachtich' en *Den pas vander doot* (v. 35-37). Cailleus vertaling werd in 1528 door Jan van Doesborch in Antwerpen gedrukt met als titel *Tdal sonder wederkeeren oft Tpas der doot*. Behalve het unieke exemplaar van deze uitgave zijn er geen andere tekstgetuigen van Cailleus *Pas vander doot* bekend.
De *Chevalier délibéré* van 1483 was rechtstreeks geïnspireerd op de *Pas de la mort*. Net als Amé de Montgesoie thematiseerde Olivier de la Marche de sterfelijkheid van de mens. De protagonist zag zich tijdens een allegorische zoektocht op diverse manieren geconfronteerd met de onontkoombare vergankelijkheid van het aardse bestaan en aanschouwde hoe drie opeenvolgende Bourgondische vorsten (Filips de Goede, Karel de Stoute en Maria van Bourgondië) het leven lieten in het strijdperk van Atropos, de godin van de dood. Het verslag van zijn queeste moest de mensheid doen nadenken over het onvermijdelijke lot dat niemand spaart.
Het allegorische gedicht werd tweemaal in het Nederlands vertaald. De eerste vertaling, *Vanden ridder welghemoet*, werd in 1492 door de Haarlemse schilder Pieter Willemsz. opgedragen aan Claes van Ruyven, de gehate schout van Haarlem die in mei van dat jaar tijdens de opstand van het Kaas- en Broodvolk door de razende menigte was gelyncht. Willemsz noemde Van Ruyven 'zijn innige vriend' (F**iv**v); Van Ruyvens vreselijke dood was 'deerlijc' (jammerlijk) en 'onnosel' (onschuldig). Als voorbeeld voor zijn bewerking

gebruikte Pieter Willemsz. de Franse druk uit 1489 die gefinancierd was door Van Ruyvens schoonbroer Jan van Cats.
Vanden ridder welghemoet is alleen bewaard in een Leidse druk die tussen 1506 en 1511 bij Willem Seversz. verscheen. Daarin telt de tekst 27 strofen meer dan de *Chevalier délibéré*. Hier en daar verdeelde de vertaler de stof van één Franse strofe over twee strofen in het Nederlands, maar net als Cailleu verschafte hij ook bijkomende verklaring en beklemtoonde hij de moraal van de Franse tekst. Met toegevoegde strofes over de vliesridders Frank van Borssele, Willem van Egmond en diens neef Adolf, de hertog van Gelre, maakte Willemsz. de tekst bovendien herkenbaarder voor een Hollands publiek. In andere verzen werden machtshebbers herdacht die pas na 1492 het tijdelijke voor het eeuwige hadden verwisseld. Mogelijk leverde Willemsz. nog een herziene versie af alvorens het gedicht werd gedrukt, maar het is evengoed denkbaar dat een andere dichter het rijtje overledenen verder heeft aangevuld.
De tweede bewerking van de *Chevalier délibéré* zag het licht in 1493. De dichter van *Den camp vander doot* was de Brusselaar Jan Pertcheval (?-1523), die naast zijn activiteiten als chirurgijn-astronoom ook meermaals het voorzitterschap bekleedde van De Lelie, de rederijkerskamer waartoe ook stadsdichter Jan Smeken behoorde. Olivier de la Marche was voor de Brusselse rederijkers geenszins een onbekende. De auteur van de *Chevalier* ontving meer dan eens geschenken van het stadsbestuur (1485-1486; 1497) en ook bij de organisatie van verscheidene vorstenfeesten moet er overleg zijn geweest tussen de Bourgondische hofmeester en de rederijkers die de voorbereidingen coördineerden. In 1499 werd De la Marche lid van de Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van de Zeven Weeën, het devotionele genootschap waarvan onder anderen Smeken en Pertcheval de belangrijkste bezielers waren. Het is dus denkbaar dat Pertcheval de Franse voorbeeldtekst rechtstreeks uit handen van de auteur ontving, maar zijn model kan evengoed een exemplaar zijn geweest van de Franse druk uit 1489, die Pieter Willemsz. een jaar voordien ook als voorbeeld had gebruikt.
De Brusselse en Haarlemse versies van de *Chevalier déliberé* kruisten elkaar in Leiden, waar de vertaling van Pieter Willemsz. in druk verscheen. Drukker Willem Seversz. had de hand weten te leggen op de houtblokken en letters waarmee in Schiedam eerst de Franse versie van de *Chevalier* (ca. 1498-1503) was gedrukt en later ook Pertchevals bewerking van (1503). In zijn uitgave van de Haarlemse vertaling nam Seversz. de titel en de wervende *prologus* ongewijzigd over uit de Schiedamse druk van de Brusselse *Camp vander doot*. In het voorwoord daarvan werd het nut van de tekst onderstreept en de omschrijving van de inhoud was natuurlijk ook van toepassing op de Haarlemse vertaling. Maar lezers die in de druk van Seversz. op zoek gingen naar de aangekondigde verklaring van de Franse namen op de houtsneden kwamen van een kale reis thuis: in de druk van Pertchevals vertaling volgde achteraan in het boek een aparte woordenlijst, maar daarvan was in de Leidse uitgave geen spoor.

[begin citaat/drie kolommen]

Chevalier délibéré	***Vanden ridder welghemoet***	***Camp vander doot***

Accident honteux sault avant, Comme cil qui despit argue. La dame lui vint au devant, Lors la navra soudainement Dun get de fievres continue. De ce cop lavons nous perdue Helas de bourgongne Marie Qui laisse maint ame maurie.	Accident spranc voert bescaemt mettien. Als een die veel spijts int herte lach. Dese vrouwe quam hem tegens sonder ulpe, Dien hi doen quetste seer onversien. Mit eender dagelicxer coertsen slacg. Hier mede hebben wijse verloren onwach Maria vrouwe van Bourgongen geboren Menich hert bedruct die haer verloren.	Accident bescaempt spranc daer voert, Als die vol spijts men sach doer crupen. De vrouwe quam hem tsegens aen zijn boert, Die quetste sonderlijc sonder spreken woert Mit een ghescut van een paerlijke stupen. Doer deesen slach moeste ons ontslupen Marie van bourgongien reene Des menich mensche comen is in weene.

Strofe over het overlijden van Maria van Bourgondië in de *Chevalier délibéré* en de twee Nederlandse vertalingen[einde citaat/drie kolommen]

Begin zestiende eeuw zagen drukkers in Holland blijkbaar een markt voor Nederlandstalige vertalingen van de *Chevalier déliberé*. In Brabant bewerkte de Brusselse drukker Thomas van der Noot (actief tussen 1505 en 1523) in 1514 De la Marches *Le parement et triomphe des dames* in het Nederlands met als titel *Den triumphe ende tpalleersel van den vrouwen*. Deze allegorische deugdenleer was in de eerste plaats gericht op een publiek van voorname dames. Hoewel de Franse tekst hier en daar werd geactualiseerd, lijkt het er toch sterk op dat de laatmiddeleeuwse hofmoraal in het Nederlands moeilijk een publiek vond. Een jaar later vertaalde Van der Noot een tweede moraliserende tekst waarin de ondeugd van de vrouw centraal stond. Deze *Spieghel der duecht* ging via een Duitse intermediair terug op *Le livre pour l'enseignement de ses filles* van Geoffroi de la Tour Landry, maar het heeft er alle schijn van dat Van der Noot ook met deze uitgave weinig succes heeft geboekt.
Nadat De la Marche in 1502 overleden was, werd ook zijn *Lestat de la maison du duc de Bourgogne* (1474) nog in het Nederlands bewerkt. De la Marche schreef deze ontleding van het Bourgondische bestuursapparaat, de hofhouding en militaire organisatie in november 1474 op verzoek van William Ross, de proviandmeester van Calais, maar vermoedelijk was het werk in de eerste plaats gericht aan Edward **iv** van Engeland. Een kwarteeuw later zond De la Marche nog een exemplaar aan Maximiliaan van Oostenrijk. Het enige bekende handschrift van de Nederlandse vertaling werd in 1619 geschonken aan de universiteitsbibliotheek van Groningen door Joachim Alting die voordien als burgemeester had geijverd voor de oprichting van de universiteit. Mogelijk erfde hij het boek van zijn vader Egbert, stadssecretaris van Groningen, die omstreeks 1550 geruime tijd in de zuidelijke Nederlanden verbleef om zich daar te verdiepen in de rechtsgang aan het Hof te Brussel en te Mechelen.

Op weg naar het Heilig Land

Verhalen over exotische bestemmingen waren in de middeleeuwen net zo populair als tegenwoordig. De veroveringstochten van Alexander de Grote in de Oriënt spraken zeer tot de verbeelding en de reisverslagen van Marco Polo en Jan van Mandeville schopten het zelfs tot heuse bestsellers. Van de verschillende versies van Marco Polo's reisverslag zijn in totaal nog zo'n honderdveertig exemplaren bewaard. In het geval van het boek van Jan van Mandeville (*Le livre messire Jehan de Mandeville*) bedraagt dat aantal vermoedelijk meer dan het dubbele. De verteller van dit 'boek over de gebieden van overzee' (*Le livre des parties d'oultre meir*) stelde zich voor als een Engelse ridder uit Saint Albans, die in 1356 zijn memoires had voltooid. Hij vertelde over reizen naar Byzantium, het Heilig Land en het Verre Oosten die hij jaren eerder ondernam. In werkelijkheid was het uiterst vermakelijke verhaal bij elkaar gepuzzeld uit de Latijnse reisbeschrijvingen van missionarissen als Willem van Boldensele en encyclopedieën als het *Speculum* van Vincent de Beauvais. In het *Livre* laat verteller Jan van Mandeville bijvoorbeeld uitschijnen dat hij in de buurt van China ('Cathay') door bewoners van het uitgestrekte gebied 'Cadulc' was ingelicht over een wonderlijke plant met meloenachtige vruchten waarin 'een beestkijn' groeide dat nog het meeste weghad van een 'cleyn lammekijn sonder wolle' (f. 135v). De informatie over deze eigenaardige combinatie van fauna en flora (elders aangeduid als 'Barometz') plukte de auteur echter uit het reisverslag van Oderic van Pordenone. Deze franciscaanse missionaris uit Friuli was in 1310 naar het Oosten gereisd, waar de bevolking van het koninkrijk 'Cadeli' hem vertelde over deze vruchten die groeiden in het Kaspische bergland. Of 'Mandeville' werkelijk de wereld had rondgereisd mag ten zeerste betwijfeld worden en ook zijn identiteit is in mysterie gehuld. Volgens de kroniekschrijver Jean d'Outremeuse bracht de avonturier/compilator/mythomaan de laatste jaren van zijn leven door in Luik, waar hij als arts de kost verdiende onder de naam Jean de Bourgogne (alias 'met de Baard'). In het Luikse Wilhelmietenklooster konden Mandevilles bewonderaars in de vijftiende eeuw nog een bezoek brengen aan zijn graf.

Mandevilles fictieve memoires kenden een ongezien succes. Het encyclopedische verslag is bekend in verschillende versies in het Frans en het Latijn en werd nog voor 1500 vertaald in onder meer het Deens, Duits, Engels, Gaelic, Italiaans, Spaans, Tsjechisch en zelfs tweemaal in het Nederlands. In de meeste handschriften van de eerste vertaling, die dateert uit het einde van de veertiende eeuw, zijn in de proloog alle verwijzingen naar de Franstalige oorsprong van de tekst vervangen door 'duutsch', waardoor het lijkt alsof het Nederlandse boek helemaal geen vertaling is. Dat was anders in de tweede vertaling uit het tweede kwart van de vijftiende eeuw, waarin de vertaler niet onder stoelen of banken stak dat de tekst oorspronkelijk in het 'fransoys' was opgesteld (f. 2r). Het is niet duidelijk wat de eerste vertaler (of misschien eerder een latere redacteur van zijn tekst) met deze ingreep wilde bereiken: wilde hij laten uitschijnen dat het boek oorspronkelijk in het Nederlands geschreven was, zodat het beoogde publiek zich meer betrokken voelde bij diens reisverslag? Of verwachtte hij misschien dat niet iedereen de tekst serieus zou nemen als zou blijken dat die uit het Frans en niet het Latijn was vertaald?

Merkwaardig genoeg schakelt het enige bewaarde handschrift met de vijftiende-eeuwse Nederlandse vertaling na ongeveer een zesde van de tekst over op de oudere versie. Tot voor kort werd aangenomen dat de tweede vertaling nooit werd voltooid. Het leek dus mogelijk dat de tweede Mandevillevertaling al aardig gevorderd was toen een handschrift kwam

bovendrijven met de bewerking uit het einde van de veertiende eeuw, waarna de aanzet tot de nieuwe bewerking werd aangevuld met de versie die al voorhanden was. Een Middelnederlands fragment dat onlangs in het Rijksarchief te Leuven werd geïdentificeerd, brengt die hypothese nu aan het wankelen. Het betreft flarden tekst uit de laatste paragrafen van een Nederlandse vertaling van Mandevilles reisverslag die gebaseerd is op een andere Franse versie dan de bekende veertiende-eeuwse vertaling. Mogelijk gaat het hier om een fragment van het slot van de vijftiende-eeuwse vertaling, maar misschien is het zelfs nog waarschijnlijker dat er nog een derde, tot dusver onbekende, Nederlandse bewerking heeft bestaan.

Dat Mandeville ook een Utrechtse evenknie had, is tegenwoordig nauwelijks nog bekend, maar in de late middeleeuwen genoot de fictieve reisbeschrijving die in 1398 op naam van priester Johannes Witte de Hese kwam te staan grote faam in de Nederlanden en ver daarbuiten. Van de Latijnse *Itinerarius* zijn nog acht handschriften bewaard, tussen 1490 en 1565 verschenen minstens elf gedrukte uitgaven in Deventer, Antwerpen en Parijs en de tekst werd geciteerd tot in Spanje en Zwitserland. De Utrechtse priester beweerde dat zijn reizen hem vanuit Jeruzalem naar Hermopolis in Egypte hadden geleid waarna hij tot voorbij Edissa trok, de hoofdstad van het mythische rijk van Pape Jan. Hij passeerde langs de berg Edom, waar zich op de top het Aards Paradijs bevond, bracht drie dagen en nachten door in de buurt van het Vagevuur en trok door Amasona, waar de mensen letterlijk twee gezichten hadden. Dit wonderlijke Latijnse reisboek werd al vlug in het Nederlands vertaald. In deze Nederlandse bewerking, waarvan drie handschriften bekend zijn, werd de plaatselijke Mandeville bedacht met de toepasselijke naam ‘Jan Voet’.
Reizigers die in de tweede helft van de vijftiende eeuw vanuit de Nederlanden op weg gingen naar het Heilig Land lieten ook authentieke reisverslagen na. Tussen 1484 en 1495 maakte Claes van Dusen, een poorter uit Leiden, elfmaal de overtocht naar Jeruzalem. Hij vertrok zes keer vanuit Holland; de overige vijf keer startte hij in Venetië, waar hij een kleine winkel uitbaatte op de Rialtobrug. Van Dusen opereerde als agent van de Venetiaanse poorter Agostino Contarini, op wiens ‘schoon galeye’ hij als ‘trosseman’ (tolk en gids) dienstdeed. In een Nederlandstalige reisgids beschreef hij de weg vanuit Italië naar Jeruzalem. Als referenties noemde hij de namen van pelgrims uit Antwerpen, Dordrecht, Haarlem, Leiden en Noordwijk die hij eerder op hun tocht had begeleid.

Tweehonderd jaar eerder al wist Willem van Rubroeck dat een goede tolk van onschatbare waarde was. Ook de auteur van een reisgids die bewaard is in een handschriftje van omstreeks 1520 liet er geen twijfel over bestaan dat bedevaarders, zodra ze aangemeerd waren in Syrië, maar beter ‘eenen goeden truutsman’ (een goede tolk en gids) te pakken konden krijgen ‘want voerwaer, die enen quaden truutsman hevet geraect, die is half verloren bi groter valsheyt, die sie den pelegryms doen’ (wie een slechte tolk treft, is half verloren omwille van de manier waarop ze de pelgrims voortdurend bedriegen, f. 118r.). Hoewel het handschrift uit het klooster Sint-Maria in Galilea in Den Haag in zijn geheel bedoeld was als vademecum voor een spirituele pelgrimstocht, die de zusters niet lichamelijk maar in gebed ondernamen, is deze gids die bij hun meditaties benut werd vermoedelijk toch gebaseerd op een authentieke reiservaring.

Dat er (met reden) getwijfeld werd aan de betrouwbaarheid van Arabische tolken wordt ook duidelijk uit de kroniekbeschrijvingen van een expeditie naar het Heilig Land die Filips van den Elzas in 1177-1178 ondernam. Volgens de *Kronyk van Vlaendren* kreeg de Vlaamse graaf een vrijgeleide van de sultan om met zesduizend christelijke pelgrims ongewapend en vreedzaam de heilige plekken in en rond Jeruzalem te bezoeken. Nadat de patriarch hem daar hartelijk verwelkomd had, sloeg Filips voorraad in en nam hij 'drutsmannen' in dienst om de karavaan naar Sinaï te begeleiden. Zo gauw koning Agilias van Jeruzalem dit vernam, besloot hij met zijn broer Nobylion om de christelijke kolonne op de terugtocht in een hinderlaag te lokken. De operatie werd toevertrouwd aan Nobilitir, Nobylions bastaardzoon, die de leiding kreeg over vijfduizend troepen. De patriarch kreeg echter lucht van de snode plannen en waarschuwde Filips dat hij de Jordaanoever moest verlaten en zijn tolken op staande voet met een vorstelijke beloning moest bedanken voor bewezen diensten, vermoedelijk omdat ze hoopten dat hun gidsen in dat geval de belagers niet zouden inlichten over de koerswijziging. Die hoop was onterecht. De tolken brachten eerst Nobilitir op de hoogte en vervolgens reden ze naar Agilias en Nobylion, die prompt twaalfduizend man versterking stuurden. In de buurt van Caesarea kwam het tot een treffen tussen de christelijke pelgrims en de troepen van Nobilitir. De Saraceense cavalerie kwam te laat: Filips van den Elzas had drieduizend vijandelijke soldaten in de pan gehakt en tweehonderd man krijgsgevangen genomen. Bovendien had hij Nobilitirs wapenschild buitgemaakt. De beschildering daarvan werd in heraldische termen omschreven als een veld van 'keele [rood], met eenen quartiere boven van goude [geel], daer in een clemmende liebaert [leeuw] van sable [zwart]' en leverde de inspiratiebron voor de leeuwenvlag waaronder Vlaanderen voortaan zou varen.
Omstreeks 1470, ondervond ook het reisgezelschap van Anselm Adornes, een Brugs koopman van Genuese afkomst, dat een goede tolk goud waard was en hoezeer een gewiekste tolk reizigers het leven zuur kon maken. Samen met zijn zoon Jan, hun huiskapelaan Jan de Ghausy en enkele stadsgenoten ging Adornes in 1470 op weg naar het Heilig Land. Toen ze een jaar later in Brugge terugkeerden, bewerkte zoon Jan hun reisdagboek tot een verslag in het Latijn. Twintig jaar later werd Adornes' Latijnse tekst door de Brugse notaris Rombout de Doppere omgevormd tot een handige reisgids in het Nederlands, die voor zowel echte als spirituele pelgrimages kon worden benut. In dat verhaal was onder meer keurig opgetekend welke tolken het gezelschap op hun tocht hadden begeleid. Tussen Alexandrië en Caïro was hun 'truusman ofte interpreteur' een jood die Italiaans en 'Moorsch' (Arabisch) sprak. In Alexandrië maakten ze daarnaast gebruik van de diensten van Admoraldi Petro, 'een renegaet Veneciaen' (een afvallige Venetiaan). Onderweg naar Caïro werden de pelgrims opgepakt door mannen van de sultan en meegevoerd naar diens schip. Naar de reden voor de hardhandige aanpak hadden ze het raden, want ze konden de soldaten niet verstaan. Hun tolk weigerde halsstarrig de motieven van hun ontvoerders te vertalen en wilde zijn werkgevers in de steek laten om zo zijn eigen huid te redden.
Toen de zaak was uitgeklaard, namen de pelgrims in Caïro een andere tolk in de arm. Laurentius was een monnik in het Sinaïklooster en sprak Italiaans en Moors. Ze huurden ook een gids genaamd Beneto, een Arabier die geen onbekende was in de omgeving van het klooster. Het gezelschap vertrouwde blindelings op Laurentius' deskundigheid: ze aten, dronken of sliepen niet zonder dat hij daarvoor het teken gaf. De expertise van hun tolk bleek van onschatbare waarde. Lokale afpersers maakte hij wijs dat zijn reisgenoten Griekse

monniken waren zonder een rooie duit op zak. In ruil voor wat beschuit konden ze passeren. Toen een gewapende meute hen betichtte van kamelendiefstal (het dier was gemerkt), wist Laurentius de gemoederen te bedaren door de verontwaardigde kamelenhoeders op de mouw te spelden dat zijn werkgevers het dier in Caïro hadden gekocht. Dat had hij namelijk met eigen ogen gezien.
Een zekere Elyas, een tolk die hun aanbevolen was door de overste van het Sinaïklooster, zou het reisgezelschap begeleiden op de tocht naar Damascus. Deze Elyas was een koopman die regelmatig voor zaken naar Venetië reisde. In het pelgrimsverblijf in Ramallah begon de tolk tegen te werken, waarbij hij ook de kamelendrijvers opruide. Zonder hun hulp was het onbegonnen werk om een karavaan te vinden waarbij ze zich konden aansluiten. Blijkbaar verwachtte Elyas een bonus zoals hij die ook van andere pelgrims gekregen had. Ten einde raad zond het gezelschap twee franciscanen die zich bij hen hadden gevoegd naar de emir om diens hulp in te roepen. De emir beval de kamelendrijvers op zoek te gaan naar een karavaan en waarschuwde hen niet opnieuw met lege handen terug te keren, want ditmaal zou hij zelf meereizen. In Kafarnaüm begon Elyas weer tegen te sputteren. In een nieuwe poging om de pelgrims nog meer geld afhandig te maken dreigde hij ontslag te nemen. De Adornes besloten dat er niets anders op zat dan hun tolk met geschenken te overladen zodat hij toch in dienst bleef. Ze waren namelijk nog een heel eind van Damascus verwijderd en vreesden dat ze zonder de hulp van een tolk in Kafarnaüm als koopwaar op de slavenmarkt zouden belanden. Voorbij het meer van Galilea weigerden de kamelendrijvers de uitgestippelde route te volgen om zo de tol te ontwijken. De sluipweg die ze voorstelden was woest en voor de pelgrims dreigde het gevaar van Arabische roversbendes. Net als in Ramallah wilden ze een premie afdwingen en opnieuw werden ze daarin gesteund door Elyas. Ook nu moesten de Adornes zwichten.
Pelgrims of handelaars die de touwtjes enigszins in handen wilden houden, waren dus gebaat bij een basiswoordenschat in het Arabisch. Een eenvoudig vocabularium was daarvoor al een goed begin. Naast enkele gidsen voor een spirituele pelgrimstocht en een gespreksboekje Frans-Nederlands, bevat het eerder vermelde Haagse vademecum ook een beknopte woordenlijst Arabisch-Nederlands (f. 120v-123r). Onder het opschrift ‘Dit ist getal ende die tael die die Sarrasinen tellen ende spreken’ (De getallen en de taal van de Saracenen) geeft de lijst eerst het Arabische equivalent voor de getallen van een tot en met twintig, de tientallen, voor honderd en voor duizend, met vertaling in het Nederlands. Daarna volgen de woorden voor voedingswaren, essentiële benodigdheden (kookgerei, kledij, slaapmeubilair), transport, wapens, koopwaar, schrijfwaren, valuta, maar ook voor pooier en prostituee. De lijst bestaat vrijwel uitsluitend uit zelfstandige naamwoorden. Aan het einde volgt de vertaling van enkele Arabische zinnetjes. Het gaat om uitdrukkingen voor begroeting en afscheid, bevestiging en ontkenning, en enkele bevelen of verzoeken: ‘gaet wech’, ‘gaet slapen’, ‘gaet eten’ en ‘scaem di u niet’. Met behulp van deze woordenlijst kon een reiziger zich met handen en voeten verstaanbaar maken, althans wat basisbehoeften betrof. Waarschijnlijk stelde de eenvoudige lijst Nederlandstalige reizigers ook in staat om essentiële woorden te identificeren in een gesprek en zo na te gaan of hun tolk inderdaad vertaalde wat er was gezegd.
@1.19@

3 De drukpers

De boekdrukkunst bereikte de Nederlanden omstreeks 1470, misschien enkele jaren vroeger. Het oudste boek dat in de Nederlanden werd gedrukt en waarvan het publicatiejaar bekend is, is de *Historia scholastica* die in 1473 verscheen bij de Utrechtse drukkers Nicolaus Ketelaer en Gerardus van der Leempt. De eerste gedrukte vertaling waarin een jaartal wordt vermeld, staat ook op hun naam. In 1474 verzorgden ze de *editio princeps* van *Reynardus vulpes*, de dertiende-eeuwse Latijnse bewerking van *Van den vos Reynaerde*. Het eerste Nederlandstalige boek werd te Delft op de markt gebracht en is tegelijk ook de oudste druk met een Nederlandse vertaling. Deze 'Delftse Bijbel' van 1477 bevatte een bewerking van de Oudtestamentische boeken zonder de psalmen maar met apocriefe geschriften, die gebaseerd was op de veertiende-eeuwse Bijbelvertaling uit Herne.
De Delftse Bijbel illustreert dat de variatie die de handgeschreven tekstoverlevering kenmerkte, met de intrede van de boekdrukkunst niet plotseling verdween. Zo wordt er een onderscheid gemaakt tussen korte en lange versies van de gedrukte Bijbel, die in samenstelling van elkaar verschilden. Bovendien week de tekst van de Delftse Bijbel op bepaalde punten af van de Hernse Bijbelvertaling zoals die in handschriften circuleerde: de volgorde van de onderdelen was anders en passages uit Comestors *Historia scholastica* en verduidelijkende commentaren waren weggelaten.
Hoewel de boekdrukkunst vanzelfsprekend eigen processen met zich meebracht voor de voorbereiding en het zetten van teksten, bouwde de productie van gedrukte boeken in allerlei opzichten voort op methoden en technieken uit de handschriftensector. Op zich is dat ook niet vreemd. Vroege drukkers zoals Colard Mansion en Jean Brito verdienden hun sporen als kopiist of illustrator, of combineerden hun drukkersactiviteiten met andere rollen in het boekbedrijf. Bovendien leverde een drukker, net als een kopiist, geen afgewerkt product af. Net als in handschriften werden in de eerste gedrukte boeken ruimtes uitgespaard voor initialen en versiering, soms ook voor illustraties. Daarvoor kon een beroep worden gedaan op dezelfde vaklieden die ook de afwerking van handschriften voor hun rekening namen, al zijn er nogal wat gedrukte boeken bewaard waarin die laatste stappen niet (of althans niet door professionals) zijn voltooid.

Al snel verschenen er in de Nederlanden gedrukte boeken in het Latijn, in het Frans en in het Nederlands, maar ook op de drukpers bleef het Latijn dominant. Voor de periode tot 1550, vertegenwoordigt Latijns drukwerk zowat zestig procent van de titels die uit de Nederlanden is bewaard. Nederlands en Frans zijn samen goed voor iets meer dan 35 procent. Franstalig materiaal werd vooral in de Zuidelijke Nederlanden gedrukt. In de noordelijke drukkerscentra was het Duits nog net iets belangrijker dan het Frans, maar zelfs dan bedragen de bewaarde Duitse titels nog geen percent van het totaal. Vanaf 1515-1530 verscheen er ook meer drukwerk in het Grieks en het Engels; het Spaans en het Italiaans kenden vanaf circa 1535-1540 een merkbare groei, vooral in Antwerpen dat in deze periode tussen de veertig en tachtig procent van de gedrukte titels op zich nam. Het spreekt voor zich dat anderstalige uitgaven, waaronder ook boeken in het Portugees en het Deens, zelfs in een kosmopolitische handelsstad als Antwerpen niet allemaal bestemd waren voor lokale lezers. Drukkers uit de Nederlanden lonkten net zo goed als hun buitenlandse collega's naar internationale afzetmarkten. In Antwerpen verscheen in 1528 zelfs een christelijke geloofsleer in het

Azteeks, de *Doctrina cristiana en lengua mexicana*, op naam van Pedro de Gante (Pieter van Gent). Samen met twee ordebroeders was deze franciscaanse missionaris vijf jaar voordien afgereisd naar de Nieuwe Wereld, waar ze zich met het oog op hun missietaak op de studie van het Azteekse beeldschrift en de lokale taal (Nahuatl) hadden gestort. Naast de *Doctrina* bedacht Pieter van Gent ook een *Catecismo de la Doctrina Cristiana*, die hij in zijn Mexicaanse school bij de godsdienstlessen gebruikte. Naar analogie met het de lokale pictogramschrift bevatte de miniatuurcatechismus uitsluitend tekeningen.
Uit de bewaarde Nederlandstalige titels blijkt dat vooral liturgische en devotionele teksten zoals Bijbels, passieverhalen, heiligenlevens en gebedenboeken uitzicht gaven op een afzetmarkt. Ongeveer zestig procent van de bewaarde titels kan ondergebracht worden in deze categorie. Daarnaast bracht goedkoop maar vluchtig drukwerk zoals ordinanties, pamfletten, kalenders en jaarvoorspellingen (‘prognosticaties’) goed brood op de plank. Een aantal drukkers verzorgde ook geregeld uitgaven op het gebied van de artesliteratuur met onder andere schoolboekjes, woordenboeken, grammatica’s en geneeskundige handleidingen. Samen met boeken over geschiedenis en rechtspraak waren deze artesteksten goed voor ongeveer achttien procent van de productie. Prozaromans, dichtbundels en toneelkunst, die samen nauwelijks tien procent uitmaakten van het totaal, bleven voorlopig nog in de achterhoede.
Van een aantal vertalingen die eerder al in handschriften circuleerden, verscheen er nu ook een gedrukte versie. Dat geldt niet alleen voor de Delftse Bijbelvertaling, maar ook voor onder andere de *Dietsche Catoen*, *Floris ende Blancefloer* (in proza), Jan van Brederodes vertaling van *Somme le roi*, het reisboek van *Jan van Mandeville* en de Gentse Boethiusvertaling.
Het schoolboekje met een Nederlandstalige *Lucidarius*, dat Thomas van der Noot (actief ca. 1505-1530) in Brussel op de drukpers legde, was daarentegen geen uitgave van een oudere bewerking maar een getrouwe vertaling van de Franstalige *Second lucidaire* die recent in druk verschenen was. Al vanaf het prille begin werden de persen gevoed met nieuwe vertalingen uit het Frans en Latijn. Daaronder bevond zich een aantal financieel riskante prestigeprojecten zoals een ambitieuze wereldgeschiedenis (*Fasciculus temporum*, gedrukt bij Veldener in 1480) en een groots opgezette natuurencyclopedie (*Van den proprieteyten der dinghen*, gedrukt bij Jacob Bellaert in 1485). Ondanks het feit dat deze boeken ook in hun eigen tijd ‘seer raar en kostelijck’ waren, vonden ze al vroeg hun weg naar particuliere eigenaars en religieuze instellingen. Het is echter goed denkbaar dat een aanzienlijk deel van de oplage initieel onverkocht bleef, zoals ook gebeurde bij de Gentse *Boethius*. Drukkers waren in de eerste plaats ondernemers; door een al te optimistische risicoanalyse of externe factoren leverden aanzienlijke investeringen dikwijls genoeg niet het rendement op dat ervan werd verwacht.
@Vignet@V.1.08 Maerlant in het Frans@

Bourgondische klassiekers en prozaromans

In de korte tijd dat Jacob Bellaert in Haarlem actief was bouwde hij een bijzonder drukkersfonds uit. Vandaag zijn daarvan nog achttien titels bewaard, die alle dateren uit de jaren tussen 1483 en 1486. De Haarlemse drukker was afkomstig uit Zierikzee en leerde het

vak vermoedelijk bij Gheraert Leeu, die zijn persen in 1484 na een korte tussenstop in Brugge definitief van Gouda naar Antwerpen overbracht. In elk geval gebruikte Bellaert in zijn eerste publicaties een lettertype en houtsneden die Leeu vroeger in Gouda had gebruikt. Anders dan de meeste van zijn vakgenoten, drukte Bellaert uitsluitend in de volkstaal. Met uitzondering van twee Franse titels zijn alle boeken die uit zijn fonds zijn bewaard in het Nederlands gesteld. Ter vergelijking: van de 69 titels die Gheraert Leeu in Gouda drukte betrof iets minder dan de helft boeken in het Latijn. Tijdens zijn periode in Antwerpen groeide dat aandeel tot meer dan zestig procent.

Zoals andere vroege drukkers, richtte Bellaert zich met een deel van zijn productie tot een godvruchtig publiek (onder andere uit de kringen van de Moderne Devotie), dat hij bediende met Nederlandstalige teksten over het leven en de passie van Christus, een verzameling evangelielezingen, epistelen en sermoenen, en Nederlandse bewerkingen van de *Cordiale quattuor novissimorum* van Gerard van Vliederhoven, de Duitse exempelverzameling *Seelentrost* en *Die vierundzwanzig alten* van Otto von Passau. Hij publiceerde bovendien uitgaven van Jan van Brederodes *Des conincx summe*, en van Nederlandse bewerkingen van Guillaume de Digullevilles *Pelerinage de la vie humaine* en de *Consolatio peccatorum* (troost der zondaars) van Jacobus de Theramo. In die laatste tekst nam Belial, de vertegenwoordiger van de ‘gehele versaminge ende colegie der hellen’ (de hellegemeenschap, f. a**ii**r), het als schuldeiser op tegen Mozes, de advocaat van ‘Jhesus ons Verlosser’. De zaak die voorlag hield verband met Christus’ hellevaart toen alle zielen uit het voorgeborchte waren verlost. De anonieme vertaler van *Der sonderen troost* onderstreepte dat hij het boek voor eenvoudige leken ‘historis gewisse’ (getrouw naar het verhaal) uit het Latijn had vertaald zonder iets toe te voegen of weg te laten. De vertaling was niet alleen het resultaat van ‘tverstandt ende begrijp des translateerders ende oversetters’ (de interpretatie van de vertaler). Enige ‘clercken in rechten ende heylege scriften’ (rechtsgeleerden en Bijbelkenners) hadden bijgestuurd wanneer de inhoud moeilijk te begrijpen was. Of we de vertaler hier op zijn woord mogen geloven is nogal onzeker. Dat hij zich beriep op de bijstand van vakspecialisten, behoedde hem voor de kritiek van Bijbelvaste lezers en was bovendien een overtuigend verkoopargument.

In de proloog van *Der sielen troest* echoden de bezwaren die Maerlant en recenter Gerard Zerbolt hadden opgeworpen tegen de mondaine ridderromans: ‘Veel lude sijn die lesen weerlike boeken ende horen daer na ende verliesen al horen arbeyt want si en vinden daer niet den sielen troest’ (Veel mensen lezen wereldse boeken en geven gehoor aan de inhoud ervan. Zo verliezen ze al hun verdiensten, want in deze boeken vinden ze geen troost voor de ziel, f. a**ii**r). Voor drukker Bellaert was dit geen bezwaar om ook de wereldse interesses van zijn klanten met luxueus uitgevoerde boeken te prikkelen.

In 1485 legde Bellaert bijvoorbeeld *Van den proprieteyten der dinghen* op de drukpers, een Nederlandse bewerking van *De proprietatibus rerum* van Bartholomeus Anglicus. Deze populaire natuurencyclopedie gaf een allesomvattend overzicht van de schepping, dat gebaseerd was op het werk van de kerkvaders en ‘philosophi’ uit de klassieke en Arabische wereld. Deze imposante en royaal geïllustreerde uitgave bevatte niet minder dan elf paginagrote houtsneden en was duidelijk afgestemd op de beurs van welgestelde kopers. Omstreeks dezelfde tijd publiceerde Bellaert nog meer Nederlandstalige luxeboeken: vertalingen van de *Doctrinal du temps present* van Pierre Michault en Raoul le Fèvres

verhalen over Jason en Troje. Van de twee laatste werken bracht hij vervolgens ook de oorspronkelijke Franse tekst op de markt.
Het lijdt geen twijfel dat de Haarlemse drukker zich met deze uitgaven richtte tot lezers met Bourgondische sympathieën. Pierre Michault werd in november 1466 benoemd tot *secrétaire signant* van Filips' erfopvolger Karel van Charolais. Le Fèvre was in dienst van Jean de Créquy en was mogelijk ook kapelaan van de Bourgondische hertog. Beide auteurs droegen hun werk op aan Filips de Goede. Leden van de hertogelijke familie en de Bourgondische adel beschikten over hun eigen exemplaren van Lefèvres *Jason* en *Recueil des histoires de Troie*. In 1473 drukte William Caxton in Brugge de *Recuyell of the histories of Troy*, de Engelse bewerking van Le Fèvres *Recueil* die hij had opgedragen aan Margaretha van York, de derde echtgenote van Karel de Stoute. Daarnaast bereikte Lefèvres oeuvre dat raakte aan de kern van de Bourgondische mythologie ook lokale functionarissen, zoals Perceval de Dreux, 'gouverneur' van de kastelen van Leuze en Condé in Henegouwen.
Het lijkt er sterk op dat Bellaerts 'Bourgondische' subfonds financieel werd ondersteund door een of meer invloedrijke investeerders. Alles wijst in de richting van de families Van Cats en Van Ruyven, die ook het initiatief namen voor de Franstalige druk van de *Chevalier délibéré* uit 1489 en de vertaling daarvan door Pieter Willemsz. De paginagrote dedicatiescène aan het begin van Bellaerts Bourgondische uitgaven toont hoe Le Fèvre een boek (de *Jason*) overhandigt aan Filips de Goede. De inspiratie voor dit ontwerp werd geleverd door de handgeschilderde openingsminiatuur in het kopijhandschrift dat Bellaert gebruikte voor zijn Nederlandstalige uitgave van de *Jason*. In dat handschrift, dat tegenwoordig in de British Library wordt bewaard, ontbreekt echter het wapen van de familie Van Ruyven, dat in de drukken van Bellaert prominent is afgebeeld. Ook in Bellaerts uitgave van *Der sonderen troest* vinden we een vergelijkbare knipoog naar onder anderen de Van Ruyvens.

[begin citaat/vier kolommen]

Auteur / Titel	**Plaats / drukker / jaartal**	**Editie in Holland**	**Editie Nederlandse vertaling**
Pierre Michault *Danse aux aveugles*	Brugge / Colard Mansion / ca. 1479-1481	-	*Vanden drie blinde danssen* Gouda / Gheraert Leeu / 1482
Jean Boutillier *Somme rurale*	Brugge / Colard Mansion / 1479	-	*Somme ruyrael* Delft / Jacob Jacobsz. van der Meer / 1483
Raoul le Fèvre *Fais et prouesses du chevalier Jason*	Gent of Brugge / David Aubert voor William Caxton? / ca. 1477?	Haarlem / Jacob Bellaert / 1486	*Historie van den vromen ridder Jason* Haarlem / Jacob Bellaert / ca. 1483-1485

Raoul le Fèvre *Recueil des histoires de Troie*	Gent of Brugge / David Aubert voor William Caxton? / 1474-1475	Haarlem / Jacob Bellaert / 1486	*Vergaderinge der historien van Troyen* Haarlem / Jacob Bellaert / 1485
Pierre Michault *Doctrinal du temps present*	Brugge / Colard Mansion / ca. 1479-1481	-	*Doctrinael des tijts* Haarlem / Jacob Bellaert / 1486

Franse teksten gedrukt in Vlaanderen met Hollandse editie (Nederlands en/of Frans) in de vijftiende eeuw[einde citaat/vier kolommen]

Hoewel verschillende leden uit het geslacht Van Ruyven belangrijke posities bezetten in het Haarlemse stadsbestuur, was het meest vooraanstaande lid van de familie toch wel Claes van Ruyven (ca. 1446-1492), die vanaf 1475 genoemd wordt als schout van Haarlem, de voornaamste vertegenwoordiger van het hertogelijke gezag in de stad. Na de dood van Maria van Bourgondië in 1482 bleef Van Ruyven onvoorwaardelijk trouw aan het omstreden bewind van Maximiliaan van Oostenrijk, een keuze die hem uiteindelijk zuur zou opbreken. De Bourgondische *indiciaire* Jean Molinet beschreef hoe de schout tijdens de Opstand van het Kaas- en Broodvolk in 1492 met een strijdbijl werd neergeslagen waarna een van de oproerlingen hem de keel afsneed. Volgens een hardnekkig gerucht bezorgden de opstandelingen zijn lichaamsdelen in een mand op de dorpel van zijn weduwe met het rijmpje ‘O vroutge van Ruyven / aen deez botgens kundy kluyven’ (Ah, mevrouwtje Van Ruyven / aan deze botjes kunt u kluiven).
De veronderstelde samenwerking met Bellaert past goed bij het profiel van een Bourgondische voetknecht als Van Ruyven. In de periode van relatieve rust die aan de opstanden van 1488-1492 voorafging kon de Haarlemse schout via zijn culturele mecenaat uitdrukking geven aan zijn trouw aan het opperste gezag. Bovendien boden Bellaerts luxueuze edities een aantrekkelijk ankerpunt voor de Bourgondische ideologie in de noordelijke Nederlanden. Belangrijker nog, via de vertalingen konden de leden van de Nederlandstalige elite in hun eigen taal en op eigen voorwaarden deelnemen aan het overkoepelende discours van de Bourgondische *composite state*. Mogelijk hoopte Van Ruyven dat hij door zijn propagandawerk vooruitgang zou boeken op professioneel of maatschappelijk vlak. Bellaert haalde eveneens voordeel uit de overeenkomst: vermoedelijk dekte de steun van de schout – althans gedeeltelijk – de productiekosten, zodat het financiële risico minder groot werd. Daarenboven kreeg hij via de Van Ruyvens toegang tot het internationale netwerk van de Bourgondische ambtenarij, wat het marktpotentieel alleen maar ten goede kon komen.
Aan de Nederlandstalige uitgaves van Franse prozateksten die in Holland werden gedrukt, lag doorgaans een Franstalige editie uit Brugge of Gent ten grondslag. Drukkers in het noorden onderhielden nauwe contacten met hun collega’s in Vlaanderen en gedrukte boeken staken met gemak de grens over. Het ziet ernaar uit dat ook Vlaamse vertalingen (of vertalers) de weg naar Haarlem en Gouda vonden. De vertaling van Michaults *Danse aux aveugles* die in 1482 bij Gheraert Leeu werd gedrukt, was het werk van een verder onbekend ‘clercxken Martijn’ (klerkje Martijn) uit West-Vlaanderen. Wellicht kon Leeu de hand leggen op de Nederlandse tekst via zijn connecties in Brugge. Voor de Nederlandstalige bewerkingen van Le Fèvres *Jason* en *Recueil* dienden Franse edities uit Vlaanderen als voorbeeld en

vermoedelijk geldt hetzelfde ook voor de vertaling van Michaults *Doctrinal du temps present*. De *Jason* werd waarschijnlijk in Vlaanderen vertaald. De taalkundige kenmerken van de vertaling in het Londense kopijhandschrift laten vermoeden dat de tekst in Holland werd gekopieerd naar een Vlaams model, maar het is ook niet uit te sluiten dat een Vlaamse expat de *Jason* in Holland heeft vertaald. De *Doctrinael des tijts* ontsproot waarschijnlijk aan de pen van een Hollandse vertaler; in die richting wijzen althans de spelling, woordkeuze en kleine inhoudelijke ingrepen, zoals verwijzingen naar Friesland en het gebruik van lokale muntsoorten. Ook Le Fèvres *Recueil* werd vermoedelijk in Holland vertaald.

Op één na zijn de vertalers van de door Bellaert gedrukte teksten anoniem. In *Van den proprieteyten der dingen* wordt in het vijfde boek beweerd dat de vingers na het eten versmallen, waarna wordt opgemerkt: ‘Maar ik, Jacob, denk dat dat een misvatting is’ (v. 12018-12019). De Jacob die hier het woord neemt kan inderdaad de drukker zijn en dat zou kunnen betekenen dat Bellaert de encyclopedie eigenhandig heeft vertaald, maar een evidentie is dat niet. We weten bijvoorbeeld niet wie die opmerking daar heeft geplaatst, de vertaler of de drukker. Toch is het ook geen loze veronderstelling: van een oudere vertaling, die dateert van voor de druk van Bellaert, ontbreekt namelijk elk spoor. Bovendien was een drukker die zelf vertaalde geen unicum, denk maar aan Colard Mansion en William Caxton.
Caxton drukte in Westminster een aantal Engelse vertalingen van eigen hand. Voordat hij in 1476 terugkeerde naar Engeland, was de voormalige ‘governor’ van de Merchant Adventurers gevestigd in Brugge, waar hij contacten legde met collega’s in de Nederlanden. Voor de Engelse tekst van *The historye of Reynart the foxe* (1481) kon hij bijvoorbeeld teruggrijpen naar de Nederlandstalige druk van Gheraert Leeu. Naast Le Fèvres *Recueil* vertaalde hij onder andere ook het *Livre des fais d'armes et de chevalerie* van Christine de Pizan (1489) uit het Frans. Colard Mansion tekende in 1482 voor de vertaling van de fabelverzameling *Dialogus creaturarum*. Zijn *Dyaloge des creatures* verscheen datzelfde jaar nog bij Gheraert Leeu in Gouda. Enige tijd voordien drukte Leeu ook al de Latijnse tekst die Mansion als voorbeeld had gebruikt. Met deze vertaling was Mansion niet aan zijn proefstuk toe: op verzoek van Lodewijk van Gruuthuse had hij eerder al de *Penitence Adam* uit het Latijn bewerkt. Tussen 1479 en 1484 vertaalde Mansion bovendien het leerboekje *Donatus moralisatus* van Jean Gerson en de *Metamorphosis Ovidiana Moraliter Explanata*. Deze laatste twee vertalingen gaf hij zelf uit in druk. De grootse *Ovide moralisé* was het laatste boek dat van Mansions drukpersen rolde, voordat hij in de zomer van 1484 onverwachts uit Brugge verdween.
Na amper vier jaar nam Bellaerts carrière in Haarlem een abrupt einde. De oorzaak daarvan is niet bekend. Het is mogelijk dat hij overleed, maar een andere, even aanvaardbare hypothese is dat de Haarlemse drukker omstreeks 1486 de boeken heeft neergelegd. Veel drukkersbedrijven waren slechts een kort leven beschoren. De productiekosten waren enorm – zeker in het geval van de lijvige en kostbare boeken die Bellaert op de markt bracht – en de opbrengst uitermate ongewis. Bovendien zette Bellaert, anders dan zijn vakbroeders die het financiële risico verdeelden tussen producties in het Latijn en de volkstaal, nagenoeg alles in op de Nederlandstalige markt. Zelfs met de ondersteuning van de Van Ruyvens en hun netwerk was de afzetmarkt voor Bellaerts Bourgondische boeken vermoedelijk te beperkt om zijn drukkerij erg lang in bedrijf te houden.

De Artur-en Karelromans uit de dertiende en veertiende eeuw zijn in Bellaerts drukkersfonds opvallend afwezig. In de Nederlanden kregen de verhalen over Artur geen tweede leven op de drukpers. Dat was anders in de buurlanden: in Frankrijk verschenen nog voor 1500 gedrukte luxe-uitgaven van de enorme Franse prozacycli over Artur en Tristan, in Augsburg rolden twee rijk geïllustreerde edities van de *Historie von Tristan und Isolde* van de persen en in Westminster drukte William Caxton Malory's *Le morte darthur*. Drukkers in de Lage Landen zagen daarentegen niet langer brood in de queestes van Lancelot, Bohort en Perceval. Lezers die verzot waren op Franse Arturromans kwamen ruimschoots aan hun trekken bij collega's uit Parijs en Rouen. De *Tristan chevalierz de la table ronde, nouvellement imprimé à Paris* die zich in 1568 in de boekenverzameling van Reinoud **iii** van Brederode bevond, was bijvoorbeeld een van de vroege edities (1496, 1499, 1506) van de Parijse drukker Antoine Vérard. Voor Nederlandstalige verzinsels over Artur waren er al helemaal geen afnemers meer. Die markt was in de vijftiende eeuw nagenoeg volledig uitgedoofd. Omstreeks 1540 waagde de Antwerpse drukker Symon Cock nog een poging met een *Historie van Merlijn*, waarvan mogelijk enkele decennia voordien een niet-bewaarde editie verschenen was bij Jan van Doesborch. De gedrukte prozaroman over Merlijn was geen bewerking van de oudere verhalen in het Frans of het Nederlands, maar ging terug op *A lytel treatyse of ye byrth and prophecye of Marlyn*, een Engelse druk waarvan in Londen al enkele edities waren gedrukt.
Voor de Karelepiek lagen de kaarten opnieuw licht anders. De eerste druk van *Karel ende Elegast*, de 'ware geschiedenis' ('fraeye historie') waarin Karel de Grote op bevel van een engel Gods uit stelen ging, verscheen al in 1484. In latere drukken werd het berijmde verhaal gevolgd door een korte prozabiografie die het geheel een meer historisch karakter gaf. Als gedrukte prozaromans boekten de veertiende-eeuwse *Malegijs* en vooral *De vier Heemskinderen* een verpletterend succes. Ook over Karel verschenen er zo goed als geen nieuwe verhalen meer. De *Sibila* (Antwerpen, Willem Vorsterman omstreeks 1538) was een bewerking van de Spaanse *Hystoria de la reyna Sevilla*, waarin de echtgenote van Karel de Grote onterecht beschuldigd werd van overspel. Aan het begin van de tekst week *Sibilla* nauwelijks af van het Spaanse voorbeeld, maar gaandeweg werd het verhaal steeds meer ingekort, vermoedelijk om de lengte van de uitgave onder een vooraf bepaalde woordlimiet te houden. Misschien had de vertaler de opdracht aanvankelijk verkeerd ingeschat en bleek tijdens het vertalen dat de volledige tekst de afgesproken omvang zou overschrijden. Het is evenwel ook denkbaar dat de uitgever pas besefte dat de kosten wel erg hoog gingen oplopen toen het eerste deel van de tekst al was gezet, waarop de rest van de aangeleverde vertaling meedogenloos werd bekort.
In de categorie vermaak zagen de drukkers die zich vanaf circa 1480 in Antwerpen vestigden vooral een afzetmarkt voor vertalingen van betrekkelijk recente Franse romans of prozabewerkingen van oudere verhalen die geen verband hielden met Karel of Artur. In Antwerpen drukte Leeu eerst de Franse roman *Histoire du chevalier Paris et de la belle Vienne* (1487), gevolgd door vertalingen in het Nederlands (1487), Nederduits (1488) en Engels (1492). In 1491 publiceerde hij een Nederlandse bewerking van de *Histoire de la belle Mélusine*. Deze bewerking was vermoedelijk gebaseerd op een druk die in 1478 bij Adam Steinschaber in Genève verschenen was. De bewerker voegde echter ook enkele episodes toe uit de *Roman de Parthenay*, die hij mogelijk aan een gedrukte Duitse vertaling had ontleend. Op die manier kon hij een vollediger verslag afleveren van de liefdeshistorie tussen

Raymondijn van Lusignen en de vervloekte koningsdochter Meluzine, die elke zaterdag van de navel naar beneden in een serpent veranderde. Meer nog dan in het Frans, kwam in de Nederlandse bewerking de nadruk te liggen op het tragische verhaal: de bewerker schrapte ijverig in verwijzingen naar autoriteiten en uitleg over de ontstaansgeschiedenis van de roman. De magische afkomst van Meluzine werd daarenboven bijna volledig onderdrukt. Deze werkwijze sloot aan bij de rationaliserende tendens die wel vaker is opgemerkt in Nederlandse vertalingen, maar door de menselijkheid van Meluzine in het begin te accentueren, zette de bewerker het contrast met de finale ook des te sterker in de verf. In de Nederlandse versie bleef van die menselijkheid na de slotmetamorfose bitter weinig over.
Aan het begin van de zestiende eeuw volgden andere Antwerpse drukkers Leeus voorbeeld en drukten ofwel vrij letterlijke ofwel bekortende vertalingen van Franse romans.

Drukker	**Titel + jaartal**	**Franse brontekst + jaartal eerste gedateerde druk**
Jan van Doesborch	*Buevijn van Austoen*, 1504 *Helias*, ca. 1520-1530	*Bueve de Hantone*, 1499 ? *Genealogie avecques les Gestes*, 1499
Eckert van Homberch	*Olyvier van Castillen*, ca. 1510	*Olivier de Castille*, 1482
Michiel Hillen van Hoochstraten	*Robrecht de duyvel*, 1516	*Robert le Diable*, 1496
Willem Vorsterman	*Peeter van Provencen*, 1517 *Galien rhetore*, voor 1540	*Pierre de Provence*, ca. 1475 *Galien rethor*, 1500

Andere Antwerpse romans waren bewerkingen van Engelse en Duitse voorbeelden. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat Doesborchs *Helias* niet terugging op een Franse bron, maar gebaseerd was op *Helyas, Knight of the Swanne*, een Engelse uitgave van de Londense drukker Wynkyn de Worde uit 1512. Doesborchs vakgenoot Michiel Hillen van Hoochstraten publiceerde in 1528 *Van den jongen geheeten Jacke*, een berijmde vertaling van het komische spel *A mery geste of the frere and the boye*, dat eerder bij diezelfde Wynkyn de Worde verschenen was. *Frederick van Jenuen* ging over een weddenschap tussen twee mannen over de trouw van een van hun echtgenotes en was gebaseerd op *Eyne schone historie van twen kopluden unde eyner thuchtigen framen frauwen*. De oudst bewaarde druk van dit Nederduitse voorbeeld kwam omstreeks 1493 in Lübeck op de markt. In 1517 publiceerde Willem Vorsterman een Engelse vertaling die vermoedelijk de Nederlandse bewerking als voorbeeld gebruikte. De Nederlandse versie moet dus nog voor dat jaar zijn ontstaan, maar is enkel bekend uit een uniek exemplaar dat in 1531 bij Vorsterman verscheen.
Wie al die Franse, Engelse en Duitse prozaromans in het Nederlands hebben bewerkt is niet bekend, maar in hun zoektocht naar nieuwe kopij hebben drukkers vast geregeld zelf de pen ter hand genomen of vertalers ingehuurd, zoals ze dat ook voor ander vertaalwerk deden. Mogelijk zegt een eigenaardigheid van het Antwerpse prozadrukwerk wel iets het profiel van de vertalers. In een aantal Antwerpse romans wordt het proza onderbroken door berijmde passages die in de anderstalige drukken ontbreken. Dezelfde combinatie van proza en rijm

treffen we ook aan in andere Antwerpse uitgaven, bijvoorbeeld in *Mariken van Nieumeghen* en *Der Scaepherders kalengier* (de almanak van de schaapherder), die in 1514 bij Willem Vorsterman verscheen. Anders dan in de Nederlandse vertaling van de *Compost et kalendrier des bergiers* door Thomas van der Noot (Brussel, 1511) die Vorsterman in zijn Nederlandstalige editie overnam, vinden we in de Antwerpse uitgave een aantal lyrische intermezzo's over onder andere het effect van de planeten op het aardse bestaan. Het werk van Franstalige *rhétoriqueurs* met een voorkeur voor de afwisseling tussen proza en rijm heeft de Antwerpse voorliefde voor prosimetrum mogelijk beïnvloed. Tegelijk wijst het gebruik van de refreinvorm wellicht in de richting van samenwerkingsverbanden tussen drukkers en rederijkers in het Antwerpse vertaalbedrijf.
De meertalige publicatiestrategie die William Caxton, Gheraert Leeu en Jacob Bellaert in de Nederlanden hadden geïntroduceerd, werd in Antwerpen voortgezet door de nieuwe generatie drukkers, die tegelijk met de Nederlandstalige bewerking van een roman, ook versies in een of meer andere talen aan de man brachten, het Frans voorop. Klanten herkenden de verschillende edities in een oogopslag aan het gebruikte lettertype: *bastarda* (later romein) voor Frans, *Fraktur* (later civilité) voor Nederlands. In 1536 liet de Gentse drukker en lettersnijder Joos Lambrecht zich met het schaamrood op de kaken ontvallen dat veel van zijn Nederlandstalige streekgenoten niet zagen dat een tekst 'in Romeynscher letter' in hun eigen moedertaal was gedrukt, maar oordeelden dat het Latijn of Grieks moest zijn. Onder anderen Vorsterman en Van Hoochstraten pasten deze parallelle aanpak ook toe bij goedkoop drukwerk, zoals nieuwsboeken, die tegelijk in het Nederlands en het Frans verschenen. In de kosmopolitische handelsmetropool Antwerpen, waar handelaars uit heel West-Europa hun uitvalsbasis hadden, kwam anderstalig drukwerk ongetwijfeld tegemoet aan lokale behoeften, maar daarnaast was het ook uitermate geschikt voor de vele malen uitgestrektere buitenlandse markt. Andere tekstsoorten, zoals taalleerboekjes, maar ook brochures over betrouwbare en twijfelachtige muntsoorten, werden gedrukt in tweetalige edities die overal in de Nederlanden te koop werden aangeboden in de belangrijkste steden.
Tussen circa 1480 en 1540 zorgden drukkers uit Antwerpen ervoor dat een aantal Franse romans die voordien in Bourgondische hofkringen hadden gecirculeerd ook beschikbaar werden voor een Nederlandstalig publiek. Het heeft er echter alle schijn van dat de aristocratische erfenis van deze romans in hun nieuwe context eerder als een hinderpaal dan als een verkoopargument ervaren werd. In de Nederlandstalige bewerkingen van *Olivier de Castille* en *Mélusine* werden de sporen van het adellijke ontstaansmilieu van de Franse voorbeeldteksten deskundig uitgewist. Anderzijds hoopten de Antwerpse drukkers dat het succes van de Franse romans door de Nederlandstalige bewerkingen zou worden geëvenaard. Helaas bleek dat laatste lang niet altijd het geval te zijn.
@Vignet@V.1.09 Gedrukte Nederlandse fictie in Engeland (ca. 1470-1530)@

Opnieuw *artes*: geneeskunde en astrologie

Tussen de praktische literatuur die vanaf omstreeks 1480 in de Nederlanden werd gedrukt bevonden zich behoorlijk wat chirurgische handboeken, gynaecologische traktaten en *Herbarii* of kruidenboeken. De veertiende-eeuwse samenstellers van volkstalige heelkundige compilaties maakten zich nog weinig zorgen over mogelijk misbruik van onoordeelkundige

lezers. Chirurgijns zoals Jan Yperman en Thomas Scellinck richtten zich specifiek tot hun opvolgers en andere vakbroeders die worstelden met het Latijn van medische handboeken en zagen vooral het praktische nut van een Nederlandstalig alternatief. Voor gedrukte boeken lag de situatie anders: daarin werd medische kennis van meet af aan geopenbaard aan een lezerspubliek dat niet alleen uit vakspecialisten bestond.
Dat gold ook voor de eerste Nederlandstalige *Herbarius* die in 1484 bij Jan Veldener in Leuven op de drukpers werd gelegd. Deze vertaling van de *Herbarius in Latino* bood een rijk geïllustreerd overzicht van plantaardige, minerale en dierlijke ingrediënten en hun geneeskundige toepassing. Begrijpelijkerwijs stemde de vertaler niet meteen toe toen enkele 'vrienden' hem verzochten om dit 'cleenlick boeck van den ghemeinen simpel medecinen' (dit zuivere boek over de veel voorkomende *simplicia*) uit het Latijn te vertalen. De vertaler vermoedde dat lezers die te weinig Latijn kenden ook niet over de nodige vakkennis beschikten om de informatie uit het kruidenboek op een verstandige manier te gebruiken. Tegelijk besefte hij dat een Nederlandse *Herbarius* ook van pas kon komen: wie verstandig met de inhoud omsprong, kon er wel degelijk praktisch nut uit putten, al zou niemand een arts worden door te grasduinen in dit overzicht. 'Simpel clerken' (eenvoudige klerken) vonden in de *Herbarius* een aantal elementaire beginselen die hun konden helpen bij de taken die de medicus hen opdroeg, maar volgens de vertaler vertrouwden zelfs die specialisten geregeld op hun buikgevoel, een beetje zoals een blinde die tastte naar het ei.
Enige basiskennis van de Latijnse terminologie was overigens nog steeds vereist om doeltreffend gebruik te kunnen maken van de Nederlandstalige *Herbarius*. Omdat planten en kruiden in het Nederlands zo veel verschillende namen kregen, was het naslagwerk alfabetisch gerangschikt op Latijns lemma. Die manier van ordenen was niet ongewoon: ook in Maerlants *Der naturen bloeme* werd de volgorde van dieren, planten en mineralen niet bepaald door het Nederlands, maar door het Latijn. Dat was eveneens het geval in de veertiende-eeuwse Middelnederlandse bewerking van het kruidenboek *Circa instans*, dat qua opzet erg verwant was aan de *Herbarius*.
In de veertiende eeuw sloegen vertalers al te gespecialiseerde materie over of bewerkten ze die op zo'n manier dat complexe onderwerpen toch begrijpelijk werden voor een lekenpubliek. De *Herbarius*-vertaler pakte het anders aan: hij verzocht zijn lezers met klem om voorzichtig om te springen met de inhoud van het boek. In de disclaimer aan het einde van de Nederlandse tekst stond te lezen dat medische kennis 'op straffe van de eeuwige dood' niet 'qwalick, sondelecek, roekeloes, onbedacht of sonder groet verstant' (op kwalijke wijze, zondig, roekeloos, onbedachtzaam of onoordeelkundig) mocht worden gebruikt.

De Brusselse drukker Thomas van der Noot deelde die behoedzaamheid. In 1516 bracht hij *Den roseghaert vanden bevruchten vrouwen* op de markt, een verloskundige handleiding in het Nederlands die hij eigenhandig 'uut de Overlantsche of Hoogduytsce tale' had vertaald. Net als het Duitse origineel was Van der Noots Nederlandstalige uitgave rijkelijk geïllustreerd met anatomische afbeeldingen. In de epiloog van de vertaling maande de drukker zijn lezers aan om het boek 'secretelijck' (in het geheim) te bewaren, zodat het uit handen bleef van laaghartige creaturen die het slecht voorhadden met aanstaande moeders. Om diezelfde reden werd het boek niet aan eender wie getoond of verkocht en was het alleen verkrijgbaar in 'Den Zeeriddere' waar Van der Noot de verkoop ervan kon overzien. In de gecorrigeerde en

vermeerderde herdruk uit 1528 – nu alleen te koop in ‘die coopstat van Antwerpen’ bij drukkers Simon Cock en Jacob van Liesvelt – werd de lezer bovendien met aandrang verzocht het boek buiten bereik van kinderen te bewaren. Wie een exemplaar wilde bemachtigen van de uitgave die Willem Vorsterman in 1530 op de drukpers legde, kon daarvoor terecht in Leiden waar het boek in ‘die Visch Capelle’ bij boekverkoper Bartholomeus Jacobszoon in de aanbieding lag; aan het slot van de proloog stond te lezen dat het boek alleen in Antwerpen te verkrijgen was bij Vorsterman in ‘Den Gulden Eenhoren’. Ondanks (of misschien beter: dankzij?) alle geheimdoenerij werd *Den rosenghaert* een overdonderend succes. Tussen 1516 en 1650 verschenen minstens 26 edities van het handboek. Nog tot in de achttiende eeuw werd van de lezers de grootste geheimhouding verwacht.
@1.20@
Heel anders dan in de *Herbarius* klonk het in de Nederlandse bewerking van de *Fasciculus medicinae* die in 1512 bij Claes de Grave in Antwerpen verscheen. In 1491 werd het Latijnse werk voor het eerst in Venetië uitgegeven, waar in 1494 ook een Italiaanse vertaling werd gedrukt. Petrus Antonianus baseerde zijn Nederlandse bewerking op een Latijnse druk uit 1495 die eveneens in Venetië verscheen. Aan het begin van de vertaling onderstreepte de Antwerpenaar dat mensen in staat waren om hun eigen kwalen en gebreken te behandelen; God had hen uitgerust met de daarvoor vereiste intellectuele capaciteiten (‘verstandenisse’). Nog te vaak stierven mensen onverwachts door onwetendheid. Hoewel het gewone volk voortdurend door ziekte werd geplaagd, kwam het dikwijls genoeg voor dat de zieken de heelmeesters niet vertrouwden, omdat die zelf te weinig geïnformeerd of ronduit onbekwaam waren. Daarom had Antonianus ‘ten dienste van de rijke stad Antwerpen en in het belang van de hele bevolking’ de *Fasciculus medecinae* uit het Latijn vertaald. De fouten die hij in het Latijn had aangetroffen waren in de vertaling gecorrigeerd. Bovendien had hij enkele verhandelingen toegevoegd over de pest en anatomie die geschreven waren door ‘auctentike doctoren’, onder wie de Florentijn Mondino de Luzzi. De vertaler hoopte dat ieder die zichzelf of een ander tegen ziekte wilde beschermen – vooral degenen die zich bezighielden met ‘cyrurgijnlijcke werckingen’ – zijn werk naar waarde zouden schatten. De ‘opsprekers’ (criticasters) maande hij aan zich koest te houden totdat ze zelf met iets beters voor de dag konden komen.

Ook de astrologie bood stof voor vele publicaties. Ondanks het erg vluchtige karakter van dit soort drukwerk, zijn uit de Nederlanden enkele honderden kalenders en jaarvoorspellingen (‘prognosticaties’) bewaard in het Nederlands, Latijn, Frans en Engels. Tijdens de eerste decennia van de zestiende eeuw verwierf de Antwerpse arts Gaspar Laet van Borchloen internationale faam met zijn *prognosticationes*. Al snel nadat de boekdrukkunst haar intrede deed, werden de voorspellingen van Jan Laet, Gaspars vader, in druk uitgegeven. In 1475 publiceerde Johannes van Westfalen Laets *Prognosticationes de anno 1476*, maar vanaf 1477 zijn er ook versies bekend in het Nederlands en het Frans; in 1478 werd in Rostock een Nederduitse versie aan de man gebracht. Daarmee was Jan Laet een pionier: aan de Leuvense universiteit was hij de eerste astroloog-astronoom die zijn voorspellingen in druk liet verschijnen. Voordien circuleerden dergelijke *prognosticationes* in beperkte kring, aangezien van de opstellers omwille van de persoonlijke inhoud strikte geheimhouding werd verwacht.

Haar verdere succes had de familie Laet (gedeeltelijk) te danken aan Jans *prognosticatio* voor 1482. In 1510 herinnerde de Luikse benedictijn Johannis de Los zich nog de opmerkelijke nauwkeurigheid van die voorspelling: Jan Laet had een ellendig jaar in het vooruitzicht gesteld, geteisterd door ziekte, schaarste en oorlog, en die verwachting was ook bewaarheid geworden. Toch was Laet volgens de Luikse geschiedschrijver geen echte wetenschapper, maar iemand die beroemder was dan geleerd. Sterker nog, hij beschouwde zijn streekgenoot als 'fere totus laïcus', net geen volkomen leek.
In 1487 gaf de Loonse voorspeller de fakkel door aan zijn zoon. Nu hij een gezegende leeftijd had bereikt, kostten zijn prognosticaties hem steeds meer moeite. Voortaan zou zijn zoon Gaspar de hoge heren bijstaan met hun vragen over oorlog, ziekte en zo meer. Dertig jaar later werd Gaspar beschouwd als de meest vooraanstaande astroloog van zijn tijd, wiens voorspellingen verspreid werden in het Latijn, Nederlands, Engels en het Frans, maar volgens tijdgenoot en collega Simon de Phares liet de kwaliteit van die Franse vertalingen erg te wensen over. Ondertussen had Gaspar zich als arts in Antwerpen gevestigd en bestudeerde hij in de geest van het humanisme de theorieën van de Griekse wetenschapper Claudius Ptolemaeus. Dezelfde interesse in de klassieken bleek ook uit zijn voorspelling voor 1499, waarin hij Plato's *De republica* en *Phaedo* in het Grieks citeerde. In de Nederlandstalige druk uit Antwerpen verschenen de citaten in Grieks schrift met Nederlandse vertaling.
In 1515 publiceerde Jan van Doesborch, die verantwoordelijk was voor zowat een kwart van het Engelse drukwerk dat tussen 1500 en 1540 in Antwerpen van de persen kwam, een Engelse versie van Gaspars voorspelling voor het daaropvolgende jaar. Deze *Pronosticacion of the yere* ***mccccxvi*** was het werk van 'Nicholas Longwater' of Claes vanden Langhe Water (actief 1502-1515), die als Nicolaus de Aqualonga voor Doesborch ook vertaalwerk deed uit het Latijn. De *Vijfthien vreeselijke tekenen* (ca. 1505) vertaalde Doesborch, die in 1523-1524 geruime tijd in Londen verbleef, zelf in het Engels. Voor de bekortende Engelse bewerking van *Der dieren palleys* (1520) deed hij beroep op een zekere Lawrence Andrewe (actief ca. 1520-1529), die later in Londen een eigen drukkersbedrijf begon. In Antwerpen verschenen nog meer Engelstalige edities van Gaspars werk, onder meer bij Nicolaes de Grave (1516) en Christoffel van Ruremond (1529). Ook aan de overkant van het Kanaal werden de voorspellingen in het Engels gedrukt. Mogelijk legde de Londense drukker Richard Pynson al in 1491 een Engelse vertaling van Laets werk op de drukpers.
In 1520 verscheen bij Pynson nog een *Prognostication of maister Jasper Laet*. Volgens het colofon was de tekst in het Engels vertaald 'at the request and cost of Richard Pynson'. De vertaler huldigde Laet als een gerenommeerd expert, die het meestal bij het rechte eind had. De specifieke voorspellingen voor steden in de Nederlanden (Leuven, Antwerpen Brussel, Mechelen, Gent en Brugge) aan het einde van de *prognosticatio* werden in de Engelse tekst ongewijzigd overgenomen. Een bezwaar dat Laet tegen 'a certen man' (een zekere man) had geuit sloeg de vertaler daarentegen over 'bycause it is nat effectual to our purpose, but noyous and tedious to them that shal rede it' (omdat het geen verband houdt met ons doel, maar vervelend en langdradig voor wie het leest). In het midden van de Engelse druk van 1519 ontbreekt een dubbelblad, waardoor ook de paragraaf met de overgeslagen passage verloren ging. Uit de bewaarde Franse tekst blijkt dat vertaler ongetwijfeld doelde op Karel **v**, Frans **i** of Hendrik **viii**. Voor die laatste zag het jaar 1520 er niet rooskleurig uit: Hendrik zou ten prooi vallen aan een onverklaarbare depressie die zijn beleid en familiezaken zwaar belastten.

Afgunst en de vijandigheid van een ‘grant prince ou seigneur’ zouden hem bijkomende kopzorgen geven. Het viel te verwachten dat dergelijk nieuws in Engeland voor wrevel zou zorgen.
Ondanks het internationale succes van Gaspar Laet en zijn zoon Gaspar de Jonge, had niet iedereen een even hoge pet van hen op. In 1530 kreeg Gaspar jr. het aan de stok met ‘printer ende lettersteker’ Jan Thibault, een drukker die zich zonder noemenswaardige opleiding profileerde als geneesheer en een van Laets geduchtste concurrenten. Een andere criticus was John Coke, een Engelsman die als secretaris van de Merchants Adventurer in Antwerpen was gestationeerd. In een brief aan Thomas Cromwell had hij het over de prognosticatie van ‘a folisshe medceyn’ (een dwaze geneesheer), waarmee hij meer dan waarschijnlijk Gaspar jr. bedoelde. Het is dan ook enigszins verrassend dat Coke in 1553 zelf een *prognosticatio* in het Engels vertaalde. Als vertaler was Coke niet aan zijn proefstuk toe. In 1549 maakte hij een Engelse bewerking van *Le debat des heraulx d'armes de France et d'Engleterre*. De voorspelling van de Brusselse arts Arnould Bogaert die Coke in 1553 in het Engels bewerkte, circuleerde op dat moment al in het Latijn, Frans en Nederlands. Hoewel de vertaler toegaf dat hij de Franse tekst niet slaafs had gevolgd, ging hij er prat op dat zijn Engelse versie geen duimbreed afweek ‘from the mynde of the aucthour’ (van de geest van de auteur). Coke, die eerder de spot dreef met Gaspar Laet, beweerde dat hij deze jaarvoorspelling met plezier had vertaald, misschien wel omdat Bogaert zijn prognoses met Bijbelcitaten en uitspraken van ‘the good philosophers’ had onderbouwd.

Taalhulp: glossaria en vocabularia

Het *Glossarium Bernense* (tussen ca. 1240 en 1310?) uit de streek tussen Tongeren en Sint-Truiden is de oudst bewaarde woordenlijst waarin Latijnse lemmata systematisch voorzien zijn van een Nederlandstalig equivalent. Jongere voorbeelden uit de veertiende en vijftiende eeuw bevinden zich tegenwoordig in Haarlem, Keulen, Marburg en Trier. Uit dezelfde periode zijn gelijkaardige Latijns-Franse lijsten (‘Abavus-glossaria’) bekend. Net als hun Franstalige evenknieën waren *Bernense* en soortgelijke glossaria in de eerste plaats schatplichtig aan middeleeuwse lexicografische werken in het Latijn, waaronder het *Catholicon* van de Italiaan Giovanni Balbi. Anders dan ‘glossaria’ in de strikte zin van het woord, zijn deze woordenlijsten niet contextgebonden. Hun doel is dan ook ruimer dan het ophelderen van woordbetekenissen in één welbepaalde tekst. De tweetalige glossaria waarvan hier sprake is, dienden om Latijn te leren en teksten te vertalen in de volkstaal.
Andere tweetalige lijsten ontstonden door aan bestaande Latijnse woordenlijsten Nederlandse vertalingen of glossen toe te voegen. Tussen de regels van een veertiende-eeuws exemplaar van de *Olla patella*, een lijst met de Latijnse benamingen voor gebruiksvoorwerpen, kruiden, planten, dieren, enz., schreef iemand de overeenkomstige woorden in het Nederlands. Behalve de Latijnse woordenlijst bevat dit handschrift ook een *Ars dictaminis* of schrijfleer en de *Flores thesauri pauperum*, een medische gids. Het lijkt er dus op dat het boekje in het onderwijs is gebruikt. In een verzamelhandschrift uit 1332 is de *Olla patella* ook van Nederlandse glossen voorzien. In deze tekstverzameling over taalkundige onderwerpen vinden we naast de *Olla patella* ook werken over synoniemen en woordbetekenis en een schrijfgids voor clerici. Aan het eind van de vijftiende eeuw wordt de verticale schikking van

Latijns steekwoord en Nederlandse vertaling uit de geglosseerde Latijnse handschriften nog toegepast in de *Curia palatium*, een verzameling van thematisch geordende reeksjes, die tussen 1480 en 1485 bij Richard Pafraet in Deventer verscheen.
In de dertiende eeuw al verschenen in handschriften met artesteksten tweetalige lijsten met gespecialiseerde terminologie, bijvoorbeeld op het gebied van plantenkunde. In de Staats- en Universiteitbibliotheek van Königsberg werd een perkamenten blad bewaard met Latijnse plantennamen en interlineaire Vlaamse glossen. Deze lijst uit het tweede kwart van de dertiende eeuw ging jammer genoeg verloren toen de bibliotheek tijdens de Tweede Wereldoorlog werd verwoest. Eveneens dertiende-eeuws is de botanische woordenlijst Latijn/Nederlands uit de collecties van de Kongelige Bibliotek in Kopenhagen. Een iets jonger glossarium van planten en mineralen vinden we nog terug in een medisch verzamelhandschrift uit het begin van de zestiende eeuw. Ondanks het het gezeur van de *Herbarius*-vertaler over de wildgroei aan Nederlandse plantennamen, zijn in deze lijst groepjes van Latijnse benamingen verbonden met telkens één enkel Nederlandstalig equivalent. Op deze tweetalige woordenlijst, die teruggaat op een voorbeeld uit het begin van de veertiende eeuw, volgt een handige alfabetische index van de Nederlandse namen die gebruikers in staat stelde om in twee richtingen te zoeken.

Tijdens de laatste decennia van de vijftiende eeuw werd ook een aantal lijvigere woordenboeken gedrukt waarvan sommige (onder meer de *Conflatus* en *Vocabularius ex quo*) voordien al in handschriften circuleerden. Deze *vocabularia* gingen terug op de middeleeuwse lexicografische verzamelingen van Papias, Osbernus van Gloucester, Hugutio van Pisa en Giovanni Balbi, maar steunden ook op teksten van kerkvaders en klassieke auteurs. In 1477 verscheen in Keulen het eerste gedrukte woordenboek dat naast een *vocabularium* Latijn-Nederduits ook een deel Nederduits-Latijn bevatte. Met deze *Teuthonista* of *Duytschlender*, die oorspronkelijk in Kleef was samengesteld, konden gebruikers Latijn leren, maar het woordenboek was ook een nuttig naslagwerk voor wie een Latijnse tekst wilde schrijven. Behalve de twee *vocabularia* bevatte de *Teuthonista* een lijst met Griekse technische termen en een Latijns traktaat over onverbuigbare zinsdelen.
De gedrukte woordenlijsten en *vocabularia* die in de Nederlanden verschenen waren afgestemd op de beurs van verschillende marktsegmenten. De omvangrijke *Vocabularius copiosus* of *Conflatus* die tussen 1477 en 1483 in Leuven werd gedrukt, mikte duidelijk op een draagkrachtig publiek van intellectuelen en was bruikbaar voor gevorderde studies. Vergeleken met de *Conflatus*, was de selectie lemmata in de *Vocabularius ex quo* die in 1479 in Zwolle verscheen beperkter en minder gespecialiseerd, waardoor het boek geschikt was als basishulpmiddel voor de talenstudent. In de proloog wordt ook met zoveel woorden gezegd dat de grote Latijnse woordenboeken te duur en ingewikkeld waren voor ‘pauperes scolares’ (arme studenten). Wat later positioneerden bescheidener producties zich ook als een democratisch alternatief voor de luxueuze *Conflatus*. Het plan om met deze *Gemmula vocabulorum* (eerste druk in Antwerpen in 1484) en *Gemma vocabulorum* (eerste Nederlandstalige druk in Antwerpen in 1494) een groter publiek aan te spreken was een overdonderend succes: in de loop van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw werden ze meermaals herdrukt in Antwerpen, maar ook in ’s-Hertogenbosch, Delft, Deventer en Zwolle.

In de zestiende eeuw schopte de *Pappa puerorum* van de humanist Johannes Murmellius (1480-1517) het tot een van de succesvolste leerboeken voor Latijn in de geschiedenis. In 1513 nam Murmellius, die voordien als docent in Münster was aangesteld, het rectoraat op van de Latijnse school in Alkmaar. Datzelfde jaar verscheen in Keulen de *editio princeps* van zijn 'Jongenspap', die al snel ook in Deventer en Antwerpen werd gedrukt en eeuwenlang in gebruik bleef, ook ver buiten de Nederlanden. Behalve thematisch gerangschikte woordenlijstjes (lichaamsdelen, kledingstukken, beroepen, dieren, planten, enz.) met uitleg in het Nederlands of Duits, reikte Murmellius voorbeeldzinnetjes aan die van nut konden zijn in het dagelijkse leven van zijn leerlingen ('Hoe is uwen name', maar ook: 'Jan heeft mijn schoenen bepist'). Doordat hij in aparte hoofstukken aandacht schonk aan leefregels (in de vorm van ethisch-moraliserende *dicta*) en spreekwoorden, vertoonde de *Pappa puerorum* ook gelijkenissen met de tweetalige conversatieboekjes Frans-Nederlands uit de *Facetus*-traditie. In het tweede kwart van de vijftiende eeuw verschenen de eerste humanistisch geïnspireerde tweetalige woordenboeken, waaronder het *Dictionarium latinogermanicum* (1542) in een bewerking van Antonius Schorus, het *Dictionarium triglotton* (Latijn, Grieks en Nederduits) van Joannes Servilius (1545) en het *Naembouck*, een puristisch geïnspireerd Nederlands-Frans vertaalwoordenboek van de Gentse drukker Joos Lambrecht (1546). Het valt op dat er vóór 1550 in de Nederlanden geen exclusief (Latijns-)Franse woordenboeken zijn gedrukt.

Glossaria en woordenboeken waren ook een afspiegeling van de taalsituatie in de Nederlanden. In een drietalige woordenlijst uit de vijftiende eeuw, die tegenwoordig bewaard wordt in het Antwerpse Museum Plantin-Moretus, zijn de Latijnse lemmata voorzien van een equivalent in het Nederlands en/of het Frans. Omstreeks 1484-1486 drukte Johan Veldener in Leuven een drietalige *vocabularius* die alfabetisch georganiseerd was op de Franstalige lemmata. Achteraan volgde een verzameling Franse zinnen met Nederlandse vertaling, die gebruikt konden worden tijdens een eenvoudig gesprek. In 1535 verscheen bij Heyndrick Peetersen van Middelburch in Antwerpen een thematisch georganiseerde woordenlijst in maar liefst zeven talen: Latijn, Nederlands, Frans, Spaans, Italiaans, Engels en Hoogduits. Het jaar voordien had Joannes Steelsius een vijftalige lijst, zonder Engels en Hoogduits, op de markt gebracht. Met de productie van deze meertalige naslagwerken speelden de drukkers ongetwijfeld in op de behoeften van de kosmopolitische handelsmetropool, maar mikten ze ook op de internationale markt. In 1520 en 1530 drukte Willem Vorsterman een meertalig gespreksboekje 'para aprender frances, espannol y flamincp' (om Frans, Spaans en Nederlands te leren). Het boekje was gebaseerd op een drietalige uitgave van Adriaen van Liesveldt uit 1495 (*Vocabularium ad discendum Latinii Gallicii et Teutonicii*), waaruit wie Latijn kende, Frans en Nederlands kon leren. Dat boekje werd in 1496 en 1501 nog herdrukt bij Roelant van den Dorpe en in 1511 bij Willem Vorsterman, maar zonder het Latijn. Ook in de talencursus 'nieuwe stijl', die in 1520 werd geïntroduceerd, moest het Latijn plaatsmaken voor het Spaans. Wie van plan was om zich in Antwerpen te vestigen als handelaar of zich daar in het openbare leven wilde mengen, stelde ook op het gebied van talenkennis prioriteiten: voor de Spaanse Brabander was Latijn van ondergeschikt belang.

Ad fontes: Luther en Erasmus

In 1527 drukte Willem Vorsterman een weerwoord op ‘een feninich boecxken vol corruptien’ (een kwaadaardig boekje vol vuiligheden) van zes lutheranen. Volgens de auteur richtten de aanhangers van Luther veel meer kwaad aan met hun ‘Duytsche boecxkens’ (Nederlandse boekjes) dan met Latijnse traktaten die de man in de straat toch niet begreep. Omdat er zo veel van deze publicaties in omloop waren, meende hij dat het weinig nut had om het corrumperende pamflet te verbranden; het was doeltreffender om de inhoud ervan eveneens in het Nederlands te weerleggen. In de pauselijke bul *Exsurge domine* van 15 juni 1520 had Leo **x** gelovigen al aangespoord om de boeken van Luther te vernietigen om zo verdere verspreiding van de ketterij te voorkomen. Karel **v** gaf gehoor aan de oproep en vaardigde prompt een aantal edicten uit met onder meer het bevel om heterodoxe boeken in beslag te nemen en te verbranden. De verkoop en lectuur van Lutherse geschriften werd verboden. In Leuven liet pauselijk nuntius Hieronymus Aleander op 8 oktober 1520 een tachtigtal werken van Luther in vlammen opgaan; Antwerpen volgde in april van het daaropvolgende jaar. In Gent werden in één week tijd ruim driehonderd ketterse geschriften verzameld, waaronder verscheidene luxe-exemplaren. Vanaf 1523 werd het bezit van verboden boeken bestraft met verbanning; vanaf 1527 gold hiervoor in principe de doodstraf. De kroniek van het Sint-Agathaklooster meldt hoe in 1547 ‘Gruwel, een Kettermeester’ (bedoeld wordt Barend Gruwel) van Utrecht naar Amersfoort reisde, om daar in naam van de keizer de boeken te onderzoeken. Binnen de week moesten alle boeken in de stad ter controle worden voorgelegd. Veel ‘Bijbels en Testamenten’ werden verbrand, maar de ‘goede boeken’ bleven bewaard. In het Bloedplakkaat van 1550 bevestigde Karel **v** nogmaals het verbod op het drukken, verspreiden en bezitten van ketterse geschriften.

In de jaren 1520-1530 werden Luthers ‘onderwisinge’, ‘leeringen’, *boecxkens* en *sermoenen* en de Nederlandse vertalingen daarvan verspreid door drukkers in Antwerpen (Claes de Grave, Henrick Eckert van Homberch, Adriaen van Berghen, Johannes van Hoochstraten), Deventer (Alfred Pafraet), Leiden (Jan Seversz., Peter Jansz.) en Zwolle/Hamburg (Simon Corver). In 1523 bracht Adriaen van Berghen Nederlandse en Franse edities van het Nieuwe Testament op de markt die grotendeels steunden op Luthers Duitse Bijbelvertaling. In Amsterdam volgde Doen Pietersz. met een volledige Nederlandse versie van Luthers vertaling. Vanaf 1524 kwam er een verbod op dergelijke Bijbeledities met heterodoxe inleidingen en glossen. Het Matteüsevangelie van Pietersz. gold als ‘qualijken getranslateert’ (onbehoorlijk vertaald) en in de glossen waren ‘zekere dwalingen’ vastgesteld. In een plakkaat van 14 oktober 1529 werden ‘les Nouveaulx Testamens, imprimez par Adriaen de Berghes, Christoffels de Remonda et Joannes Zels, plains des heresies Lutherianes ou aultres’ (vol Lutherse of andere ketterijen) uitdrukkelijk verketterd.

In Lutherse publicaties bleven de naam van de uitgever en de plaats van uitgave doorgaans onvermeld, hoewel ook die praktijk verboden was. In Antwerpen publiceerde een anonieme drukker (vermoedelijk Merten de Keyser) clandestiene vertalingen van Luthers werk onder de pseudoniemen Adam Anonymus, Hans Lufft en Steffen Rodt met schijnadressen in Bazel en Marburg. Als Hans Lufft drukte hij bovendien het werk van de Engelse hervormers John Frith en William Tyndale. Die laatste had zich in Antwerpen gevestigd, vermoedelijk met de bedoeling om zijn publicaties van daaruit over het Kanaal te verspreiden. Merten de Keyser (geboren: Martin Lempereur) verzorgde bovendien de uitgave van een aantal Franse Luthervertalingen. Willem Vorsterman (die ook de uitgever was van het hierboven vermelde

weerwoord) drukte een reeks Deense Lutherteksten voor Christiern Pedersen. De verbannen kapelaan van Christiaan **ii** van Denemarken verbleef tussen 1529 en 1531 in de buurt van Antwerpen en had net als Tyndale een volkstalige Bijbelvertaling op zijn naam staan. Na zijn terugkeer naar Scandinavië startte Pedersen in Malmö een eigen drukkersbedrijf, dat hij tussen 1533 en 1538 liet uitbaten door de Antwerpenaar Johannes van Hoochstraten.
Maar ook de katholieke tegenbeweging maakte handig gebruik van de drukpers. In haar eerste refreinenbundel trok Anna Bijns ziedend van leer tegen Luthers kwalijke gedachtegoed. In een van haar gedichten maakte de Antwerpse onderwijzeres een lijst van alles wat er misging in de wereld. Elk van de strofen eindigde met het stokvers: 'Dit comt meest al tsamen uut Luthers doctrine' (Deze ellende hebben we vooral te danken aan Luthers leer). Spinsters, naaisters, malloten, lichtzinnige vrouwen, echtbrekers, bedriegers en dronken sukkels meenden dat ze godsgeleerden en predikanten waren. In werkelijkheid interpreteerden ze de Heilige Schrift naar eigen goeddunken (iets waarvoor de Noord-Nederlandse vertaler van het Nieuwe Testament meer dan een eeuw voordien al had gewaarschuwd). Ze zogen vergif uit de goede woorden en leken daardoor op spinnen. Elders klonk het dat de volgelingen van Luther het Woord Gods langs alle kanten rekten en leurden om zo onschuldige toehoorders in het verderf te storten. Om het luidst riepen de lutheranen dat ze het evangelie predikten, maar in werkelijkheid legden ze zich toe op 'tfutselboec', een broddelschrift vol leugens. Bijns koos duidelijk de kant van de katholieke autoriteiten, die via priesters en predikanten de controle over de interpretatie van de Bijbel in eigen handen wilden houden. Sedert 1525 waren samenscholingen waarin leken discussieerden over de inhoud van de Heilige Schrift immers bij keizerlijk edict verboden.
Het *schoon ende suverlick boecxken* waarin Bijns alle registers opentrok om de 'dolingen ende grote abuysen comende uut de vermaledide Lutersce secte' (dwalingen en vergissingen van de vervloekte Lutherse sekte) te weerleggen, werd in 1528 uitgegeven bij Jacob van Liesvelt, die vanaf 1526 ook Nederlandstalige Bijbeledities uitgaf die (gedeeltelijk) teruggingen op de Duitse vertaling van Luther. Ondanks het feit dat deze Liesveltbijbels hun weg vonden naar katholieke en hervormingsgezinde lezers, kwamen ze later op de lijst van verboden boeken terecht. In 1545 werd Van Liesvelt terechtgesteld omdat hij voor een aantal van zijn uitgaven niet de juiste papieren kon voorleggen.
Een jaar na de Nederlandstalige editie van Bijns' gedichten verscheen een Latijnse vertaling door de Gentse humanist Gilles Hoeckaert (?-ca. 1540). Op die manier kon Bijns' antilutherse propaganda ook ingezet worden in geleerde kringen en op de internationale markt. De vertaling werd gedrukt bij Willem Vorsterman, die in dezelfde periode schaafde aan een katholieke Bijbelvertaling, maar ook anoniem een serie Deense Lutherbewerkingen op de markt bracht.
De terugkeer naar de Bijbelse bronnen die door de hervormers werd gepredikt, was nauw verwant met de humanistische *ad fontes* (naar de bronnen) beweging. Vroege Noordelijke humanisten als Rudolf Agricola (1443/1444-1485) en Desiderius Erasmus (1466 -1536) benaderden de Bijbeltekst op filologisch-kritische wijze. In 1516 verscheen de eerste editie van Erasmus' *Novum instrumentum*. Op basis van een aantal Griekse handschriften, bezorgde de theoloog-filoloog een nieuwe versie van de Bijbeltekst in helder en correct Latijn die parallel met het Grieks werd gedrukt. De studie van klassieke auteurs (*bonae litterae*) vormde

volgens Erasmus de basis voor een correcte levenshouding en was onontbeerlijk voor een grondig begrip van de kerkvaders en de Latijnse Bijbeltekst.
In de Nederlanden resulteerde de humanistische terugkeer naar de bronnen aanvankelijk niet in Nederlandstalige bewerkingen van klassieke auteurs. Die ontwikkeling kwam pas echt op gang in de tweede helft van de zestiende eeuw. Dat was anders voor het Frans. Al omstreeks 1470 waren via de Latijnse versies van Italiaanse humanisten enkele werken van Xenophon in het Frans vertaald. Een Nederlandse vertaling van de *Cyropaedia* zou nog tot 1592 op zich laten wachten. Joris van Halewijn (ca. 1470-1536/1537), die kamerling was van Filips de Schone en Karel **v** en optrad als mecenas voor Erasmus en Juan Luis Vives, maakte zelf ook Franse vertalingen van klassieke auteurs als Suetonius, Aelianus en Vegetius.
De Nederlandstalige *Esopus* die Gheraert Leeu in 1485 uitgaf, ging niet rechtstreeks terug op een Latijnse brontekst, maar was grotendeels een vertaling van de Franse versie van 'broder Juliaen' (de augustijn Julien Macho). Het model voor deze *Esope* was de tweetalige fabelverzameling die Heinrich Steinhöwel in 1476-1477 in Straatsburg had gepubliceerd.
Leeus tweetalige uitgave van Terentius' *Vulgaria* uit 1487 pretendeerde evenmin een doorwrochte filologische editie te zijn. Uit de afbeelding op de voorpagina blijkt duidelijk dat het om een schoolboekje gaat, dat ingezet kon worden bij het taalonderwijs. Het jaar voordien was al een gelijkaardige versie met Engelse vertaling van zijn persen gerold. In beide uitgaven bleef het Latijn in randteksten zoals de voorrede en de inleidende paragrafen onvertaald. Blijkens de herdrukken en nieuwe edities die in de volgende jaren verschenen bij collega's in Deventer en Antwerpen, was de tweetalige uitgave Latijn-Nederlands een groot succes.
Een van deze nieuwe uitgaven verscheen in 1509 bij Dirk Martens, die toen in Antwerpen gevestigd was. Tijdens zijn lange carrière ontwikkelde Martens zich tot het archetype van de humanistische drukker. Van de bewaarde uitgaven uit zijn fonds zijn er 83% in het Latijn, 15% in het Grieks. Bijna een kwart van zijn Latijnse productie betrof werken van Erasmus, maar Martens gaf ook werk uit van Agricola, Dorpius en Vives. In 1516 publiceerde hij in Leuven de *Utopia* van Erasmus' boezemvriend Thomas More. Behalve religieus geïnspireerde teksten, drukte Martens vooral boeken voor het onderwijs en werk van klassieke auteurs, waaronder Cicero en Horatius. Een lange rij Griekse auteurs zoals Xenophon, Homerus en Aristoteles verscheen bij Martens in het Grieks en in Latijnse vertaling. Het weinige Nederlands in zijn fonds bevond zich vrijwel zonder uitzondering naast of onder het Latijn, zoals in *vocabularia* of in de Terentiuseditie.
Hoewel Erasmus zich meermaals laatdunkend uitliet over zijn moedertaal, klom hij in een aantal van zijn werken op de barricade ter verdediging van de volkstalige lectuur en vertalingen van de Bijbel. Volkstalige versies van zijn eigen werk ontmaskerden de 'kwaadaardige domheid' van zijn tegenstanders en emancipeerden zo de lager opgeleide meerderheid van het gewone volk. In zijn verdediging van Bijbelvertalingen haalde Erasmus argumenten en autoriteiten aan die Gerard Zerbolt ook in zijn apologieën had aangereikt en die verder waren uitgewerkt in de collatieboeken van de Moderne Devoten. Aangezien Christus zijn evangelische leer niet in de eerste plaats geopenbaard had aan geleerden maar aan gewone mannen en vrouwen, lag het voor de hand dat iedere leek de mogelijkheid moest hebben om te lezen in de Heilige Schrift. Deze overtuiging werd Erasmus niet door iedereen in dank afgenomen en in het bijzonder niet door de Parijse theologen. Aangezien de meeste Bijbelteksten het resultaat waren van vertaling in het Grieks of Latijn, was het een

vanzelfsprekendheid dat de Bijbel ook in allerlei volkstalen ter beschikking werd gesteld. Net als Zerbolt, was Erasmus de mening toegedaan dat wie de evangelielezing op voorhand had ingeoefend, tijdens de kerkdienst des te geïnteresseerder zou luisteren naar de uitleg daarvan. Anders dan de Moderne Devoten, meende hij dat alle vrome leken – dus niet alleen de leden van een (semi-) gemeenschap – over de capaciteiten beschikten om ook de 'duistere' boeken van de Bijbel, zoals de Brieven van Paulus, de Profeten en de Apocalyps, te bevatten.
Al kort nadat de eerste verbeterde heruitgave van Erasmus' Latijns-Griekse editie van het Nieuwe Testament in 1519 verscheen, kwamen er vertalingen in het Duits (1521-1522), onder meer door Maarten Luther (1522, het 'Septembertestament'), en het Nederlands (1524, 1527). Een eerste Nederlandstalige bewerking werd in 1524 uitgegeven door de Delftse drukker Cornelis Lettersnijder. De vertalers moeten waarschijnlijk gezocht worden in de kringen van de Delftse humanisten of Lutherkenners. Verschillen tussen de Vulgaat en de nieuwe tekst van Erasmus waren in de vertaling gemarkeerd door het gebruik van kruisverwijzingen, rechte haken en verschillende lettertypes. Het Nieuwe Testament in de uitgaven van Michiel Hillen van Hoochstraten uit 1527 en 1530 was een bewerking van de Delftse vertaling uit 1524 die in bepaalde opzichten door achteloosheid 'onbequaeme' (ongepast) was. In de Nederlandstalige Antwerpse uitgave nam Van Hoochstraten het zekere voor het onzekere door de tekst van Lettersnijder opnieuw nauwer te laten aansluiten bij de traditionele orthodoxie. Nieuwe lezingen in Erasmus' tekst werden vervangen door de varianten uit de Vulgaat die in Lettersnijders editie nog in de marge stonden; uitbreidingen op de Vulgaattekst werden geschrapt en de tekst werd gecorrigeerd.
In 1523 verschenen er twee vertalingen van Erasmus' *Enchiridion militis Christiani* uit 1503. In *Van die kerstelijcke ridder*, de bewerking die Doen Pietersz. in Amsterdam liet verschijnen, waren de verwijzingen naar de klassieke wereld bijna volledig weggewerkt. In Antwerpen drukte Jan van Ghelen *Den kerstelijcken ridder*, een Nederlandse vertaling die nauwer aansloot bij de Latijnse tekst. De Amsterdamse versie van Erasmus' handboek voor een christelijke levenswandel bleef gedurende de hele zestiende eeuw een van de meest geliefde Erasmusvertalingen. De opmerkelijkste adaptatie was echter die van de *Colloquia* door de Antwerpse koopman-rederijker Cornelis Crul. Hoewel diens *Colloquien* enkel bewaard zijn gebleven in een Delftse druk van 1611, dateren de oorspronkelijke redacties uit het tweede kwart van de zestiende eeuw. Crul werkte vier van Erasmus' humanistische prozasamenspraken om tot toegankelijke toneelstukjes in Nederlandse gepaarde rijmen. Daaraan voegde hij nog een dronkemansmonoloog (*Cluchte van eenen Dronckaert*) van eigen vinding toe. Twee van de bewerkte *colloquia* waren komisch van aard (*Hipploplanus* en *Absurda*), de andere twee behandelden de voorbereiding op het sterven (*Funus* en *Exequiae Seraphica*). De populariteit van dit laatste thema bij een Nederlandstalig publiek blijkt ook uit de meermaals herdrukte vertaling van Erasmus' *De praeparatione ad mortem*. In 1533 schreef Erasmus deze moderne *ars moriendi* in opdracht van Thomas Boleyn, de vader van de kersverse echtgenote van Hendrik **viii** met als kernboodschap dat wie een goed leven had geleid, zich in zijn stervensuur geen zorgen hoefde te maken over de dood. De Latijnse gids kende een grote verspreiding en werd nog voor 1540 vertaald in het Nederlands, Duits, Engels Spaans en het Frans.
In Parijs en Lyon verschenen een aantal Franstalige uitgaven van Erasmus' werk, maar ook in de Nederlanden werden delen van zijn oeuvre in het Frans vertaald en gepubliceerd. Toen

Erasmus in 1517 vernam dat Joris van Halewijn de *Moriae encomium* in het Frans had bewerkt reageerde hij aanvankelijk enthousiast. Twee jaar later lamenteerde hij in een brief aan Gerardus Listrius dat de vertaler zijn eigen kundigheid had overschat. In de Franse versie waren immers allerlei dingen weggelaten omdat de bewerker ze niet begreep. Op de eerste Nederlandse vertaling van *Moriae encomium* was het nog wachten tot 1560. Een jaar nadat de Latijnse tekst op de katholieke index van verboden boeken terechtkwam, verscheen in Emden bij Willem Gailliart *Dat constelijck ende costelijck boecxken, Moriae encomion: dat is, een Lof der Sotheyt*. Ruim twee decennia later, niet lang na het Plakkaat van Verlatinghe (26 juli 1581), werd in Antwerpen een tweede editie gepubliceerd. In 1583 volgde een tweede Nederlandstalige uitgave van de *Lingua,* waarop eveneens nog steeds een absolute ban rustte.

In de Nederlanden drukte Merten de Keyser in Antwerpen Franse vertalingen van de *Exhortatio ad studium evangeliae* (1525) en het *Enchiridion militis christiani* (1529). In 1543 werd nog een tweede Franstalige editie van het *Enchirodion* uitgegeven bij Antoine des Gois. In 1529 en 1545 verschenen in Antwerpen Engelstalige bewerkingen van dezelfde titels onder de drukkerspseudoniemen Hans Lufft (Marburg) en Adam Anonymus (Augsburg). Ondertussen had Steven Mierdman dat laatste pseudoniem overgenomen, vermoedelijk van De Keyser die in 1536 overleden was. Dat drukkers hun toevlucht namen tot deze alter ego's, doet vermoeden dat ze hun echte naam liever niet met de Engelse uitgaven van Erasmus' werk geassocieerd zagen.

Verschillende noordelijke humanisten vonden in de Lutherse reformatiebeweging een bondgenoot in het streven naar een vernieuwing van het geloof door terugkeer naar de Bijbelse bronnen. Sommigen van hen, zoals Gerard Geldenhouwer, bekeerden zich openlijk tot het lutheranisme. Hoewel Erasmus elke band met Luther ontkende en vanaf 1524 steeds uitdrukkelijker afstand nam van diens leer, werd hem van katholieke zijde aangewreven dat hij zich niet hevig genoeg afzette tegen de hervormers. Bovendien uitte Erasmus zelf ook kritiek op allerlei kerkelijke misstanden, waardoor hij niet buiten verdenking stond. Hieronymus Aleander, die in juli 1520 als pauselijke nuntius naar de Nederlanden kwam, beschouwde Erasmus als een nog grotere ketter dan Luther en liet geen gelegenheid onbenut om zijn 'oude vriend' in diskrediet te brengen.

Naar aanleiding van de Spaanse vertaling van het *Enchiridion* werd Erasmus in 1527 het middelpunt van een heuse lastercampagne. Monniken van verschillende religieuze orden dienden een dossier in bij de Inquisitie en predikten dat Erasmus een afvallige en godslasteraar was. Hoewel Erasmus' Spaanse bewonderaars hem te hulp schoten, kwam het uiteindelijk toch tot een onderzoek. Tussen 27 juni en 13 augustus 1527 werden voor- en tegenstanders gehoord in de residentie van de inquisiteur-generaal in Valladollid. Erasmus' Latijnse vertaling van het Nieuwe Testament en andere werken kwamen uitgebreid aan bod, maar ook zijn standpunten over kerkelijke dogma's, de sacramenten en praktijken als de katholieke heiligencultus en aflatenverkoop werden onder de loep genomen. Volgens een van de aanwezige theologen moest Erasmus niet gekastijd worden, maar hoorde men hem lof toe te zwaaien: de humanist was namelijk allesbehalve een verdediger van corrupte geschriften. Integendeel, hij zuiverde ze van fouten. Toen in augustus 1527 de pest uitbrak in Valladollid was er nog geen vonnis bereikt. Dat lutheranen zoals Gerard Geldenhouwer ongeoorloofd fragmenten uit Erasmus' verdediging (*Apologia*) gebruikten om hun eigen visie op de bestraffing van ketters kracht bij te zetten, zal zijn zaak geen goed hebben gedaan.

In de *Index librorum prohibitorum* van 1559 werd het oeuvre van Erasmus zwaarder getroffen dan dat van Luther of Calvijn. Zelfs op de werken die niets met religie te maken hadden ('etiam si nil penitus contra Religionem, vel de Religio ne contineant') werd een verbod geplaatst. In de bijgewerkte versie van 1564 werd Erasmus nog steeds genoemd bij de auteurs wier werk volledig uitgevaagd moest worden. Tegelijk waren slechts zes titels, waaronder *Encomium moriae*, absoluut verboden. Erasmus' theologisch-religieuze werken, het *Novum testamentum* incluis, mochten voortaan worden gelezen op voorwaarde dat ze eerst gezuiverd werden door theologen die verbonden waren aan de universiteiten van Leuven of Parijs. Zijn werk over pedagogiek, filologie en retorica werd oogluikend toegestaan.
In 1546 had de Leuvense theologische universiteit al een index van boeken opgesteld die niemand 'van wat qualiteyt, state, lande ofte conditie hy zy' (in welke hoedanigheid ook, van elke stand of herkomst) mocht drukken, kopiëren, kopen of verkopen, verder geven, lezen, bewaren of ontvangen. De Leuvense theologen betreurden dat in sommige Bijbelvertalingen de tekst van de Vulgaat vermengd was met 'veel dijnghen uut den Griecsche' (varianten uit het Grieks). In andere volkstalige versies brachten drukkers hun lezers op het verkeerde pad met prologen en aantekeningen van verdachte signatuur. Dergelijke misleidende boeken moesten tegen elke prijs uit de handen van het gewone volk gehouden worden. Op de lange lijst van Bijbels en Nieuwe Testamenten stonden onder meer de volkstalige drukken van Liesvelt, Vorsterman en Merten de Keyser.
Omstreden werken over godsdienst en devotie, maar ook refreinen, kluchtige toneelstukken en zinnespelen met religieuze inhoud kregen een plaats op de Leuvense index. Een aantal van de Nederlandse en Franse boekjes waren vertaald uit het Latijn, waaronder *Van den twaelf articulen des christen gheloofs*, verklaard door Augustinus, 'ende by broeder Bouwen de Smed (Augustijn van Ypre) uut den Latine in Duutsche overghesedt' (uit het Latijn in het Nederlands vertaald door Bouwen de Smed). In de lijst van 1550/1558 lieten de Leuvense professoren toe dat Erasmus' werk over syntaxis en retorica in de scholen werd gebruikt, maar het verbod op zijn *De sarcienda ecclesiae concordia* (Over het herstel van de eenheid in de kerk) gold uitdrukkelijk ook voor de vertalingen in het Nederlands en het Frans.
In de tweede helft van de zestiende eeuw werden nog meer lokale verbodsbepalingen uitgevaardigd en vielen ook andere genres ten prooi aan de katholieke censuur. Vanaf 1618 bond de Antwerpse bisschop Jan van Malderen de strijd aan met boeken over 'amoreusheydt' (liefde, verliefdheid) en andere onderwerpen die de zeden van de Brabantse jeugd kwalijk beïnvloedden. In de *Censura libellorum scholasticalium* uit 1621 liet hij een aantal Nederlandse prozaromans volledig verbieden (onder andere *Malegys*, *Robrecht den Duyvel*, *Uulen-Spiegel*). Andere boeken waren zonder voorafgaande goedkeuring ('approbatie') ongeschikt voor schoolgebruik en verkoop (onder andere *Floris ende Blancefleur*) of werden enkel in gekuiste versie getolereerd (ondere andere *Frederik van Genuen*, *De vier Heyms-Kinderen*, *Jan Mandevyl*, *Fabulen van Esopus*, *Melusine*). Ondanks de giftige aanvallen van allerlei afgunstige *niders*, hadden middeleeuwse vertalers met hard labeur de weg vrijgemaakt naar een uitgestrekt landschap van kennis en verstrooiing. Op de drempel van de moderne tijd brachten katholieke gezagsdragers nieuwe hindernissen in stelling met verbodsbepalingen en censuur, ook al leefde lang niet iedereen die inperkingen even strikt na.

Aantekeningen

Deel 1. Tot 1550. Advocaten van de volkstaal

Het onderzoek voor dit deel werd uitgevoerd met ondersteuning van de European Research Council onder onderzoeksprogramma **h**2020-**eu**.1.3.2 als onderdeel van een **msc**-Individual Fellowship met de titel *ReFraMed Histories* (Grant agreement **id**: 839498).

In citaten uit middeleeuwse bronnen is hier en daar stilzwijgend interpunctie toegevoegd en is het gebruik van i/j, u/v aangepast aan hedendaags gebruik.

Inleiding

Voor de vertaalopvatting van Hieronymus: Arrowsmith 1975.

1 De meertalige Nederlanden

Over meertaligheid in de Nederlanden: Sleiderink 2010; Mareel & Schoenaers 2015. Over Franse literatuur in de Nederlanden: Oosterman 2017; Schoenaers 2017; Van de Haar & Schoenaers 2021. De taalsituatie in de Nederlanden: Prevenier & De Hemptinne 2005. Over reizigers in de Nederlanden: De Keyser 2010. Over literatuur aan het Hollandse hof: Van Oostrom 1987.

2 Bron- en doeltalen

Over vertaling uit het Nederlands in het Latijn: Geirnaert 2008. Betrekkingen met de Nederduitse mystiek: Jonker 2012. Over de gemeenschappelijke (religieuze) leescultuur in de Nederlanden: Hoogvliet 2018. Over Franstalige kronieken in Vlaanderen: Demets 2021.

3 De betekenis van vertalen

De termen voor ‘tolken’ en ‘vertalen’ zijn ontleend aan de *Geïntegreerde TaalBank* (**gtb**). Over taalmannen: Schorer 1924; Hermesdorf 1951, 16-18; Bannier & Fanoy 2005, 5-6; Van Oostrom 2006, 498-502.

4 De vertalers

Translatio, imitatio en *aemulatio*: Van Bork e.a., *Algemeen Letterkundig Lexicon*. Over vertalen in de middeleeuwen: Copeland 1991; Beer 2019. Over Middelnederlandse letterkunde en *Translation studies*: Reynders 2018. De cijfers over handschriftenproductie: Mertens 1993, 8. Middelnederlandse literatuur en de *Latinitas*, publieksgroepen en functionaliteit: Wackers 1995 en 1996.

5 Vertalen is bewerken

Over ‘vertaling’, ‘bewerking’ en ‘omwerking’: Gerritsen 1967. Over *Ferguut*: Hogenbirk & Johnson 2021, 87-94. Over mecenaat in de Middelnederlandse letterkunde: Sleiderink 2017. Over *Floris ende Blancefloer*: Gerritsen 1988, 195-200. Over *Lantsloot*: Van Oostrom 1981; Brandsma 2021, 155-160.

6 Wat verloren ging

Over de overlevering van de Middelnederlandse letterkunde: Hogenelst & Van Oostrom 1995; daar ook meer over de Stockholmse *Renout*-fragmenten, 23. Over de overlevering van

handschriften met geestelijke en seculiere literatuur: Obbema 1985 en 1996. Gedateerde handschriften in de Noordelijke Nederlanden: Gumbert 1988, 46-48. Over het aandeel van kloosters: Stooker & Verbeij 1993, 320. De overlevingsratio van handschriften: Wijsman 2010b, 17-27, met verwijzingen naar verdere literatuur. De schatting van de gemiddelde oplage van vroege drukken: Cuijpers 1998, 50-53. Verloren incunabula: Green & McIntyre 2016. Over de uitdagingen van handgeschreven tekstoverlevering: Pleij 2007, 56-58. De verzuchting van Chaucer: Mooney 2006. Over variatie: Cerquiglini 1989.

Vignet: De prehistorie van vertalen in de Nederlanden (tot de zesde eeuw)
Over de vroege geschiedenis van het Nederlands: Van der Sijs 2019, 26-51. De vroege culturen in West-Europa: Raemaekers 2014; Fort 2018. Over de runeninscriptie van Bergakker: Quak 2017. Over taalcontact en substraten: Willemyns & Van der Sijs 2009, 160-165; Roberge 2010. De Jamnaja-hypothese: Haak e.a. 2015. Romeinse tolken: Peretz 2006; Mairs 2011. Over runen: Looijenga 2003. De taalgrens: Van Durme 2002.

Hoofdstuk 1. 500-1150. Een aarzelend begin

1 Tussen de regels
Glossen: vertaling als leeshulp
Over de osmose van Nederlands en Latijn, ook glossen: Van Oostrom 2006, 46-56. Glossen: Wieland 1998; Clemens & Graham 2007, 39-42. De Prudentiusglossen: Quak 2013. De Orosiusglossen: Schoonheim 2011. De Reichenauer glossen: Van Sterkenburg 2011, 40-41.

Naast de letter van de wet: de Malbergse glossen
De Malbergse glossen: Quak 2008. Over volkstalige woorden in Latijnse stukken: Blok 2003; Van Oostrom 2006, 48-50; voor het Frans: Parisse 2002; aanvullende voorbeelden (met vertaling) via de **gtb**.

2 De heilige spijzen van het Woord
Vertaling en kerstening
Over de vroege kerstening van de Nederlanden: Blockmans & Hoppenbrouwers 2002, 78-97; Theuws 2004, 36-39 (Brabant); Van Eijnatten & Van Lieburg 2005. Preken in de volkstaal: Riché 1972, 248. Voor de concilies van Mainz, Reims en Tours: Labbé & Cossart 1671, *Sacrosancta concilia*, **vii**, col. 1249, 1256, 1263. Over de boeken van Bonifatius: Mostert 2005, 57. Citaat uit de *Historia ecclesiastica*: Stevenson 1838. De *Vita Amandi* is geciteerd naar de uitgave van Krusch uit 1910. Geloofsverkondiging in de kringen rond Bonifatius, in het bijzonder het *Indiculus superstitionum et paganiarum* en de Utrechtse doopbelofte: Mostert 2013. Verder over de Utrechtse doopbelofte: Postma 2010 (voor de tweede versie); Jones 2017 (vertaling uit het Angelsaksisch). Het boekje met de *Indiculus* en de Utrechtse doopbelofte: Rome, Biblioteca Apostolica Vaticana, **ms** Palatinus Latinus 577, ff. 2-11. Over de ‘spurcalibus’: Ristuccia 2013.

Een Karolingisch hervormingsprogramma

De plaats van het boek in de Karolingische renaissance: Bauer 2013, 205-234. Het onderwijs in kloosterscholen: Contreni 1995; De Jong 1995 en 1998. De Karolingische appreciatie voor Hieronymus: Carlson 2011, 160-161. Over Agobard: Carlson 2011, 242. Over Theodulf: Van Liere 2014, 93-94. Over Notker: Kaczynski 1988, 19, 110. De Karolingische vertaling van de *Inventio crucis*: Borgehammar 1991, 279; Baert 2001, 65. De vertalingen van Johannes Scotus: Moran 1989, 48-57; Carabine 2000, 17-19. Religieus onderricht in de pre-Karolingische periode: Riché 1972. Het concilie van Tours: Labbé & Cossart 1671, *Sacrosancta concilia*, **vii**, col. 1263. De Eden van Straatsburg: Ayres-Bennett 1996, hoofdstuk 1. De synode van Ingelheim: Haubrichs 2020, 102. Over het vertaalproject van koning Alfred: Stanton 2008.

Vroege Psalmvertalingen en een Hoogliedcommentaar
Het Parijse psalter: Parijs, Bibliothèque nationale de France, **ms** lat. 8824; Colgrave 1958; Emms 1999. De Wachtendonckse psalmen: Van Oostrom 2006, 13-15; Desplenter 2015; Desplenter 2016. De Groningse en Gentse fragmenten met Oudfriese psalmglossen: Langbroek 1990 (Groningen); Langbroek 2015 (Gent). De Egmondse Willeram: Klein 2003; Louwen 2008.

3 Volkstalige lessen en liedjes in het Latijn
De overvloedige schuit
Over Egbert en zijn *Fecunda ratis*: Van Oostrom 2006, 131-133; Babcock 2013.

Een meertalige pennenproef
Over *Hebban olla vogala*: Van Oostrom 2006, 93-107; De Grauwe 2004; Kwakkel 2005; Louwen 2009.

Hoofdstuk 2. 1150-1300. De bocht naar de volkstaal
Over hoofsheid: Van Oostrom 2006, 134-138; Janssens 2007, 42-44. Chrétien de Troyes en Marie de France: Lie 1994, 44-45. Het ambtelijk gebruik van de volkstaal: De Hemptinne 1999; Leroy 1999.

1 Adel en clergie
Vertalen aan het hof van Guînes
De vertalingen voor Boudewijn **ii** van Guînes: Lefèvre 2011, 175; Aurell 2014 (met uitgave van de betreffende passage). Boudewijns kennis van het Frans en het Nederlands: Ryckeboer 1997, 184; Milis 2005, 327-368. De vertalingen van de *Historia Karoli Magni et Rotholandi*: Walpole 1976; Spiegel 1993, 12-13. De kroniek van Pseudo-Turpijn in Engeland: Ailes & Leedham 2013. Franse vertalingen in de Nederlanden, Engeland en Normandië: Pignatelli 2011.

Heinric van Veldeke, de eerste loot
Over Heinric van Veldeke: Van Oostrom 2006, 141-172; Janssens 2007; Baeten 2014. Over Veldekes lyriek: Willaert 2016. Voor het citaat uit de *Tristan*: Kurz 1877, 54. Het citaat uit de *Alexanderroman* van Rudolf von Ems: Junk 1928, 114. Over de graven van Loon: Vaes 2016.

Sinte Servaes leven werd uitgegeven door G.A. van Es in 1950. Een vertaling in modern Nederlands: Jongen & Schotel 1993. Over Wolfram von Eschenbach en Gerard van Loon: Stevens 2018. De citaten uit de *Eneasroman*: Schieb & Frings 1964. Over de *Theophilus*: Besamusca & Sonnemans 1999, 85-87. Over de Maaslandse epiek: Tervooren 2005, 89-121; Van Oostrom 2006, 172-197. Over de versificatie daarvan Goossens 2002 en 2005.

2 Proza en rijm, waarheid en leugen

De deugd van proza

Over waarheid en de bloei van proza: Spiegel 1984; Lie 1994; Spiegel 1993; Lars-Boje Mortensen 2017. Vroeg Nederlands proza: Van Driel 2010. Ambtelijk proza: Koch 1960, citaat op **xvi**. Uitgave van de *Brabantsche yeesten*: Willems & Bormans 1839-1869. Over het *Nederrijns moraalboek*: Van Oostrom 2006, 197-203; Van Driel 2010, 9-10. De *Sidrac*: Van Tol 1936.

De *Histoire ancienne jusqu'à César* en Wauchier de Denain

De *Histoire ancienne jusqu'à César*: De Visser-van Terwisga 1995-1999; Gaullier-Bougassas 2012; Trachsler 2013; Rochebouet 2015; Montorsi 2016. Een digitale editie van de tekst: Morcos e.a. 2020. Het oeuvre van Wauchier de Denain: Douchet 2015.

Jacob van Maerlant en de waarheid

Jacob van Maerlant: Van Oostrom 1996 en 2006, 502-549. De handschriften van de *Spiegel historiael*: Biemans 1997. De *Trojeroman* van Segher Diengotgaf: Van Oostrom 2006, 291-295. Het Dyckse handschrift: Münster, Universität- und Landesbibliotheek, Cod. 59 (**ms** n.r. 381). Maerlant en Franstalige epiek: Sleiderink 2010, 140-142; Over de *Aiol*-dichter en de 'jougleor': Malicote 2002, 372-373. Over Maerlant en de paus: Levelt 2021. Voor de Latijnse tekst van het *Speculum*: de digitale editie van Douai, Bibliothèque municipale, **ms** 797 op de website van het *Atelier Vincent de Beauvais* (http://atilf.atilf.fr/bichard/). Het *Chronicon* van Helinandus van Froidmont: uitgegeven in Migne 1865, kol. 814-815. Voor Maerlant als 'scholar': Brandsma 2018, 256-260. Over Maerlants bronnen en bewerkingstechniek: Berendrecht 1996. De bewerking van de *Secretum secretorum*: Brams 1999. Maerlants werken zijn geciteerd naar de volgende edities: *Alexanders geesten*: Franck 1882. *Historie van den Grale* en *Boec van Merline*: Van Vloten 1880. *Historie van Troyen*: De Pauw & Gaillard 1889-1892. *Heimelijkheid der heimelijkheden*: Verdenius 1917. *Der naturen bloeme*: Gysseling 1981. *Scolastica*: Gysseling 1983. *Sinte Franciscus leven*: Maximilianus 1954. *Spiegel historiael*: De Vries & Verwijs 1863-1879. *Wapene Martijn* en *Dander Martijn*: Verwijs 1879.

Vignet: Alexanders geesten

Voor de verwijzingen naar *Alexanders geesten*: Franck 1882. Over het publiek van de *Alexandreis,* Van Oostrom 1996, 20.

De leugenachtige epiek

De datering van de Middelnederlandse ridderepiek: Caers & Kestemont 2011. Over ontstaan

en verspreiding daarvan: Caers 2011. De handschriften: Kienhorst 1988; Klein 1995. De schatting van het aantal verloren ridderromans: Kestemont & Karsdorp 2019. De inventaris van Jan **vi** van Gistel is uitgegeven in Derolez & Victor 1997, 183-185. De Duitse *Prosa-Lancelot*: Keulen, Historisches Archiv, **ms** W* 46. Voor de overlevering van de Karelepiek: Van der Have 2011. *Jourdein de Blaves*: Kuiper & Biemans, 2004; Geirnaert 2008a. Over Middelnederlandse Arturteksten: Besamusca 2000; Brandsma 2003; Besamusca & Brandsma 2021 Specifiek over de bewerkingstechniek in de bewerkingen van Arturromans: Hogenbirk & Johnson 2021; Brandsma 2021. *Lorreinen*: Van der Have 2007. Vlaamse *Aiol*: Winkelman 2020. Over Middelnederlandse Karelepiek: Besamusca 2011. Het gebruik van Franse woorden in de Vlaamse epiek: Van Driel 2012, 25-28; Janssens 2015, 125-126. Over de Limburgse *Aiol*: Winkelman 2013. *Floris ende Blancefloer*: Janssens 2015; tekst geciteerd naar Mak 1970. *Van den Vos Reynaerde*: Bouwman & Besamusca 2009.

Publiek, opdrachtgevers en vertalers
Opdrachtgevers en publiek: Besamusca 1991 en 1998; Janssens 1999; Van Oostrom 2006, 216-233; Sleiderink 2017. *Trojeroman*: Kestemont 2010. *Fierabras* en *Aspremont*: Kestemont 2011. *Reynardus Vulpes*: Jonkers 1997; Janssens & Van Daele 2001, 54-55. *Ogier van Denemerken* is geciteerd naar de reconstructie door Amand Berteloot, Berteloot e.a. 2019. Over Willem van Boudelo: Van Daele 2005. Over *Floris ende Blancefloer*: Janssens 2015, 101-102. Voor een kritische evaluatie van de identificatie van Diederik van Assenede met de Vlaamse klerk-belastinginner: Kuiper 2015. De boeken van de Vlaamse graven: Plante 2019; Demets 2021. Literatuur aan het Hollandse en Brabantse hof: Van Oostrom 1987; Sleiderink 2003. Over de beschermheren van Froissart: Croenen 2006. Over *Flovent*: Van Oostrom 2005. Over de handschriften van Middelnederlandse ridderepiek: Biemans 2012. Over 'utilitaire' handschriften van de *Lancelot en prose*: Middleton 2003, 234. Eenvoudige handschriften van actuele geschiedenis: Wijsman 2011, 212. Over de receptie van de *Spiegel historiael*: Biemans 1997, **i**, 312-314. De auteurs: Kestemont 2013. (Semi-)professionele stedelijke auteurs: Kuiper & Biemans 2004.

3 Levenslessen
Latijnse schoolteksten in het Nederlands
De didactische functie van middeleeuwse epiek: Van Oostrom 1989 en 1996; Besamusca & Brandsma 1996. De Nederlandse vertaling van de *Dicta Catonis*: Van Buuren e.a. 1998. De Nederlandse vertalingen van de *Facetus*: Meder 1992 en 1994. Het *Oudenaardse Rijmboek*: Ermens 2020. Enkelkaternhandschriften: Kienhorst 2005; Sleiderink & Houtsma 2015.

Heiligenlevens: de inspiratie van vrome vrouwen
De compilatie in Carpentras, Bibliothèque municipale, **ms** 473: Campbell 2014; Szkilnik 2015. Over het *Oudenaardse Rijmboek*: Van Oostrom 2006, 345-350; Ermens 2020. Over het *Grand recueil La Clayette*, Bibliothèque nationale de France, **naf** 13521: Solente 1953. Thomas van Cantimpré: Appelmans 2002, 264-272. Beatrijs van Nazareth: Van Oostrom 2006, 404-414; Scheepsma 2004. De Latijnse vertalingen van vrouwenmystiek: Scheepsma 2004. Over het *Kopenhaagse Leven van Lutgart* en Willem van Affligem: Van Veerdeghem 1899; Jongen & Spaans 1996; Mantingh 2001, daar ook de Latijnse tekst en Nederlandse

vertaling van de *Catalogus monachorum*. Over de vertaling van broeder Geraert: Folkerts 2010, 138-139.

Vignet: Om te vereren en na te volgen
Over de Middelnederlandse *Legenda aurea*-traditie: Berteloot, Claassens & Kuiper 2011-2017; Mulder-Bakker & Carasso-Kok 1997. Hagiografische overlevering: Van Dijk 2000; Folkerts 2010.

4 Praktisch vertalen
Ambtelijke vertalingen
Het vroegste gebruik van de volkstaal in Vlaanderen: De Hemptinne 1999; Prevenier & De Hemptinne 2005. De oorkonden van Zeeland: Burgers 1996. De statuten van 1236: Gysseling 1963; Van Keymeulen, Adriaen & Maréchal 2003. Over de heren van Gavere: Kestemont 2011. De tekst is gedrukt in De Smet 1841, 891-93. Over de Gentse keuren: Koch 1960; Burgers 1999.

Op reis met Willem van Rubroeck
Over Willem van Rubroeck: Morgan & Jackson 1990; Roothaer 1999; Van Moolenbroek 2000. Over Willem van Moerbeke: Beullens 2019.

Hoofdstuk 3. 1300-1400. Kennis, ethiek en devotie
Citaten uit de *Brabantsche yeesten*: Willems & Bormans 1839-1869. Citaten uit *Boec vander wraken*: Snellaert 1869. Over de veertiende eeuw: Van Oostrom 2013, 14-48. Froissarts *Chroniques* geciteerd naar de transcriptie van Besançon, Bibliothèque municipale, **ms** 865, f. 11r op *The Online Froissart* (Ainsworth & Croenen 2013).

1 Encyclopedisch vertalen
Historiografie en didactiek in Antwerpen
Over de Antwerpse teksten: Van Anrooij 2002. *Jans teesteye* geciteerd naar de editie Snellaert 1869. Jan van Boendale en zijn oeuvre: Reynaert 2002; Van Oostrom 2013, 142-175; Kestemont 2013, 153-198. Boendales bronnen: Mak 1957 en 1959-1960; Van Anrooij 1994, 115-124; Jongen & Piters 2003, 211-213. *Der leken spieghel* is geciteerd naar het afschrift van Mak & Lambermont op de cd-rom Middelnederlands. *Die Dietsche Lucidarius*: Blommaert 1856 (uitgave); Van Dijk 1973; Klunder 2005. Over Boendales ‘Hoe dichters dichten sullen’: Gerritsen 1992; Claassens 2005; Van Driel 2012, 115-137. *Melibeus* is geciteerd naar Snellaert 1869. *Sidrac*: Lie 2006. Citaten uit de editie Van Tol 1936. Over *Vanden levene ons Heren* en *Ons Heren passie*: Van Driel 2007b, 175.

Lodewijk van Velthem en Maerlants nalatenschap
Over *Der ystorien bloeme*: Claassens 1996. Velthem en *Der ystorien bloeme*: Hogenbirk & Kestemont 2013. De proloog is geciteerd naar Oudemans 1855. De artikelen in Besamusca, Sleiderink & Warnar 2009 geven een gevarieerd overzicht van het oeuvre en de biografie van Lodewijk van Velthem.

De Bijbelvertaling van 1360 is geciteerd naar Besamusca & Sonnemans 1999, 56. Velthems Vijfde Partie is uitgegeven door Vander Linden e.a. 1906-1938.

Vignet: Vergeten faam buiten de grenzen
Over Lodewijk van Velthem: Van Oostrom 2013; Wuttke 2016. De Opperduitse Vierde Partie: Palmer 1976; Weigand 1991, met name 186-205; Wuttke 2009. Over Duits-Nederlandse literaire contacten: Tervooren 2006; Scheepsma 2007; Schlusemann 2011. De handschriften: Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz, **ms**. germ. quart. 2018 en Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, **cpv** 2902; het fragment: Gotha, Handschriftenarchiv der Forschungsbibliothek Gotha, Memb. **i** 172; Citaten uit de Opperduitse Vierde Partie: Wuttke 2009; Citaten uit de Middelnederlandse tekst: cd-rom Middelnederlands.

Laatmiddeleeuwse epiek
Over de *Lancelotcompilatie* in Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, **ms** 129 A 10: Besamusca 1991a en 2003; Besamusca & Postma 1997. Voor de identificatie van Velthem met de samensteller van de *Lancelotcompilatie*: Hogenbirk 2009. Voor de datering van de teksten en handschriften: Caers 2011; Van der Have 2011. Over de handschriften van de *Guillaume*-cyclus: Ailes 1984, 3. De ontstaansgeschiedenis van de *Roman d'Alexandre*: zie het overzicht op *Medieval Francophone Literary Culture Outside France*. Over de *Cassamus*: Reynders 2004. Over de *Ferguut*-kopiist: Kwakkel & Mulder 2001. De schenking van het Alexanderfragment aan Universiteit Antwerpen door Farley P. Katz en Carolyne Fuentes: UAntwerpen 2019 (persbericht). Over de handschriften van Floris Berthout: Sleiderink 2010a, 34-39. *Rijmbijbel*: Brussel, Koninklijke Bibliotheek / Bibliothèque royale, **ms** 19545; *Der naturen bloeme*: Brussel, Koninklijke Bibliotheek / Bibliothèque royale, **ms** 19546; *Rose-Cassamus-Frenesie*: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, **ms** KA 24. Citaat uit *De frenesie*: Kruyskamp 1957, 96-99. De *Cassamus* in dit handschrift: Reynders 2012. De Nederlandse vertalingen van de *Châtelaine de Vergi*: Wilmink e.a. 1997, 18-19.

Vignet: *Heinric van Brussel vertaalt de* Roman de la Rose
Voor een inleiding op de Franse *Rose*: Kay 1995. Over de Vlaamse en Brabantse *Rose*: Van der Poel 1989 en 2013. Over de Brabantse *Rose*: Reynders 2014 en 2015. Over de stijl van de Vlaamse *Rose*: Van Driel 2007. Over Vlaanderen en Brabant als aparte literaire regio's: Willaert 2010.

2 Het nut van de artes
Gespecialiseerde kennis in de volkstaal
Over Artesliteratuur: Jansen-Sieben 1974 en 1989; Huizenga, Lie & Veltman 2002; Huizenga 2003, 17-37. Over Jehan de Prouville: De Tovar 1982. Over *Van smeinscen lede*: Elaut 1956. Over het astrologische traktaat voor Aleid van Zandenburg: Veltman 2002. Over de Brugse vertaling van het *Liber trotula*: Hulsker 2008. Over *Der vrouwen heimelijcheit*: Besamusca & Sonnemans 1999, 88-90; Lie 2005; Lie & Kuiper 2011, met uitgave en Engelse vertaling. Over de boeken van Frank van Borssele: Wijsman 2010. Over de chirurgische compilaties uit

de veertiende en vijftiende eeuw: Huizenga 2003, 112-166. Editie van Ypermans *Cyrurgie*: Van Leersum 1912. Editie van Scellincks *Boeck van surgien*: Van Leersum 1928.

Meertalige conversatieboekjes

Over tweetalige conversatieboekjes van het type *Livre des mestiers*: Gessler 1931 (met uitgave); Van der Have 2002. Over het Keulse gespreksboekje: Hoffmann von Fallersleben 1838; Gessler 1931. Over het Brusselse fragment en het handschrift in Den Haag: Van Loey 1935. Over het Oxfordse handschrift: De Vreese 1933; Besamusca 2017. Over Noël de Berlaimont: Van der Sijs 2004; Chalet-Mesdjian & Charlet 2011.

3 Devote gemeenschappen als vertaalmotor

De bedrijvige stilte van de kartuizers

Over de Nederlandstalige handschriften van Rooklooster, boekproductie en vertaalactiviteit in Herne: Kwakkel 2002. De vertalingen van *Hundert Betrachtungen und Begehrungen*: Van Aelst 2005 en 2011. De Hernse epistelverzameling: Brussel, Koninklijke Bibliotheek / Bibliothèque Royale, **ms** 2849-51. Vertaalactiviteit bij de kartuizers van Herne: Claassens 2007; De Bundel 2009; Coun 2014. De Hernse Bijbelvertaler: Kors 2007; Claassens 2015; Berteloot e.a. 2017. Over zijn vertaaltechniek: De Bundel 2008. Jacobus van Gruitrode: Seynaeve 1983. Over de gemeenschappelijke religieuze leescultuur in de Nederlanden: Hoogvliet 2018; Dlabačová & Hoogvliet 2020. Petrus Dorlandus: Hendrickx 2012. Jan van Brederode: Van Oostrom 2017. Editie *Des coninx summe*: Tinbergen 1907. Editie *Brederodekroniek*: Porck 2010. Het handschrift met de vermelding van Johan van Yselstein: Parijs, Bibliothèque nationale de France, **ms** néerlandais 109. Over de Middelnederlandse bewerkingen van de *Pélerinage de la vie humaine*: Biesheuvel 2005.

Vignet: Het Woord van God in de volkstaal

Overzichten van Middelnederlandse Bijbelvertalingen: Gillaerts e.a. 2015; Den Hollander, Kwakkel & Scheepsma 2007. Over verspreiding van Bijbelhandschriften: Folkerts 2011, 155-170. Citaat uit de Zuid-Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament: De Bruin 1971.

Vignet: Jan van Brederode Des coninx summe

Over *Somme le roi*: Brayer & Leurquin-Labie 2008 (editie met uitvoerige inleiding). Over Jan van Brederode: Van Oostrom 2017, hoofdstuk **iii**: 'Kartuizer' handelt over *Des coninx summe*. Editie en uitvoerige inleiding *Des coninx summe*: Tinbergen 1907. Een uitvoerige vergelijking tussen *Somme le roi* en *Des coninx summe* is te vinden op www.nobelstreven.nl onder de knop 'The making of'; op dezelfde website ook een bloemlezing uit de tekst (Middelnederlands met vertaling) vervaardigd door Ingrid Biesheuvel.

De 'goede boeken' van de Moderne Devotie

De Latijnse vertalingen van werken van Ruusbroec: De Baere 1993; Warnar 2003; Schepers 2014. Verblijf van Grote in Groenendaal: Warnar 2003, 129; zie ook de editie van Pomerius' *De origine monasterii Viridis Vallis* in Kors 2016, 293-295. Voor het aantal van tweeduizend (en niet achthonderd) bewaarde handschriften: Van Engen 2008, 271 en 381. De Moderne Devotie: Pleij 2007, 232-44; Van Engen 2008; Van Oostrom 2013, 485-511; Dlabačová &

Hofman 2018. Over Geert Grote en de vroege beweging: Hofman 2018. Een schatting van het aandeel van geestelijk proza in de Middelnederlandse letterkunde: Mertens 1993. Handschriftenproductie bij de Moderne Devotie: Smits 2018. Beatrix van der Beeck: *Zusterboek van Diepenveen*, Deventer, Athenaeumbibliotheek, ms 101 E 26 KL, f. 341v. Over de omgang met teksten: Mertens 2018. Hendrik Mande en de Groenendaalse mystiek: Warnar 2003, 298. *Bedudinghe op cantica canticorum*: Schepers 2006. Gerard Zerbolt van Zutphen: Deschamps 1960 en 1961; Besamusca & Sonnemans 1999, 72-84; Van Oostrom 2013, 490-491 en 497; Van Dijk 2011; Legrand 2018. De statuten van het kapittel van Utrecht: De Kok, 1927, 108; Corbellini 2018, 92. *Tleven ons heren Jhesu Christi* (*Pseudo-Bonaventura-Ludolfiaanse Leven van Jesus*): De Bruin 1980 (uitgave); Warnar 2005; Den Hollander 2007, 185-187; Dlabačová 2008, 326-330. Over Wermbold van Boskoop: Moll 1869, 90-96; Van Engen 2006, 91-95; Goudriaan 2018. De *Nacomelinc*: Warnar 2003, 291-300. Jan de Wael en het *Informieringheboeck*: Corbellini 2017, 92. De Noord-Nederlandse *Verba seniorum*: Deschamps 1972, 176-177. Het getijdenboek van Geert Grote: Wackers 1996, 22-27; Besamusca & Sonnemans 1999, 65-66; Desplenter 2018. Noord-Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament: Folkerts 2015 en 2018; Besamusca & Sonnemans 1999, 69-71. Thomas van Kempen: De Bruin 1954; Caspers 2018. Nicolaus van Winghe, *Navolging Christi*: Besamusca & Sonnemans 1999, 135-136; De Bruin 1954, 22.

Voor vrouwen vertaald

De sekte van de ‘Gherarditarum’: Goudriaan 2018, 68; een van de handschriften heeft ook de mannelijke vorm ‘Gherardinorum’. Over de rol van vrouwenkloosters in de Moderne Devotie: Scheepsma 1997, 14-23. Jan Storm: Stoop 2013, 217. Nicolaas van Dinter: Scheepsma 1997, 66 en 210. Over colophons en boekengebruik in vrouwenkloosters: Lingier 1993; Van Luijtelaar 2015. Over Dirc van Herxen: Van Beek 2009, specifiek over zijn lied op de maagdelijke zuiverheid: 27. Salome Sticken en de zusterboeken: Scheepsma 1997, 105, 234-235 en 244. Over *De spiritualibus ascensionibus*: Diemel & Deploige 2010, voor de handschriften: 360-363; Van Dijk 2011. Vertalingen van hymnen en sequenties: Desplenter 2008 en 2008a. De gegevens over de handschriften van de Noord-Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament, psalmvertalingen en *Tleven ons heren Jhesu Christi*: Warnar 2005; Desplenter 2015a; Folkerts 2015. Jan de Wael en het *Informieringheboeck*: Corbellini 2010; Corbellini 2017. De *Profectus*-vertalingen: Deschamps 1972, 213-217; Stooker & Verbeij 1993. Het *Eerste collatieboek* van Dirc van Herxen: Van Beek 2009, vooral 164-175. *Der byen boeck*: Stutvoet-Joanknecht 1990. Het Leidse handschrift met de brieven van Paulus: Leiden, Universiteitsbibliotheek, **ms ltk** 243 **iii**. De boeken van het begijnhof te Haarlem: Noord-Hollands archief, Archieven van kloosters te Haarlem, Begijnhof, 419, *Fundatieboek*, f. 83v; Vaske 1988, 90 en 1993. De inventaris van het Sint-Barbaraklooster: Moll 1857.

Door vrouwen vertaald?

Vrouwelijk vertalers in de middeleeuwen: Strzelczyk 2010. Vrouwelijke auteurs in de middeleeuwse Nederlanden: Lie 2001; Heene 2006. Over Hadewijch, pseudo-Richard van Saint-Victor en Willem van Saint-Thierry: Scheepsma 2005, 245-253. De verhouding tussen kennis van het Latijn en vertalingen: Scheepsma 1997, 281. Over Truke van der Beeck en de talenkennis van zusters uit Diepenveen: Scheepsma 1997, 46-47 en 66-67. Het zusterboek van

Diepenveen: Deventer, Athenaeumbibliotheek, **ms** 101 E 26 KL; daar over Lubbe Snavels: f. 302r-305r; over Truke en Beatrix: f. 327r-344r. De Latijnse boeken van het Margarethaconvent: Meinsma 1903, 257-260; Van Heel, 1949, 69 betwijfelde of de zusters wel toegang hadden tot deze boeken. Volgens hem waren ze bestemd voor de rector van het klooster. Over de zusters van Jericho bij Brussel: Stoop 2013, 127-128. Vertalen in Duitse en Zweedse kloosters: Ehrenschwendtner 2004, 143–46; Hedlund 2013, 104. De verbodsbepalingen van 1455 en 1466: Van der Woude 1953, 54, 56, 67 en 68; Scheepsma 1997, 30; Lie 2001, 254-255. Over de *Apocalyps*, het Oude Testament en het verbod op het leren van Latijn: De Kok, 1927, 120 en 123. De inperking van de rol van vrouwen: Kim 2009, 50-58.

Hoofdstuk 4. 1400-1550. Nieuwe vorsten, nieuwe markten

1 De Nederlanden onder Bourgondisch bewind

Over het huwelijk van Filips de Stoute en Margareta van Male: Vernier 1900. De *Excellente cronike van Vlaenderen* is geciteerd naar de druk Vorsterman 1531, f. 65r. Over de integratie van de Nederlanden in de Bourgondische personele unie: Stein 2014a, 22-59.

Vertalen aan het hof

Over Miélot: Barale 2018. Het publiek van Jean Miélot: Wijsman 2010a. De *Croniques abregies*: Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, **ms** 5089. Over de vertalers aan het Bourgondische hof: Van Hemelryck & Delsaux 2020. Over Wauquelin: Cockshaw 2000. Over Filips de Goede en gewestelijke geschiedschrijving: Small 2000; Wijsman 2010b, 238-243; Stein 2014. Over Jan van Edingen en het *Livre des cronicques*: Borgnet 1856. Over de invloed van Isabella van Portugal: Willard 1965; Wijsman 2010b, 177-178. Over de kruistochtambities van Filips de Goede: Vanhemelryck 2009. Editie van de *Croniques des pays de Hollande*: De Reiffenberg 1848. Over Reinoud van Brederode: Van Gent 1995; Dünnebeil 2002, 112-122; Janse 2009.

Boeken van de lokale adel

Over het boekbezit van de Bourgondische adel: Wijsman 2010b. De boeken van het echtpaar Nassau-Van Loon: Brinkman 1993. Literatuur aan het hof van Gelre: Nijsten 2004. Over de handschriften van de Brederodes: Schoenaers & Wijsman 2009. Over de Brederodekroniek: Porck 2009. Over de Franse vertaling van de Brederodekroniek: Stuip 1991. Over *De la pénitence Adam*: Messerli 2018. Het handschrift van *De consolatione philosophiae* van Lodewijk van Gruuthuse: Parijs, Bibliothèque nationale de France, **ms** néerlandais 1. Het handschrift met de vertaling van Jacob Vilt: Utrecht, Universiteitsbibliotheek, **ms** 1335 (Hs 2 C 15 fol). De Leuvense fragmenten: Leuven, Universiteitsbibliotheek KULeuven, **ms** 1621; over deze fragmenten: Claassens 2010. De Nederlandse Boethiusvertalingen: Goris 2000; Taylor 2009; citaten: Besamusca & Sonnemans 1999, 110-115. Over Jan **iii** de Baenst: Buylaert 2005; Van Hoorebeeck 2014, 312. *Het bouc van de stede der vrauwen*: Londen, British Library, Additional **ms** 20698; Lie e.a. 2015. Geciteerd naar Versélewel de Witt Hamer & Oort 2008. Margareta de Fever en de Zwartzusters: D'Hooghe 1987, 46; een

overzicht van de geschiedenis van de zwartzusters op https://www.zwartzusters-bethel-brugge.be/

Geschiedschrijving uit het Frans
Het handschrift in Lyon: Lyon, Bibliothèque municipale, **ms** 899 (0795). Over de *Chronicque de la traison et mort de Richart **ii***: Palmer 1978 en 1979. De *Manière de la faulse trayson*: Cockshaw 1996. Edities van de Franse tekstversies: Kervyn de Lettenhove 1866 en 1873. Over de Froissartvertaling van Gerrit Potter: Schoenaers 2010 en2012.

De gewestelijke administraties
Voor de gegevens over de familie Potter: Overmaat 1952. Biografie en werk van Dirc Potter: Van Oostrom 1987, hoofdstuk **vi**; Corbellini 2000. Over Gerrit Potter van der Loo: Schoenaers 2010 en 2012. Over talenkennis en taalgebruik in de Raad van Holland: Damen 2000, 188; Schoenaers 2017, 17-20. De ordonnantie van 1462 is uitgegeven in Bos-Rops, Smit & Van der Vlist 2007, 309-332, in het bijzonder 318. Artikel **xlvi** handelt over vertalen. Over notarissen als tolk: Murray 1983, 141 en 284.

2 Vertalen en tolken in de stad
Stedelijke besturen
Over talenkennis in de Raad van Holland: Damen 2000, 188-193; Schoenaers 2017, 17-21. Over vertaling in de stad: Schoenaers 2017, 22-32. Notarissen als vertalers: Murray 1983, 151, 211, 284 en 302. Over Coorens, Van Teemseke en Boudins: Blockmans 1995: 1064, 1070-1071, 1113. Over De Thimo: Stein 1994, 111. Over de muntordonnantie van 1418: Zoete 1981, 1215-1217. Over het Spaanse verdrag van 1430: Blockmans 1995, 487-489.

Een internationale handelsgemeenschap
De internationale handel: Gelderblom 2013. Specifiek over Brugge: Stabel e.a. 2019, 195-207. Brabant: Van Uytven e.a. 2004, 118-124, 171-178 en 268-290. Holland: Hoppenbrouwers 2002; Blockmans 2002. Over het Italiaans-Nederlandse conversatieboekje: Londen, British Library, Add. **ms**. 10802 uitgegeven in De Bruijn-van der Helm e.a. 2001. Over de Italiaanse vertaling van de *Excellente cronike*: Corbellini 1997; Demets 2020, 38-46. Over de Villas: Jante 2018. Over het handschrift van Giovanni Arnolfini: Noomen 1954, **ii**.

Rederijkerskamers
Over de rederijkers: Van Bruaene 2008; Van Dixhoorn 2009, specifiek over hun professionele achtergrond: 105; Mareel 2010; Van Bruaene 2017. Over de Gentse intocht: Arnade 1996; Ramakers 1996; Mareel 2010, 108, 111-113. De beschrijving uit de Vlaamse kroniek is uitgegeven in Serrure & Blommaert 1839, 255. De tekst uit 1439: Parijs, Bibliothèque nationale de France, français 9014, f. 236. De tekst over Karel de Stoute: Utrecht, Universiteitsbibliotheek, **hs** 1887 (Hs 8 B 6), 20. Amé de Montgesoie: Walton 1933. Colijn Cailleu: Sutch 2003; Armstrong 2015b. *Narcissus en Echo*: Van Gijsen 2001; Van Herk 2012, 41-44. Pertcheval: Sleiderink 2012 en 2014. De Nederlandse vertalingen van *Le chevalier délibéré*: Brinkman 1994; Speakman Sutch 2003; Jongenelen 2003, 2005 en 2008; Speakman Sutch 2017. *Le chevalier délibéré* is geciteerd naar de editie Lippmann 1897, 53. *Camp*

vander doot is geciteerd naar de uitgave van Degroote & Delen 1948, 53, v. 2041-2048. *Vanden ridder welghemoet*: eigen transcriptie, E**iii**v. Over de *Spieghel der duecht*: Pleij 2007, 681. *Lestat de la maison*: Paravicini 2003; het handschrift van de vertaling: Groningen, Universiteitsbibliotheek, **ms** 350.

Op weg naar het Heilige Land

Over Mandevilles graf: Van Anrooij 1993. Over de vertalingen van Mandevilles reizen: Cramer 1908; Ganser 1985; Kienhorst & Kuiper 2017. De eerste Middelnederlandse vertaling is geciteerd naar de uitgave van Cramer 1908; de tweede vertaling bevindt zich in Leiden, Universiteitsbibliotheek, **ms bpl** 14 F. Het Leuvense fragment werd geïdentificeerd door Godfried Croenen (Vlaamse Erfgoedbibliotheken, *Medieval Manuscripts in Flemish Collections*), een publicatie is in voorbereiding. Over de *Itinerarius* van Johannes de Hese en de Nederlandse bewerking daarvan: Westrem 2001; Van Setten 2013. Voor reisbeschrijvingen naar het Heilige Land: Wasser 2014. De reisgids van Claes van Dusen: Conrady 1882. Over spirituele reisgidsen en handschrift Den Haag, Gemeentearchief, **ms** 36.1: Rudy 2000, 236-237 en 2006, 416-417. De Haagse reisbeschrijving: Guyot 1876. De passage uit de *Kronyk van Vlaenderen*: Serrure & Blommaert 1839-1840, 80-85. Voor het reisverhaal van Adornes in de bewerking van Rombout de Doppere: *Handschrift de Doppere* op de website erfgoedbrugge.be, in het bijzonder de contextartikelen van Hendrik Callewier, Noël Geirnaert en Paul Trio. De Nederlands-Arabische woordenlijst: Guyot 1876.

3 De drukpers

Over de Delftse Bijbel: Van Duijn 2017. Gegevens over jaartallen, talen en genres zijn ontleend aan **ustc**; zie ook: Cuijpers 1998; Walsby & Pettegree 2010, **vii-xxiv**. Over Pieter van Gent: De Ridder 1985. Over anderstalige drukken in Antwerpen: Meeus 2014.

Vignet: Maerlant in het Frans

Over Harau Martin: Armstrong 2020; Fredericq 1884 en 1898; Huet 1900. Het citaat is afkomstig uit Fredericq 1884, 280. Maerlants *Martijn*-reeks: Verdam & Leendertz 1918, 1-85. Over Jean Brito: Armstrong 2020; Obbema 1980. Over poëzievertaling in de Bourgondische Nederlanden: Armstrong 2015.

Bourgondische klassiekers en prozaromans

Over Jacob Bellaert: Keesman 1993; Bogaart 2004, 47-50; Hellinga 2014; Schoenaers 2017, 25-28. Het kopijhandschrift van Jason: Londen, British Library, Additional ms 10290. Over Claes van Ruyven: Van Vessem 1977. *Van der proprieteyten der dinghen* is geciteerd naar de transcriptie van Versélewel de Witt Hamer 2009. Over Colard Mansion: Hauwaerts e.a. 2018. Zijn vertalingen: Adam 2016, 15-19. Over narratieve literatuur in de Nederlanden: Besamusca & Willaert 2020. De *Historie van Merlijn*: Pesch 1983; Besamusca 1985. *Sibilla*: Besamusca, Kuiper & Resoort 1988; Besamusca 2011, 174. Over prozaromans: Debaene 1977; De Bruijn 2020. Over de Nederlandse *Mélusine*: Zeldenrust 2020, 146-182. Over *Helias*: De Bruijn 2016. Over tweetalig drukwerk en parallelle publicatiestrategie: Walsby 2017, 63-67. Joos Lambrecht: Waterschoot 1992.

Vignet: Gedrukte Nederlandse fictie in Engeland (ca. 1470-1530)
Over Nederlands-Engelse betrekkingen en de rol van Leeu: Kronenberg 1928; Hellinga 2001. Caxton en De Worde: Bornstein 1976; Sánchez-Martí 2018. *Reynard the Fox*: Wackers 2002. Over het fonds en de dubbelproducties van Van Doesborch: Franssen & Simoni 1986 en Franssen 1990. Het standaardwerk over Middelnederlandse prozaromans is Debaene 1977 (1951). *Mariken van Nieumeghen*: Coigneau 1996. *Elckerlijc*: Davidson, Walsh & Broos 2007. Ramakers & Wilmink 1998 voor beide teksten.

Opnieuw artes: Plantkunde en astrologie
Over de *Herbarius in Dyetsche*: Vandewiele 1965. *Den rosenghaert*: Lie 2008. *Fasciculus medecine*: Besamusca & Sonnemans 1999, 121-122; Thiery 2003. De familie Laet van Borchloen: Vanden Broecke 2003; Rivest 2004. Een overzicht van de publicaties van Jan, Gaspar de Oude, Gaspar de Jonge en Alphons Laet: Hoogendoorn 2018, 1259-1276. De voorspelling van 1499 in Brussel, Koninklijke Bibliotheek / Bibliothèque Royale, **inc** A 2.350 (**rp**): Adam 2012. Over de Engelse uitgaven van Jan van Doesborch: Franssen & Simoni 1986. De betrekkingen van Gaspar de Laet met Engeland: De Vries 1916, 153. Over John Coke en Gaspar Laet: Juhász 2014, 422. Cokes vertaling van de prognosticatie van Bogaert: Bogaert 1553.

Taalhulp: glossaria en vocabularia
Over woordenboeken in de Nederlanden vóór 1550: Van Sterkenburg 2011, 38-125; Mooijaert 2013. De vroege datering van het *Glossarium Bernense*: Gumbert & Van der Voort van der Kleij 1978. De Vaticaanse *Olla patella*: Vaticaanstad, Biblioteca Apostolica Vaticana, **ms** Borghese 200. Over de *Olla patella* in Brugge: Gilliodts-Van Severen 1881. Over de plantenglossaria: Jansen-Sieben 1974. Over de Vlaamse interlineaire plantenglossen in handschrift olim Kaliningrad / Königsberg, **sub**, Codex manuscriptus Regiom 1783: Jacobs 1930. De plantenlijst in Kopenhagen: Det Kongelige Bibliotek, Ny kgl. S. 322 b 4o membr. Het glossarium van planten en mineralen: Cambridge, Wren Library, Trinity College, **ms** O.9.31., ff. 36-54. Het veertiende-eeuwse voorbeeld in Erfurt heeft als signatuur Ampl. Fol. 267. De drietalige woordenlijst van Veldener: Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, Inc. Haun., 4213. Voor de gespreksboekjes in het Nederlands, Frans en Spaans: **ustc**. Nederlandse citaten uit de *Pappa puerorum* naar de Antwerpse editie van Michiel Hillen van Hoochstraten uit 1541.

Ad fontes: Luther en Erasmus
De volledige titel luidt: *Een redelijck bewijs ende verwinninghe der dolinghen ghesayt door een feninich boecxken toeghescreven ses prochianen der Luterschen secten*. Over de eerste protestanten: Decavele 2004, 17-18. Over Gruwel, de Kettermeester: zie de editie van F. Boerwinkel jr. 1939, 27-28. Drukkers van protestantse werken in de Nederlanden: Kronenberg 1948; Valkema Blouw 1996. Over Lutherse Bijbelvertalingen: François 2015. Nederlandse vertalingen van Luther: Visser 1969. Zestiende-eeuwse lijsten met verboden boeken: Reusch 1883 en 1886. Over Tyndale en Pedersen: Arblaster 2004a, 21-22. Anna Bijns: Pleij 2007, 370-381. De gedichten van Bijns zijn geciteerd naar de editie van Roose 1987, 108, 135. Over de Liesveltbijbels: Den Hollander 2015a. De Vorstermanbijbels:

François 2015a. Joris van Halewijn: Féry-Hue 2008. Leeus *Esopus*: Rijns 2013; De Bruijn 2020. Over Erasmus en de volkstaal: François 2008; Van Dam 2017. Vertalingen van Erasmus' oeuvre in de volkstaal: **ustc**; Bijl 1978; zie ook de lijsten van A.J.E. Harmsen op https://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Latijn/Erasmus.html. De Bijbeledities van Lettersnijder en Michiel Hillen van Hoochstraten: Den Hollander 2015b. Cornelis Crul: Kossmann 1944; Mak 1953; Pleij 2007, 648. Erasmus over de Franse vertaling van Joris Halewijn: zie de vertalingen van Steens uit 2008, 70-71 (brief 641) en Bejczy & Piolon uit 2010, 86-87 (brief 1013a). Spaanse verdachtmakingen: Fantazzi 2019. Erasmus op de *Index librorum prohibitorum*: Seidel Menchi 2000. Uitgave van de Leuvense indexen van 1546, 1550 en 1558: Reusch 1886, 27-72. Over lokale verbodsbepalingen: Debaene 1977, 322-325.

Bibliografie

Adam, R. 2012. 'Deux découvertes à la Bibliothèque royale de Belgique: une pronostication inconnue imprimée à Anvers en 1498 et un second "relieur au rébus" (Louvain, dernier tiers du XVe siècle)', *Gutenberg Jahrbuch* 2012, 157-164.

Adam, R. 2016. 'Colard Mansion, passeur de textes?', in: A. Schoysman e.a. (ed.), *Le roman français dans les premiers imprimés*. Parijs, 11-24.

Aelst, J. van. 2005. *Passie voor het lijden: de 'Hundert Betrachtungen und Begehrungen' van Henricus Suso en de oudste drie bewerkingen uit de Nederlanden*. Leuven.

Aelst, J. van. 2011. *Vruchten van de Passie: de laatmiddeleeuwse passieliteratuur verkend aan de hand van Suso's Honderd artikelen*. Hilversum.

Ailes, M. J., & S. Leedham. 2013. 'Le Pseudo-Turpin en Angleterre', *Cahiers de recherche médiévales et humanistes* 25, 495-518.

Ailes, M.J. 1984. 'Observations on the Grouping of Epics of Revolt in Manuscripts and Compilations', *Reading Medieval Studies* 10, 3-19.

Ainsworth, P. & G. Croenen (ed.) 2013. *The Online Froissart.* Version 1.5. http://www.dhi.ac.uk/onlinefroissart. Geraadpleegd op 01-06-2021.

Anrooij, W. van (vert.). 1994. *Boek van de wraak Gods*. Amsterdam.

Anrooij, W. van e.a. (ed.). 2002. *Al t'Antwerpen in die stad: Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Amsterdam,

Anrooij, W. van. 1993. 'Hier ligt de edele heer Jan van Mandeville', *Literatuur* 10, 230-231.

Anrooij, W. van. 2002. 'Literatuur in Antwerpen in de periode ca. 1315-1350: een inleiding', in: W. van Anrooij e.a. (ed.), 9-16.

Appelmans, J. 2002. 'Van Thomas' bijen tot *Jans teesteye*: de Brabantse historiografen en hun didactische bekommernis (dertiende en veertiende eeuw). in: R. Bauer e.a. (ed.), *In de voetsporen van Jacob van Maerlant: liber amicorum Raf de Keyser: verzameling opstellen over middeleeuwse geschiedenis en geschiedenisdidactiek*. Leuven, 258-283.

Arblaster, P. 2004a. '"Totius mundi emporium": Antwerp as a Centre for Vernacular Bible Translations 1523-1545', in: A. Gelderblom e.a. (ed.), 9-31.

Armstrong, A. & E. Strietman (ed.). 2017. *The Multilingual Muse. Transcultural Poetics in the Burgundian Netherlands*. Cambridge.

Armstrong, A. 2015. '"*Half dicht, half prose gheordineert*": vers et prose de moyen français en moyen néerlandais', *Le Moyen Français* 76-77, 7-38.

Armstrong, A. 2015a. ‘Translating Poetic Capital in Fifteenth-Century Brussels: From Amé de Montgesoie's *Pas de la mort* to Colijn Cailleu’s *Dal sonder wederkeeren*’, *Queeste* 22, 47-61.
Armstrong, A. 2020. ‘Maerlant in French (Almost): Language, Verse, and Cultural Traffic in Late Medieval Bruges’, *Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes* 40, 303-321.
Arnade, P.J. 1996. *Realms of Ritual: Burgundian Ceremony and Civic Life in Late Medieval Ghent.* Ithaca, NY.
Arrowsmith, W. 1975. ‘Jerome on Translation: A Breviary’, *Arion: A Journal of Humanities and the Classics* New Series 2, 358-367.
Assenede, D. van. 1970. *Floris ende Blancefloer. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen*. Ed. J.J. Mak. Culemborg.
Aurell, M. 2014. ‘La culture d’entre-deux de Baudouin II de Guînes († 1206) selon Lambert d’Ardres’, in: M. Billoré & J. Picot (ed.), *Dans le secret des archives. Justice, ville et culture au Moyen Âge*. Rennes, 359-370.
Ayres-Bennett, W. 1996. *A History of the French Language Through Texts*. Londen/New York.
Baere, G. de. 1993. ‘Ruusbroecs *Spieghel* in de Latijnse vertaling van Geert Grote’, in: Th. Mertens e.a. (ed.), 156-170, 413-419.
Baert, B. 2001. *Een erfenis van heilig hout: de neerslag van het teruggevonden kruis in tekst en beeld tijdens de Middeleeuwen*. Leiden.
Baeten, H. (ed.). 2014. *Hendrik van Veldeke en zijn muziek*. Neerpelt.
Bannier, F.A.W. & N.A.M.E.C Fanoy 2005, *Beroep: advocaat. In de ban van de balie*, Deventer.
Barale, E. 2018. ‘Jean Mielot, “translateur ” interlingual, intralingual et intersemiotique’, *Carte Romanze* 6, 143-164.
Bauer, R. 2013. *Karel de Grote: een keizer op de grens tussen twee werelden*. Leuven.
Beauvais, V. de. 2004. *Speculum historiale (Texte du Ms. Douai B.M. 797)*, in: Paulmier-Foucart, M. e.a. (ed.), *Bases Textuelles de l'Atelier Vincent de Beauvais*. http://atilf.atilf.fr/bichard/. Geraadpleegd op 01-06-2021.
Beda 1838. *Venerabilis Bedae Historia ecclesiastica gentis Anglorum*. Ed. J. Stevenson. London.
Beek, L. van. 2009. *Leken trekken tot Gods Woord: Dirc van Herxen (1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek*. Hilversum.
Beer, J. (ed.) 2019, *A Companion to Medieval Translation*, Leeds.
Berendrecht, P. 1996. *Proeven van bekwaamheid: Jacob van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen*. Amsterdam.
Berteloot, A. e.a. (ed.). 2011-2017. *Gulden legende: de Middelnederlandse vertaling van de ‘Legenda aurea’ door Petrus Naghel*; *uitgegeven naar handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15140*. Turnhout.
Berteloot, A. e.a. (ed.). 2019. *Ogier van Denemerken*. https://ogier.huygens.knaw.nl/. Geraadpleegd op 01-06-2021.
Berteloot, A., G. Claassens & W. Kuiper. 2011-2017. *Gulden legende. De Middelnederlandse vertaling van de Legenda aurea door Petrus Naghel uitgegeven naar handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15140, Deel I-II*. Turnhout.

Besamusca , B. & A. Postma (ed.). 1997. *Lanceloet: de Middelnederlandse vertaling van de 'Lancelot en prose' overgeleverd in de Lancelotcompilatie. Ps. 1: vs. 1-5530.* Hilversum.
Besamusca , B. (ed.). 1991. *Lanceloet: de Middelnederlandse vertaling van de 'Lancelot en prose' overgeleverd in de Lancelotcompilatie. Ps. 2: (vs. 5531-10740).* Assen.
Besamusca, B. & F. Brandsma (ed.) 2021. *The Arthur of the Low Countries. The Arthurian Legend in Dutch and Flemish Literature*. Cardiff.
Besamusca, B. & F. Brandsma (ed.) 2021. *The Arthur of the Low Countries. The Arthurian Legend in Dutch and Flemish Literature*. Cardiff.
Besamusca, B. & F. Brandsma. 1996. '"Kinder dit was omber waer": de didactische functie van Jacob van Maerlants *Graal-Merlijn, Queeste* 3, 115-124.
Besamusca, B. & G. Sonnemans. 1999 (ed.). *De crumen diet volc niet eten en mochte. Nederlandse beschouwingen over vertalen tot 1550*. 's-Gravenhage.
Besamusca, B. 1985. 'Middeleeuwse Arturromans: de overlevering in handschriften, fragmenten en een oude druk', *Bzzlletin* 13:124, 20-25.
Besamusca, B. 1991. 'De Vlaamse opdrachtgevers van Middelnederlandse literatuur: een literair historisch probleem', *Nieuwe taalgids* 84, 150-162.
Besamusca, B. 1998. 'Het publiek van de Middelnederlandse Arturromans. in: J.D. Janssens e.a. (ed.), *Op avontuur: middeleeuwse epiek in de Lage Landen*. Amsterdam, 145-157, 327-329.
Besamusca, B. 2000. 'The Medieval Dutch Arthurian Material', in: W. H. Jackson & S. A. Ranawake (ed.), *The Arthur of the Germans: the Arthurian Legend in Medieval German and Dutch Literature*. Cardiff, 187-228.
Besamusca, B. 2003. *The Book of Lancelot: the Middle Dutch Lancelot Compilation and the Medieval Tradition of Narrative Cycles*. Vert. Thea Summerfield. Cambridge.
Besamusca, B. 2011. 'Medieval Dutch Charlemagne Romances: An Overview', *Olifant* 26, 167-194.
Besamusca, B. 2017. *Boeken uit Brugge. Over de materiële context van de Middelnederlandse literatuur*. Oratie. Universiteit Utrecht.
Besamusca, B. e.a. (ed.), 1988. *Sibilla: een zestiende-eeuwse Karelroman in proza*. Muiderberg.
Besamusca, B. e.a. (ed.). 2009. *De boeken van Velthem: auteur, oeuvre en overlevering*. Hilversum:
Beullens, P. 2019. *De sleutel tot Aristoteles: Willem van Moerbeke en de overlevering van antieke wijsheid.* Eindhoven.
Biemans, J.A.A.M. 1997. *Onsen Speghele Ystoriale in Vlaemsche: codicologisch onderzoek naar de overlevering van de Spiegel historiael van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten*. Leuven.
Biemans, J.A.A.M. 2012. 'Conventies, standaarden en varianten: verschillende mogelijkheden en keuzes bij de vormgeving van handschriften met berijmde Middelnederlandse ridderepiek', in: A. Faems & M. Hogenbirk (ed.), *Ene andre tale: tendensen in de Middelnederlandse late ridderepiek*. Hilversum, 215-257.
Biesheuvel, I. (ed.). 2005. *Die pelgrimage vander menscheliker creaturen: een studie naar overlevering en vertaal- en bewerkingstechniek van de Middelnederlandse vertalingen van*

de 'Pèlerinage de vie humaine' (1330-1331) van Guillaume de Digulleville met een kritische editie van handschrift Utrecht, Museum Catharijneconvent BMH 93. Hilversum.
Bijl, S.W. 1978. *Erasmus in het Nederlands tot 1617*. Nieuwkoop.
Bijns, A. 1879. *Dit is een schoon ende suuerlijc boecxken inhoudende veel scoone constige refereinen, vol scrifturen ende doctrinen, van diueerscen materie, na wt wisen der regelen, als hier int register na volgen, seer wel gemaect vander eersame ende ingeniose maecht*. Ed. L. Roose. Leuven/Amersfoort.
Blockmans W. & P. Hoppenbrouwers. 2002. *Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa*. Amsterdam.
Blockmans, W.P. (ed.). 1995. *Handelingen van Leden en van de Staten van Vlaanderen. Regering van Filips de Goede (10 September 1419-15 juni 1467). Excerpten uit de rekeningen van de Vlaamse steden en kasselrijen en van de vorstelijke ambtenaren. Deel II, Vanaf de onderwerping van Brugge (4 maart 1438)*. Brussel.
Blockmans, W.P. 2002. 'Hollands Doorbraak', in: T. de Nijs e.a. (ed.), 291-302.
Blok, D.P. 2003. 'Altniederländisches in lateinischen Dokumenten 800–ca. 1250', in: W. Pijnenburg e.a. (ed.), *Quod vulgo dicitur: Studien zum Altniederländischen*. Amsterdam = *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 57, 169-182.
Blommaert, P.M. (ed.). 1856. '*Die Dietsche Lucidarius': leerdicht der XIVe eeuw, gevolgd door andere gedichten uit hetzelfde tijdvak*. Gent.
Boendale, J. van. 2003. *Lekenspiegel*. Vert. L. Jongen & M. Piters. Amsterdam.
Boerwinkel, F. jr. (ed.). 1939. *Cronyk van Sint Aagten Convent. Een oude kloosterkroniek uit de 15-17e eeuw*. Amersfoort.
Bogaart, S. 2004. *Geleerde kennis in de volkstaal: 'Van den proprieteyten der dinghen' (Haarlem 1485) in perspectief*. Hilversum.
Bogaert, A. 1553. *A Pronostication for Diuers Yeares etc*. Vert. J. Coke. Londen.
Borgehammar, S. 1991. *How the Holy Cross was Found: from Event to Medieval Legend*. Stockholm.
Borgnet, J. 1856. '*Le livre des cronicques de Brabant*, par Jehan d'Enghien', *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 8, 355-387.
Bork, G.J., van, e.a. (ed.), *Algemeen Letterkundig Lexicon*. https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/index.php. Geraadpleegd op 01-06-2021.
Bornstein, D. 1976. 'William Caxton's Chivalric Romances and the Burgundian Renaissance in England', *English Studies* 57, 1-10.
Bos-Rops, J.A.M.T. 2007 e.a. (ed.). *Holland bestuurd. Teksten over het bestuur van het graafschap Holland in het tijdvak 1299-1567*. 's-Gravenhage.
Bouwman A. & B. Besamusca. 2009. *Of Reynaert the Fox: Text and Facing Translation of the Middle Dutch Beast Epic 'Van den vos Reynaerde'*. Vert. Thea Summerfield. Amsterdam.
Brams, J. 1999. 'Jacob van Maerlants bewerking van het *Secretum secretorum*', *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 181-194.
Brandsma, F. 2003. 'The Lancelots of the Lowlands', in: C. Dover, *A Companion to the Lancelot-Grail cycle*, Cambridge, 205-218.

Brandsma, F. 2018. ‘Middle Dutch Poets and their Francophone Sources: Respect and Reservations’, in: N. Morato & D. Schoenaers (ed.), 241-263.
Brandsma, F. 2021, ‘Translations and Adaptations of French Prose Romances, Including the Lancelot Compilation’, in: B. Besamusca & F. Brandsma (ed.), 147-193.
Brayer, E. & A.- F. Leurquin-Labie (ed.). 2008. *La somme le roi par frère Laurent*. Abbeville.
Brederode, J. van. 1907. *Des coninx summe*. Ed. D.C. Tinbergen. Leiden.
Brinkman, H. 1993. ‘The Composition of a Fifteenth-Century Aristocratic Library in Breda: the Books of John IV of Nassau and Mary van Loon’, *Quaerendo* 23, 163-183.
Brinkman, H. 1994. ‘De weerklank van de Bourgondische hofliteratuur in het Middelnederlands’, *Millennium* 8, 125-133.
Broecke, S. Vanden. 2003. *The Limits of Influence. Pico, Louvain, and the Crisis of Renaissance Astrology*. Leiden/Boston.
Bruaene, A.-L. van. 2008. *Om beters wille: rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam.
Bruaene, A.-L. van. 2017. ‘Rhetorical Encounters: “Puys”, Chambers of Rhetoric, and the Urban Literary Culture of the Burgundian Low Countries and Northern France’, in: A. Armstrong & E. Strietman (ed.), 71-83.
Bruijn-van der Helm, J. de e.a. (ed.). 2001. *Een koopman in Venetië: een Italiaans-Nederlands gespreksboekje uit de late Middeleeuwen*. Hilversum.
Bruin, C.C. de (ed.) 1971. *De Zuidnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament. Eerste stuk: evangeliën*. Leiden.
Bruin, C.C. de (ed.). 1954. *De Middelnederlandse vertaling van ‘De imitatione Christi’ (Qui sequitur) van Thomas à Kempis in hs. Leiden, Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 339*. Leiden.
Bruin, C.C. de (ed.). 1980. *‘Tleven ons heren Ihesu Christi’: het pseudo-Bonaventura-Ludolfiaanse leven van Jesus*. Leiden.
Bundel, K. de. 2008. ‘Van woerde tot woerde oft van synne te sinne of van beiden ondermenghet: Petrus Naghel over het vertalen van de bijbel’, *Queeste* 15, 17-35.
Bundel, K. de. 2009. *Van woerde tot woerde oft van synne te sinne. Petrus Naghel en het translatorium van de kartuis te Herne (ca. 1350-1400).*Dissertatie. KULeuven.
Burgers, J.W.J. 1996. ‘De invoering van het Nederlands in de dertiende-eeuwse documentaire bronnen in Holland en Zeeland’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 112, 129-150.
Burgers, J.W.J. 1999. ‘Het ontstaan van de twaalfde-eeuwse Vlaamse stadskeuren’, *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 53, 81-99.
Buuren, A.M.J. van e.a. (ed.). 1998. ‘*Den duytschen Cathoen’naar de Antwerpse druk van Henrick Eckert van Homberch met als bijlage de andere redacties van de vroegst bekende Middelnederlandse vertaling der ‘Dicta Catonis’*. Hilversum.
Buylaert, F.. 2005. ‘Sociale mobiliteit bij stedelijke elites in laatmiddeleeuws Vlaanderen: een gevalstudie over de Vlaamse familie De Baenst’, *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 8, 201–251.

Caers, B. & M. Kestemont. 2011. ‘Over de datering van de Middelnederlandse ridderepiek’, *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 121, 1-59.
Caers, B. 2011. ‘Een “buchelin inn flemische”: over ontstaan en verspreiding van de ridderepiek in de Nederlanden (ca. 1150-1450)’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 127, 223-251.
Campbell, E. 2014. ‘The Time of Translation in Wauchier de Denain's *Histoire des moines d'Égypte*’, *Florilegium* 31, 1-29.
Carabine, D. 2000. *John Scottus Eriugena.* New York.
Carlson, L. 2011. *The Politics of Interpretation: Language, Philosophy, and Authority in the Carolingian Empire (775-820).* Dissertatie. Oxford University.
Caspers, C. 2018. ‘Hét voorbeeld van de Moderne Devoot: Thomas van Kempen’, in: A. Dlabačová & R. Hofman (ed.), 130-131.
Cauchies, J.-M. (ed.). 2003. *Autour d’Olivier de la Marche. Rencontres de Chalon-sur-Saône (26 au 29 septembre 2002)*. Neuchâtel,
CD-ROM Middelnederlands. 1998. *CD-ROM Middelnederlands. Woordenboek en teksten*. Den Haag.
Cerquiglini, B. 1989. *Éloge de la variante. Histoire critique de la philologie*. Parijs.
Charlet-Mesdjian, B. & J.-L. Charlet. 2011. ‘Une méthode Assimil pour apprendre le latin à l’époque humaniste: les Colloquia dérivés du Vocabulare de Noël de Berlaimont’, *Rursus* [Online], 6. https://doi.org/10.4000/rursus.495. Geraadpleegd op 01-06-2021.
Claassens, G.H.M. 1996. ‘*Der ystorien bloeme*: een mislukte *Legenda aurea*-bewerking in het Middelnederlands?’, *Ons geestelijk erf* 70, 99-120.
Claassens, G.H.M. 2005. ‘The “Scale of Boendale”: On Dealing with Fact and Fiction in Vernacular Mediaeval Literature’, W. Verbeke e.a. (ed.), *Medieval Narrative Sources: A Gateway into the Medieval Mind.* Leuven, 231-250.
Claassens, G.H.M. 2007. ‘De kartuizers van Herne en hun vertaalactiviteiten’, *Signum* 19, 109-123.
Claassens, G.H.M. 2010. ‘Boethius in Leuven: een bijzonder handschriftfragment in de Leuvense universiteitsbibliotheek’. *Ex officina* 23, 1-6.
Claassens, G.H.M. 2015. ‘De Hernse Bijbel (ca. 1350 - ca. 1400)’, in: P. Gillaerts e.a. (ed.), 125-150.
Clemens, R. & T. Graham. 2007. *Introduction to Manuscript Studies*. New York.
Cockshaw, P. 1996. ‘L'assassinat du duc Jean de Bourgogne à Montereau: étude des sources’, in: J-M. Duvosquel e.a. (ed.), *Les Pays-Bas bourguignons, histoire et institutions: mélanges André Uyttebrouck*, Brussel 145-162.
Cockshaw, P. 2000. ‘Jean Wauquelin-documents d'archives’, in: P. Cockshaw & C. van den Bergen-Pantens (ed.), *Les Chroniques de Hainaut ou les ambitions d'un Prince Bourguignon*. Turnhout, 37-49.
Coigneau, D. 1996. (Ed.) *Mariken van Nieumeghen*. Hilversum.
Colgrave, B. 1958. *The Paris psalter: ms. Bibliothèque Nationale, Fonds Latin 8824*. Kopenhagen.

Contreni, J.J. 1995. ‘The Carolingian Renaissance: Education and Literary Culture’, in: R. McKitterick (ed.), *The New Cambridge Medieval History. Vol. 2: c. 700 - c. 900.* Cambridge, 709-757.
Corbellini, S. 1997. ‘*Cronacha dei signori di Fiandra*: een Italiaanse kroniek van Vlaanderen’, *Handelingen voor het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 134, 102 – 111.
Corbellini, S. 2000. *Italiaanse deugden en ondeugden. Dirc Potters ‘Blome der doechden’ en de Italiaanse ‘Fiore di Virtù’*. Amsterdam.
Corbellini, S. 2010. ‘The Manual for the Young Ones by Jan de Wael (1510): Pastoral Care for Religious Women in the Low Countries’, in: R.J. Stansbury (ed.), *A Companion to Pastoral Care in the Late Middle Ages (1200-1500)*. Leiden/Boston, 389 - 411.
Corbellini, S. 2018. ‘Sitting Between Two Sisters: Reading Holy Writ in a Community of Tertiaries in Sint-Agnes, Amersfoort’, in: V. Blanton e.a. (ed.), *Nuns’ Literacy in Medieval Europe: The Antwerp Dialogue*. Turnhout, 83-97.
Coun, T. 2014. ‘Exit Petrus Naghel als Bijbelvertaler?’ *Ons geestelijk erf* 85, 3-38.
Cramer, N.A. (ed.). 1908. *De reis van Jan van Mandeville, naar de Middelnederlandsche handschriften en incunabelen*. Leiden.
Croenen, G. 2003. ‘Latin and the Vernaculars in the Charters of the Low Countries: the Case of Brabant’, in: M. Goyens & W. Verbeke (ed.), *The Dawn of the Written Vernacular in Western Europe*. Leuven, 107-126.
Croenen, G. 2006. ‘Froissart et ses mécènes quelques problèmes biographiques’, in. M. Zink (ed.), *Froissart dans sa forge. Colloque réuni à Paris du 4 au 6 novembre 2004*. Paris, 9-32.
Cuijpers, P.M.H. 1998. *Teksten als koopwaar: vroege drukkers verkennen de markt. Een kwantitatieve analyse van de productie van Nederlandstalige boeken (tot circa 1550) en de ‘lezershulp’ in de seculiere prozateksten*. Amsterdam.
Daele, R. van. 2005. ‘De robotfoto van de Reynaertdichter: bricoleren met de overgeleverde wrakstukken: “cisterciënzers”, “grafelijk hof” en “Reynaertmaterie”’, *Tiecelijn* 18, 179-205.
Dam, Harm-Jan van. 2017. ‘Erasmus en de aarzeling voor de vertaling’, *Filter*. https://www.tijdschrift-filter.nl/6774.aspx. Geraadpleegd op 01-06-2021.
Damen, M.J.M. 2000. *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*. Hilversum.
Davidson, C. e.a. 2007. ‘Everyman and Its Dutch Original, Elckerlijc: Introduction’, in: C. Davidson (ed.), *Everyman and Its Dutch Original, Elckerlijc*. Kalamazoo.
De Bruijn, E. 2016. ‘Reculer pour mieux sauter: de bronnenproblematiek en de literaire eigenheid van de Middelnederlandse *Helias*’, *Verslagen en mededelingen van de KANTL* 126, 227-263.
De Bruijn, E. 2019. ‘The Southern Appeal: Dutch Translations of French Romances (c. 1484–c. 1540) in a Western European Perspective’, in: B. Besamusca e.a. (ed.), *Early Printed Narrative Literature in Western Europe*. Berlijn/Boston, 93-124.
De Grauwe, L. 2004. ‘Zijn olla vogala Vlaams, of zit de Nederlandse filologie met een koekoeksei in (haar) nest(en)?’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 120, 44-56.
De Keyser, J. 2010. *Vreemde ogen. Een kijk op de Zuidelijke Nederlanden (1400-1600)*. Antwerpen.

Debaene, L. 1977. *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540*. Hulst.
Decavele, J. 2004. *De eerste protestanten in de Lage Landen*. Leuven.
Demets, L. 2020. *Onvoltooid verleden: de handschriften van de 'Excellente cronike van Vlaenderen' in de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden*. Hilversum.
Demets, L. 2021. 'French Literature in Mono- and Multilingual Social Contexts: The Production and Reception of French Literary Manuscripts in Thirteenth-Century Flanders', *Queeste* 28, ter perse.
Derolez A. & B. Victor. 1997. *The Medieval Booklists of the Southern Low Countries. Volume I: Counts of Flanders, Province of West Flanders*. Corpus Catalogorum Belgii I. Leuven.
Deschamps, J. 1960-1961. 'Middelnederlandse vertalingen van *Super modo vivendi* (7de hoofdstuk) en *De libris teutonicalibus* van Gerard Zerbold van Zutphen', *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 14, 67-108; 15, 175-220.
Deschamps, J. 1972. *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken: tentoonstelling ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, Leiden.
Desplenter, Y. 2008. 'The Latin Liturgical Song Subtitled: Middle Dutch Translations of Hymns and Sequences', *Church History and Religious Culture* 88, 395-413.
Desplenter, Y. 2008a. *Al aertrijc segt lofsanc: Middelnederlandse vertalingen van Latijnse hymnen en sequensen*. Gent.
Desplenter, Y. 2015. 'De Wachtendonckse Psalmen (ca. 900)', in: P. Gillaerts e.a. (ed.), 46–57.
Desplenter, Y. 2015a. 'Publiek van bijbelvertalingen in de middeleeuwse Lage Landen: leken, semireligieuzen, religieuzen en clerici', in: P. Gillaerts e.a. (ed.), 64-65.
Desplenter, Y. 2016. 'Tussen de regels: over de Wachtendonckse Psalmen, de oudste Nederlandse vertaling van een bijbeltekst'. *Met andere woorden* 35, 8–17.
Desplenter, Y. 2018. 'Het getijdengebed in het Nederlands', in: A. Dlabačová & R. Hofman (ed.), 92-95.
Diemel, B. & J. Deploige, 'United or Bound by Death? A Case-Study on Group Identity and Textual Communities within the Devotio Moderna', *Revue d'histoire ecclésiastique* 105, 346-380.
Dijk, M. van. 2000. *Een rij van spiegels. De heilige Barbara van Nicomedia als voorbeeld voor vrouwelijke religieuzen*. Hilversum.
Dijk, R. Th. M. van. (ed.). 2011. *Gerard Zerbolt van Zutphen, Geestelijke opklimmingen. Een gids voor de geestelijke weg uit de vroege Moderne Devotie. Vertaald, ingeleid en toegelicht door Rudolf van Dijk*. Amsterdam.
Dijk, R. Th. M. van. 1973. 'Middelnederlandse Lucidariusboeken'. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 89, 275-291.
Dixhoorn, A. van. 2009. *Lustige geesten: rederijkers in de Noordelijke Nederlanden (1480-1650)*. Amsterdam.

Dlabačová A. & R. Hofman (ed.). 2018. *De Moderne Devotie: spiritualiteit en cultuur vanaf de late middeleeuwen*. Zwolle.
Dlabačová, A. & M. Hoogvliet. 2020. 'Religieuze literatuur tussen het Middelnederlands en het Frans. Tekstuele mobiliteit en gedeelde leescultuur', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 136, 99-129.
Dlabačová, A. 2008. 'Drukken en publieksgroepen: productie en receptie van gedrukte Middelnederlandse meditatieve Levens van Jezus (ca. 1479-1540)', *Ons geestelijk erf* 79, 321-368.
Douchet, S. (ed.). 2015. *Wauchier de Denain, polygraphe du XIIIe siècle*, Aix-en-Provence.
Driel, J. van 2007. 'Vlaamse meesters. Vergi, Rose, Aiol, en anderen', *Neerlandistiek.nl* 2007.
Driel, J. van. 2007b. *Prikkeling der zinnen: de stilistische diversiteit van de Middelnederlandse epische poëzie*. Zutphen.
Driel, J. van. 2010. 'Verheven vorm. Middelnederlands proza tot circa 1300', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 126, 1-19.
Driel, J. van. 2012. *Meesters van het woord: Middelnederlandse schrijvers en hun kunst*. Hilversum.
Duijn, M. van. 2017. *De Delftse Bijbel: een sociale geschiedenis 1477-circa 1550*. Zutphen.
Dünnebeil, S. 2002. *Die Protokollbücher des Ordens vom Goldenen Vlies. Bd.1: Herzog Philipp der Gute 1430-1467*. Stuttgart.
Durme, L. van. 2002. 'Genesis and Evolution of the Romance-Germanic Language Border in Europe', *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 23, 9-21.
Dusen, C. van. 1882. 'Waerachtighe beschrijvinge der steden ende plaetsen, gheleghen op den wegh van Venetien na den H. Lande ende Jerusalem'. Ed. L. Conrady, in: L. Conrady (ed.), *Vier rheinische Palaestina-Pilgerschriften.* Wiesbaden, 182-222.
Ehrenschwendtner, M.-L. 2004. *Die Bildung der Dominikanerinnen in Süddeutschland vom 13. bis 15. Jahrhundert.* Stuttgart.
Elaut, L. (ed.). 1956. *Van smeinscen lede. Een middelnederlands geneeskundig geschrift. Zijn betekenis in het raam van de medische literatuur der dertiende eeuw*. Sint-Niklaas.
Emms, R. 1999. 'The Scribe of the Paris Psalter', *Anglo-Saxon England* 28, 179-183.
Ems, R. von. 1928-1929. *Alexander*. Ed. V. Junk. Leipzig.
Engen, H. van. 2006. *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie.* Hilversum.
Engen, J. van. 2008. *Sisters and brothers of the Common Life the Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages.* Philadelphia, PA.
Erasmus, D. 2008. *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 5. Brieven 594-841*. Vert. M.J. Steens. Rotterdam.
Erasmus, D. 2010. *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 7. Brieven 993-1121*. Vert. I. Bejczy & J. Piolon. Rotterdam.
Erasmus, D. 2019. *Collected Works of Erasmus: Controversies*. Ed. C. Fantazzi. Toronto/Buffalo/London.
Erfgoedbrugge.be. https://erfgoedbrugge.be/. Geraadpleegd op 01-06-2020.

Ermens, D. 2020. ‘Nieuwe inzichten over het Oudenaardse Rijmboek’, *Handelingen van de geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijne kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne* 57, 3-27.
Fabre, I. 2018. ‘Le livre et l’œuvre: la *Penitence Adam* entre l’Anonyme de l’Arsenal et Colard Mansion (c. 1450-1480)’, *Réforme, Humanisme, Renaissance* 86, 25-40.
Féry-Hue, F. 2008. ‘Une oeuvre inconnue de Georges d’Halluin: le *Livre de toutz langaiges*, *Humanistica Lovaniensia* 57, 115-148.
Folkerts, S. 2010. *Voorbeeld op schrift. De overlevering en toe-eigening van de vita van Christina Mirabilis in de late middeleeuwen*. Hilversum.
Folkerts, S. 2011. ‘Te “duncker” voor leken? Middelnederlandse bijbelvertalingen vanuit het perspectief van de gebruikers’, *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 18 , 155-170.
Folkerts, S. 2015. ‘De Noord-Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament (eind veertiende eeuw)’, in: P. Gillaerts e.a. (ed.), 165-176.
Folkerts, S. 2018. ‘De vertaler van het Nieuwe Testament?’, in: A. Dlabačová & R. Hofman (ed.), 124-125.
Fort, J. 2018. ‘The Neolithic Transition: Diffusion of People or Diffusion of Culture?’, in: A. Bunde e.a. (ed.), *Diffusive Spreading in Nature, Technology and Society*. Cham.
François, W. 2008. ‘Erasmus' Plea for Bible Reading in the Vernacular. The Legacy of the Devotio Moderna?’, *Erasmus Studies* 28, 91–120.
François, W. 2015. ‘Naar een “confessionalisering” van bijbelvertalingen in de zestiende eeuw: inleiding’, in: P. Gillaerts e.a. (ed.), 204-206, 209-213, 219.
François, W. 2015a. ‘De Vorstermanbijbel van 1528 en later: naar een katholieke bijbel’, in: P. Gillaerts e.a. (ed.), 237-265.
Franssen, P.J.A. & A.E.C. Simoni. 1986. ‘Jan van Doesborch (?-1536), Printer of English Texts’, *Quaerendo* 16, 259–280.
Franssen, P.J.A. 1990. *Tussen tekst en publiek: Jan van Doesborch, drukker-uitgever en literator te Antwerpen en Utrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw*. Amsterdam.
Fredericq, P. 1884. ‘Het Brugsch fragment der berijmde Fransche vertaling van Maerlant’s *Wapene Martijn*’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 4, 275-291.
Fredericq, P. 1898. ‘Nieuwe fragmenten der berijmde Fransche vertaling van Maerlant’s *Drie Martijns*’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 17, 33-45.
Froidmont, Helinandus van. 1865. ‘Helinandus Frigidi Montis monachus’, in: J.P. Migne, *Patrologia Latina* deel 212, kol. 477-1084.
Galderisi, C. (ed.) 2011. *Translations médiévales. Cinq siècles de traductions en français au Moyen Âge (XIe – XVe siècles). Étude et Répertoire. Volume I. De la translatio studii à l’étude de la translatio*. Turnhout.
Ganser, G.W. 1985. *Die niederländische Version der Reisebeschreibung Johanns von Mandeville: Untersuchungen zur handschriftlichen Überlieferung*. Amsterdam.
Gaunt, S. e.a. (ed.) 2015. *Medieval Francophone Literary Culture Outside France*. http://www.medievalfrancophone.ac.uk/. Geraadpleegd op 01-06-2021.
Geïntegreerde Taalbank, Instituut voor de Nederlandse taal. https://gtb.ivdnt.org/search/. Geraadpleegd op 01-06-2021.
Geirnaert, D. 2008. ‘Jan van Leeuwen in vertaling: onderzoek rond een Latijnse excerptencollectie’, *Queeste* 15, 55-69.

Geirnaert, D. 2008a. ‘Museumstuk afgestoft: Antwerpse fragmenten van de *Jourdein van Blaves*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 124, 96-105.
Gelderblom e.a. (ed.). 2004. *The Low Countries as a Crossroads of Religious Beliefs*. Leiden/Boston.
Gelderblom, O. 2013. *Cities of Commerce: the Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250 – 1650.* Princeton, NJ.
Gent, M.J. van. 1995. ‘Een Hollandse luis in de Bourgondische pels: het politieke optreden van Reinoud II van Brederode’, *In het land van Brederode* 20, 2-52.
Gerritsen, W. P. 1967. ‘Les relations littéraires entre la France et les Pays Bas au Moyen Age: quelques observations sur la technique des traducteurs’, in: *Actes du septième congrès national de la Société française de littérature comparée, Poitiers, 27-29 mai 1965: Moyen Âge et littérature comparée*. Parijs, 28-46.
Gerritsen, W. P. 1988. ‘Vertalingen van Oudfranse litteraire werken in het Middelnederlands’, in: R. E. V. Stuip (ed.), *Franse literatuur in de Middeleeuwen*. Muiderberg, 184-207.
Gerritsen, W.P. 1992. ‘De dichter en de leugenaars: de oudste poetica in het Nederlands’, *De nieuwe taalgids* 85, 2-13.
Gessler, J. (ed.) 1931. *Het Brugsche Livre des mestiers en zijn navolgingen: vier aloude conversatieboekjes om Fransch te leeren*. Brugge.
Gijsen, A. van. 2001. ‘De amoureuze spelen: de herschepping van klassieke stof op het rederijkerstoneel’, in: H. van Dijk e.a., *Spel en spektakel: middeleeuws toneel in de Lage Landen*. Amsterdam, 215-227, 359-365.
Gillaerts, P. e.a. (ed.) 2015. *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen*. Heerenveen.
Gilliodts-Van Severen, M.L. 1881. ‘Glossaire flamand-latin du XIIIe siècle’, *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 9, 169-208.
Goosens, J. 2005. ‘De schamele resten van de vroege Rijn-Maaslandse epiek’, *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 115, 53-72.
Goossens, J. 2002. ‘De jambische viervoeters van de Limburgse *Aiol*’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 118, 317-334.
Goris, M. 2000. *Boethius in het Nederlands: studie naar en tekstuitgave van de Gentse Boethius (1485), boek II*. Hilversum.
Goudriaan, K. 2018, ‘The Modern Devout and the Inquisition’, *Ons geestelijk erf* 89, 50-91.
Green, J. & F. McIntyre 2016, ‘Lost Incunable Editions: Closing in on an Estimate’, in: F. Bruni & A. Pettegree, *Lost Books. Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*. Leiden, 55-72.
Gumbert, J.P. 1988. *Manuscrits datés conservés dans les Pays-Bas: catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date. Tome deuxième, Les manuscrits d'origine néerlandaise (XIV-XVIe siècles) et supplément au tome premier*. Leiden.
Guyot, P.C.G. 1876. ‘Handschrift van het St. Maria in Galilea convent te ’s-Gravenhage’, *Mededelingen der Vereeniging tot beoefening der geschiedenis van ’s-Gravenhage* 2, 6-15.
Gysseling, M. (ed.). 1963. ‘De statuten van de Gentse leprozerie van 1236’, *Studia germanica Gandensia* 5, 9-43.

Haak, W. e.a. 2015. ‘Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe’, *Nature* 522, 207–211.
Haar, A., van de, & D. Schoenaers 2021. ‘*Een bouc in walsche*, a Book Written in French. Francophone Literature in the Low Countries (1200-1600)’, *Queeste* 28, ter perse.
Harmsen, A.J.E., *Desiderius Erasmus. Een verzameling teksten van en over Erasmus, vooral met betrekking tot de Nederlandse letterkunde*. https://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Latijn/Erasmus.html. Geraadpleegd op 01-06-2021.
Haubrichs, W., 2020. ‘The Multilingualism of the Early Middle Ages: Evidence from Peripheral Regions of the Regnum orientalium Francorum’, in: R. Gallagher e.a. (ed.), *The Languages of Early Medieval Charters*. Leiden, 68-116.
Hauwaerts, E. e.a. (ed.) 2018. *Colard Mansion: Incunabula, Prints and Manuscripts in Medieval Bruges.* Gent.
Have, B. van der 2007. ‘Roman der Lorreinen’, *Olifant* 26, 27-44.
Have, B. van der. 2002. ‘Taalonderwijs: vier triviumteksten’, in: E. Huizenga e.a., *Een wereld van kennis: bloemlezing uit de Middelnederlandse* artesliteratuur. Hilversum, 37-62.
Have, J.B. van der. 2011. ‘The Manuscripts of the Middle Dutch Charlemagne Romances’, *Olifant* 26, 9-34.
Hedlund, M. 2013. ‘Nuns and Latin, with Special Reference to the Birgittines of Vadstena’, in: V. Blanton e.a. (ed.), *Nuns’ Literacies in Medieval Europe*: *the Hull Dialogue*. Turnhout. 97-118.
Heel, D. van. 1949. ‘Het Sint Margaretaklooster te Gouda’, *Bijdragen van de oudheidkundige kring ‘Die Goude’* 6, 55-95.
Heene, K. 2006. ‘Vrouwelijke auteurs in de middeleeuwen: de complexe relatie tussen gender, genre en (literatuur)geschiedenis’. *Queeste* 13, 109-129.
Hellinga, L. 2001. ‘The Bookshop of the World: Books and their Makers as Agents of Cultural Exchange’, in: L. Hellinga e.a., *The Bookshop of the World. The Role of the Low Countries in the Book-trade 1473–1941*. ’t Goy-Houten, 11-29.
Hellinga, L. 2014. *Texts in Transit: Manuscript to Proof and Print in the Fifteenth Century.* Leiden/Boston.
Hemelryck, F. van. 2009. *Europa tegen de turken. De kruistocht van Filips de Goede*. Leuven.
Hemelryck, T. van & O. Delsaux. 2020. ‘French Literature at the Court of Burgundy, from Philip the Bold to Charles the Bold’, in: B. Bousmanne & E. Savini, *The Library of the Dukes of Burgundy*. Londen/Turnhout, 91-102.
Hemptinne, T. de. 1999. ‘De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen. Op zoek naar verklaringen in de context van de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen in de dertiende eeuw’, *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde* 53, 7-21.
Hendrickx, F. 2012. ‘De sluier over Petrus Dorlandus opgelicht. Enkele fasen uit het leven van de Zelemse kartuizer in vooronderzoek’, in: F. Hendrickx & T. Gaens (ed.), *Amo te, sacer ordo Carthusiensis. Jan De Grauwe, passionné de l’Ordre des Chartreux*. Deel 1. Leuven, 293-331.
Herk, A. van. 2012. *Fabels van liefde: het mythologisch-amoureuze toneel van de rederijkers (1475-1621).* Amsterdam.

Hermesdorf, B.H.D. 1951. *Licht en schaduw in de advocatuur der Lage Landen*, Leiden.
Hoffmann von Fallersleben, A.H. (ed.) 1854. 'Gesprächsbüchlein, romanisch und flämisch', in: A.H. Hoffmann von Fallersleben (ed.), *Horae Belgicae. Pars Nona*. Hannover.
Hofman, R. 2018. 'Geert Grotes religieuze vernieuwing', in: A. Dlabačová & R. Hofman (ed.), 30-31.
Hogenbirk, M. & Johnson, D.F. 2021. 'Translations and Adaptations of French Verse Romances: *Tristant, Wrake van Ragisel, Ferguut, Perchevael, Torec*', in: B. Besamusca & F. Brandsma (ed.), 78-112.
Hogenbirk, M. & M. Kestemont. 2013. 'Het werk van een klerk: een stylometrische verkenning van het auteurschap achter *Der ystorien bloeme*', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 12, 246-273.
Hogenbirk, M. 2009. 'Is hij het?: Lodewijk van Velthem en de compilator', in: B. Besamusca e.a. (ed.), 47-72.
Hogenelst, D. & F. van Oostrom. 1995. *Handgeschreven wereld: Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen*. Amsterdam.
Hollander, A. den, e.a. (ed.) 2007. *Middelnederlandse bijbelvertalingen*. Hilversum.
Hollander, A. den. 2007. 'Middelnederlandse Levens van Jezus: "Uuten.iiii.ewangelisten ene evangelie ghemaect"', in: A. den Hollander e.a. (ed.), 179-190.
Hollander, A. den. 2015a. 'De Liesveltbijbel van 1526 en later: naar een protestantse bijbel', in: P. Gillaerts e.a. (ed.), 226-236.
Hollander, August den. 2015b. 'Erasmus in het Nederlands: de edities van het Nieuwe Testament door Cornelis Lettersnijder (1524) en Michiel Hillen van Hoochstraten (1527 en later)', in: P. Gillaerts e.a. (ed.), 220-225.
Hoogendoorn, K. 2018. *Bibliography of the Exact Sciences in the Low Countries from ca. 1470 to the Golden Age (1700)*. Leiden/Boston.
Hooghe, C. D'. 1987. 'De Zwartzusters te Brugge: ontstaan en situering van 1356 tot 1580', *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis te Brugge* 1987, 35-46.
Hoogvliet, M. 2018. 'Religious Reading in French and Middle Dutch in the Southern Low Countries and Northern France (c. 1400 – c. 1520)', in: N. Morato & D. Schoenaers (ed.), 323-347.
Hoorebeeck, C. van. 2014. *Livres et lectures des fonctionnaires des ducs de Bourgogne (ca. 1420-1520)*, Turnhout.
Hoppenbrouwers, P.C.M. 2002. 'Van waterland tot stedenland: de Hollandse economie ca.975-ca.1570', in: T. de Nijs e.a. (ed.), 103-148.
Huet, G. 1900. 'La traduction française des *Martins* de Maerlant, *Romania* 29, 95-104.
Huizenga, E. 2003. *Tussen autoriteit en empirie: de Middelnederlandse chirurgieën in de veertiende en vijftiende eeuw en hun maatschappelijke context*.
Huizenga, E. e.a. (ed.) 2002. *Een wereld van kennis: bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*. Hilversum.
Hulsker, J. (ed.). 2008. *'Want dien boem moet bloyen sal hi draghen vruchten' Een Middelnederlandse gynaecologische tekst, Brugge SB 593: inleiding en editie*. Scriptie. Universiteit Utrecht.
Jackson, P. & D. Morgan (ed.). 1990. *The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke, 1253-1255*. Londen.

Jacobs, J. 1930. ‘Over de herkomst van het “Oudwestvlaamsch” Herbarium uit Königsberg’, *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 43, 189-209.
Janse, A. 2009. ‘Yolande van Lalaing (1422-1497)’, *Jaarboek van de kastelenstichting Holland en Zeeland* 2009, 7-36.
Jansen-Sieben, R. 1974. ‘Middelnederlandse vakliteratuur’, in: G. Keil (ed.), *Fachprosaforschung: acht Vorträge zur mittelalterlichen Artesliteratur*. Berlijn, 24-69.
Jansen-Sieben, R. 1989. *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur*. Utrecht.
Janssens, J. & R. van Daele. *Reinaerts streken: van 2000 voor tot 2000 na Christus*. Leuven.
Janssens, J.D. 1999. ‘Wereldse literatuur in het dertiende-eeuwse Vlaanderen’, *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 53, 119-135.
Janssens, J.D. 2007. *In de schaduw van de keizer: Hendrik van Veldeke en zijn tijd (1130-1230)*. Zutphen.
Janssens, J.D. 2015. *Floris ende Blancefloer van Diederic van Assenede: liefde in het graafschap Vlaanderen van de dertiende eeuw*. Leuven.
Jante, V. 2018. ‘An Italian Reader of the *Chroniques d'Angleterre* by Jean de Wavrin: Pierre Villa and MS BNF f. fr. 87’, in: N. Morato & D. Schoenaers (ed.), 349-370.
Jones, M. 2017. ‘The Language of Baptism in Early Anglo-Saxon England: The Case for Old English’, *Studies in Church History* 53, 39-50.
Jong, M. de. 1995. ‘De school van de dienst des Heren. Kloosterscholen in het Karolingische Rijk’, in: R. Stuip & C. Vellekoop (ed.), *Scholing in de middeleeuwen*. Hilversum, 57-85.
Jong, M. de. 1998. ‘From Scolastici to Scioli: Alcuin and the Formation of an Intellectual Elite’, in: L. A.J.R. Houwen & A.A. MacDonald (ed.), *Alcuin of York. Scholar at the Carolingian Court.* Groningen, 45-57
Jongen, L. & Y. Spaans (ed.). 1996. *Leven van Lutgard*. Hilversum.
Jongenelen, B. 2003. ‘Jan Pertcheval's Translation of *Le chevalier délibéré*: *Den camp vander doot*: Source, Translation and Public’, in: J.-M. Cauchies (ed.), 199-212.
Jongenelen, B. 2005. The Influence of *Le chevalier délibéré* on Late Medieval Dutch Literature’, *Dutch Crossing* 29, 189-202.
Jongenelen, B. 2008. ‘Pieter Willemsz' vertaling van *Le Chevalier Délibéré*: *Vanden Ridder Welghemoet*. Dichter tussen bron en lezers’, *Jaarboek De Fonteine* 58, 233-251.
Jonker, E. 2012. ‘Teksten op reis: handschriftelijke getuigen van betrekkingen tussen Brabant en Bovenrijn in de veertiende eeuw’, *Ons geestelijk erf* 83, 243-263.
Jonkers, R. 1997. ‘De *Reynaert* in het Latijn: de *Reynardus Vulpes* van Balduinus’, *Literatuur* 14, 371-377.
Juhász, G.M. 2014. *Translating Resurrection. The Debate Between William Tyndale and George Joye in its Historical and Theological Context*. Leiden/Boston.
Kaczynski, B.M. 1988. *Greek in the Carolingian Age: The St. Gall Manuscripts.* Cambridge, MA.
Kay, S. 1995. *The Romance of the Rose*. Londen.
Keesman, W. 1993. ‘Jacob Bellaert en Haarlem’, in: E.K. Grootes (ed.), *Haarlems Helicon: literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800*. Hilversum, 27-48.

Kervyn de Lettenhove, J.M.B.C. 1866. ‘Relation inédite de la mort de Jean sans Peur’, *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 8, 91-96.
Kervyn de Lettenhove, J.M.B.C. 1873. ‘Une nouvelle relation inédite de la mort de Jean sans Peur à Montereau’, *Bulletin de la Commission royale d'Histoire. Deuxième série.* 1, 197-202
Kestemont, M. & F. Karsdorp. 2019. ‘Het Atlantis van de Middelnederlandse ridderepiek: een schatting van het tekstverlies met methodes uit de ecodiversiteit’, *Spiegel der letteren* 61, 271-290.
Kestemont, M. 2010. ‘Seghers wapenfeiten: oude en nieuwe hypotheses omtrent de *Trojeroman*, het huis van Gaasbeek en het handschrift-Van Hulthem’, *Spiegel der letteren* 52, 249-275.
Kestemont, M. 2011. ‘Tussen feit en fictie: over Roelants wapenschild en een Zuid-Vlaams ontstaansmilieu voor de Middelnederlandse *Fierabras*’, *Nederlandse letterkunde* 16, 1-18.
Kestemont, M. 2013. *Het gewicht van de auteur: stylometrische auteursherkenning in Middelnederlandse literatuur*. Gent.
Keymeulen, J. van e.a. (ed.). 2003. *In der sieker dienste: de Statuten van de Leprozerie van Gent, 1236: de oudste ambtelijke tekst in het Nederlands: facsimile, tekstuitgave, vertaling, situering*. Gent.
Kienhorst H. & W. Kuiper 2017. ‘Misschien wel het oudste bewaard gebleven Middelnederlandse afschrift van de Reis van Jan van Mandeville. Fragment Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Neerl. 413/5’, in: M. Hogenbirk e.a. (ed.), *Schriftgeheimen: opstellen over schrift en schriftcultuur. Verzamelde opstellen van Nederlandse boekhistorici ter ere van Jos Biemans*. Amsterdam, 211-224.
Kienhorst, H. 1988. *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek: een codicologische beschrijving*. Deventer.
Kienhorst, H. 2005. *Lering en stichting op klein formaat: Middelnederlandse rijmteksten in eenkolomsboekjes van perkament*. Leuven.
Kim, E.M., 2009. *Women Preaching: Theology and Practice Through the Ages*. Eugene, OR.
Klein, J. W. 1995. ‘“Het getal zijner jaren is onnaspeurlijk”: een herijking van de dateringen van de handschriften en fragmenten met Middelnederlandse ridderepiek’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111, 1-23.
Klein, T. 2003. ‘Althochdeutsch und Altniederländisch’, *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 57, 19-60.
Klunder, N. 2005. *Lucidarius: de Middelnederlandse Lucidarius-teksten en hun relatie tot de Europese traditie*. Amsterdam.
Koch, A.C.F. (ed.). 1960. *Vroeg Middelnederlands ambtelijk proza: Gentse keuren van vóór 1240*. Groningen.
Kok, D. de (ed.). 1927. *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandsche Klarissen en Tertiarissen voor de Hervorming*. Utrecht.
Kors, M. 2007. *De bijbel voor leken: studies over Petrus Naghel en de Historiebijbel van 1361*. Leuven.
Kossmann, F.K.H. 1944, ‘De colloquien van Cornelis Crul’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 63, 182-197.
Kronenberg, M. E. 1948. *Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd*. Amsterdam.

Kronenberg, M.E. 1928. ‘Notes on English Printing in the Low Countries (Early Sixteenth Century)’, *The Library* ser. 4, 9.2, 139–163.
Krusch, B. (ed.). 1910. ‘Vita Amandi Episcopi’, in: B. Krusch & W. Levison (ed.), *Monumenta Germaniae Historica Scriptores. Scriptores rerum Merovingicarum. Tomus V: Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici (III)*. Hannover/Leipzig.
Kruyskamp, C. (ed.). 1957. *De Middelnederlandse boerden*. 's-Gravenhage.
Kuiper, W. & J. Biemans. 2004. ‘Jourdein van Blaves: editie van de bewaard gebleven fragmenten’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 120, 211-246.
Kuiper, W. 2015. ‘Floris ende Blancefloer van Diederic van Assenede, door Jozef Janssens e.a.’, *Neder-L*. https://neerlandistiek.nl/2015/12/floris-ende-blancefloer-van-diederic-van-assenede-door-jozef-janssens-e-a/. Geraadpleegd op 01-06-2021.
Kwakkel, E. & H. Mulder. 2001. ‘Quidam sermones: mystiek proza van de Ferguut-kopiist’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 117, 151-165.
Kwakkel, E. 2002. *Die dietsche boeke die ons toebehoeren: de kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven.
Kwakkel, E. 2005. ‘“Hebban olla vogala” in historisch perspectief’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 121, 1-24.
Labbé, P. & G. Cossart (ed.). 1671. *Sacrosancta concilia ad Regiam editionem exacta: quæ nunc quarta parte prodit auctior*. Parijs.
Langbroek, E. 1990. ‘Condensa atque Tenebrosa: Die altfriesischen Psalmen: Neulesung und Rekonstruktion (UB Groningen Hs 404)’, in: R.H. Bremmer, *Aspects of Old Frisian Philology*. Amsterdam, 255-284.
Langbroek, E. 2015. ‘So viel geschrieben, so wenig geblieben. Eine neue Entdeckung: unbekannte altfriesische Psalmglossen’, *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 74, 135-146.
Leeu, G. 2013. *Dye hystorien ende fabulen van Esopus*. Ed. H. Rijns. https://www.dbnl.org/tekst/leeu002hyst02_01/index.php. Geraadpleegd op 01-06-2021.
Lefèvre, S. 2011. ‘Les acteurs de la traduction: commanditaires et destinataires. Milieux de production et de diffusion’, in: C. Galderisi (ed.), 147-206.
Legrand, F.J. 2018. ‘Gerard Zerbolt van Zutphen: verdediger van het Gemene Leven’, in: A. Dlabačová & R. Hofman (ed.), 64-65.
Leroy, M. 1999. ‘De oorkondentaal van een dertiende-eeuwse Middelnederlandse scribent uit Brugge’, *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde* 53, 137-166.
Levelt, S. 2021, 'Jacob Van Maerlant and the Papacy: A Middle English Misreading of Middle Dutch Verse', *Notes and Queries*. https://doi.org/10.1093/notesj/gjaa184. Geraadpleegd op 01-06-2021.
Lie, O.S.H. & W. Kuiper (ed.). 2011. *The Secrets of Women in Middle Dutch: a Bilingual Edition of ‘Der vrouwen heimelijcheit’ in Ghent University Library Ms 444*. Vert. Thea Summerfield. Hilversum.
Lie, O.S.H. 1994. ‘What is truth?: the Verse-Prose Debate in Medieval Dutch Literature, *Queeste* 1, 34-65.
Lie, O.S.H. 2001. ‘Middelnederlandse literatuur vanuit genderperspectief: een verkenning’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 117, 246-267.

Lie, O.S.H. 2005. ‘De verliefde leraar: liefdesverzen in Middelnederlandse artesteksten’, in: R. Sleiderink e.a. (ed.), *Maar er is meer: avontuurlijk lezen in de epiek van de Lage Landen: studies voor Jozef D. Janssens*. Leuven/Amsterdam, 238-256.
Lie, O.S.H. 2008. ‘Women's medicine in Middle Dutch’, in: M. Goyens e.a., *Science Translated: Latin and Vernacular Translations of Scientific Treatises in Medieval Europe*. Leuven, 449-466.
Lie, O.S.H. e.a. (ed.). 2006, *Het boek van Sidrac: een honderdtal vragen uit een middeleeuwse encyclopedie*. Hilversum.
Lie, O.S.H. e.a. (ed.). 2015. *Christine de Pizan in Bruges: ‘Le Livre de la Cité des Dames’ as ‘Het Bouc van de Stede der Vrauwen’ (London, British Library, Add. 20698)*. Hilversum.
Liège, Egbert of. 2013. *The well-laden ship* Ed. en vert. R.G. Babcock. Cambridge, MA.
Liere, F. van. 2014. *An introduction to the Medieval Bible.* New York.
Lingier, C. 1993. ‘Boekengebruik in vrouwenkloosters onder de invloed van de Moderne Devotie’, in: Th. Mertens e.a. (ed.), 454-466.
Loey, A. van. 1935. ‘Nog fragmenten van een gesprekboekje’, *Revue belge de philologie et d'histoire* 14, 5 – 23.
Looijenga, T. 2003. *Texts and Contexts of the Oldest Runic Inscriptions*. Leiden.
Louwen, K. 2008. ‘De “Leidse Willeram”, een Nederlandse getuige in een Duits jasje’, *Nederlands van nu* 56, 1: 36-37; 2: 33-35.
Louwen, K. 2009. ‘Zur Lesart und Hybridität der Altniederländischen Federprobe’, *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 65, 61-86.
Luijtelaar, I. van. 2015. *Colofonconventies in middeleeuwse handschriften uit vrouwenkloosters in de Nederlanden*. Scriptie. Radboud Universiteit Nijmegen.
Maerlant, J. van, P. Utenbroeke & L. van Velthem. 1863-1879. *Jacob van Maerlant's Spiegel historiael. Met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten*. Ed. M. de Vries & E. Verwijs. Leiden
Maerlant, J. van. 1879. *Strophische gedichten*. Ed. E. Verwijs. Groningen.
Maerlant, J. van. 1880. *Merlijn, naer het eenig bekende Steinforter handschrift*. Ed. J. van Vloten. Leiden.
Maerlant, J. van. 1882. *Alexanders geesten*. Ed. J. Franck. Groningen.
Maerlant, J. van. 1889-1892. *Dit is die istory van Troyen van Jacob van Maerlant. Naar het vijftiendeëeuwse handschrift van Wessel van de Loe met al de Middelnederlandse fragmenten.* Ed. N. de Pauw & P. Gailliard. Gent.
Maerlant, J. van. 1917. *Heimelijkheid der heimelijkheden*. Ed. A.A. Verdenius. Amsterdam.
Maerlant, J. van. 1918. *Strophische gedichten.* Ed. J. Verdam & P. Leendertz. Leiden.
Maerlant, J. van. 1954. *Sinte Franciscus leven van Jacob van Maerlant*. Ed. P. Maximilianus. Zwolle.
Maerlant, J. van. 1981. ‘Der naturen bloeme’, Ed. M. Gysseling, in: M. Gysseling (ed.) *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Reeks II: Literaire handschriften,* deel 2. ’s-Gravenhage.
Maerlant, J. van. 1983. *Rijmbijbel*, Ed. M. Gysseling, in: M. Gysseling (ed.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Reeks II: Literaire handschriften*, deel 3. Leiden.

Mairs, R. 2011. '"Translator, Traditor": The Interpreter as Traitor in Classical Tradition', *Greece & Rome,* Second Series 58, 64-81.
Mak, J.J. 1953. 'Was Cornelis Crul Rooms of Hervormd?', *De Nieuwe Taalgids* 48, 88-91.
Mak, J.J. 1957, 1959-1960, 'Boendale-studies', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 75, 241-290; 77, 65-111.
Malicote, S.C. 2002. 'Cil novel jougleor: Parody, Illumination and Genre Renewal in *Aiol*', *Romania* 120, 353-405.
Mantingh, E. (2000). *Een monnik met een rol. Willem van Affligem, het Kopenhaagse Leven van Lutgart en de fictie van een meerdaagse voorlezing.* Hilversum.
Marche, O. de la. 1898. *'Le chevalier délibéré' by Olivier de La Marche*. Ed. F. Lippmann. London.
Mareel, S. & D. Schoenaers, 2015. 'Introduction', *Queeste* 22, 1-7.
Mareel, S. 2010. *Voor vorst en stad: rederijkersliteratuur en vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant (1432-1561)*. Amsterdam.
Meder, T. 1992. 'Hoofsheid in de Boekjes van Zeden', *Spektator* 21, 308-326.
Meder, T. 1994. 'Gepast gedrag: ethiek en ethische motivaties in de "Boeken van Zeden", in: J. Reynaert e.a. (ed.), *Wat is wijsheid?: lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 86-100, 380-384.
Meeus, H. 2014. 'Printing vernacular translations in sixteenth-century Antwerp', in: C. Göttler e.a. (ed.), *Trading values in early modern Antwerp*. Leiden/Boston, 109-136.
Meinsma, K.O. 1903. *Middeleeuwsche Bibliotheken*. Zutphen.
Mertens, Th. 1993, 'Boeken voor de eeuwigheid: ter inleiding', in: Th. Mertens e.a. (ed.), 8-35, 361-372.
Mertens, Th. 2018. 'De koe in elke devoot', in: A. Dlabačová & R. Hofman (ed.), 98-99.
Mertens, Th. e.a. (ed.). 1993. *Boeken voor de eeuwigheid: Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam.
Middleton, R. 2003. 'Manuscripts of the Lancelot-Grail Cycle in England and Wales: Some Books and Their Owners', in: C. Dover, *A Companion to the Lancelot-Grail cycle*. Cambridge, 219-235.
Milis, L. 2005. 'The French Low Countries: Cradle of Dutch culture?', in: J. Deploige e.a. (ed.), *Religion, Culture, and Mentalities in the Medieval Low Countries: Selected Essays*. Turnhout, 327-352.
Moll, W. 1857. *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft, in de tweede helft der vijftiende eeuw: eene bijdrage tot de geschiedenis der middeleeuwsche letterkunde in Nederland.* Amsterdam.
Moll, W. 1869. *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming. Tweede deel. Derde stuk.* Utrecht.
Montorsi, F. 2016. 'Sur l'intentio auctoris et la datation de *l'Histoire ancienne*', *Romania* 134, 151-168.
Mooijaart, M. 2013. 'A History of Dutch Lexicography'. *Trefwoord* 2013.
Moolenbroek, J.J. 2000. 'Reizen in de middeleeuwen. Willem van Rubroek in het rijk der Mongolen (1253-1255)', *Galapas* 20/5, 28-34.
Mooney, L.R. 2006. 'Chaucer's Scribe', *Speculum* 81, 97-138.

Moran, D. 1989. *The philosophy of John Scottus Eriugena. A Study of Idealism in the Middle Ages.* Cambridge.
Morato, N. & D. Schoenaers (ed.) 2018. *Medieval Francophone Literary Culture Outside France. Studies in the Moving Word*. Turnhout.
Morcos, H. e.a. (ed.). 2017-2021. *The 'Histoire ancienne jusqu'à César': A Digital Edition*. http://www.tvof.ac.uk/textviewer/. Geraadpleegd op 02-06-2021)
Mortensen, L.B. 2016. 'The Sudden Success of Prose: A Comparative View of Greek, Latin, Old French and Old Norse', *Medieval Worlds* 5, 3-45.
Mostert, M. 2005. 'Het bloed der martelaren. Geweld en kerstening van vroegmiddeleeuws Europa', *Leidschrift* 20, 55-69.
Mostert, M. 2013. 'Communicating the Faith: the Circle of Boniface, Germanic Vernaculars, and Frisian and Saxon Converts', *Amsterdamer Beitrage zur alteren Germanistik* 70, 87-130.
Mulder-Bakker A.B. & M. Carasso-Kok (ed.). 1997. *Gouden Legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*. Hilversum.
Murray, J.M. 1983. *Notaries Public in Flanders in the Late Middle Ages*. Dissertatie. Northwestern University.
Nijs, T. de e.a. (ed.). 2002. *Geschiedenis van Holland. Deel 1. Tot 1572*. Hilversum,
Nijsten, G.J.M. 2004. *In the shadow of Burgundy: the court of Guelders in the late Middle Ages*. Cambridge.
Noomen, W. (ed.). 1954. *La traduction française de la Chronographia Johannis de Beka*. 's-Gravenhage.
Obbema, P.F.J. 1980. 'Johannes Brito alias Brulelou', *Hellinga Festschrift: Forty-Three Studies in Bibliography Presented to Prof. Dr. Wytze Hellinga on the Occasion of his Retirement from the Chair of Neophilology in the University of Amsterdam at the End of the Year 1978*. Amsterdam, 357-362.
Obbema, P.F.J. 1985. 'De overlevering van de middeleeuwse geestelijke literatuur in de Nederlanden', *Ons geestelijk erf* 59, 238-248.
Obbema, P.F.J. 1996. *De Middeleeuwen in handen: Over de boekcultuur in de late middeleeuwen*. Hilversum.
Oosterman, J.B. 2017. 'Franse en Nederlandse letterkunde in middeleeuws Vlaanderen', in: M. Koffeman & M. Smeets (ed.), *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de middeleeuwen*. Amsterdam, 29-48.
Oostrom, F. van. 1981. '*Lantsloot vander Haghedochte': onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de 'Lancelot en prose'*. Amsterdam.
Oostrom, F. van. 1987. *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400.* Amsterdam.
Oostrom, F. van. 1989. 'Lezen, leren en luisteren in klooster, stad en hof: kinderboeken in de middeleeuwen?', in: H. Bekkering e.a. (ed.), *De hele Bibelebontse berg: de geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam, 15-40, 638, 656.
Oostrom, F. van. 1996. *Maerlants wereld*. Amsterdam.
Oostrom, F. van. 2005. 'Grote oorzaken, kleine gevolgen?: over een bijfiguur in de *Flovent*, en het primaire publiek van de Middelnederlandse ridderroman', in: B. Besamusca & J.

Tigelaar (ed.), *Karolus Rex: studies over de middeleeuwse verhaaltraditie rond Karel de Grote*. Hilversum, 105-115.
Oostrom, F. van. 2006. *Stemmen op schrift: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam.
Oostrom, F. van. 2013. *Wereld in woorden: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*. Amsterdam.
Oostrom, F. van. 2017. *Nobel streven. Het onwaarschijnlijke maar waargebeurde verhaal van ridder Jan van Brederode*. Amsterdam.
Oudemans, A.C. (ed.). 1855-1856. 'Der ystorien bloeme', *Dietsche warande* 1, 137-160, 327-361, 533-550; 2, 123-137, 179-194, 470-489.
Overmaat, B. 1952. 'Dirc Potter: nieuwe gegevens voor 's dichters biografie', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 69-70, 110-137.
Palmer, J.J.N. 1978-1979. 'The Authorship, Date and Historical Value of the French Chronicles on the Lancastrian Revolution', *Bulletin of the John Rylands Library* 6, 145-181, 398-421.
Palmer, N. 1976. 'Eine deutsche Übersetzung von der "Vierten Partie" des *Spiegel historiael*'. *De Nieuwe Taalgids* 69, 102-110.
Paravicini, W. 2003. 'La cour de Bourgogne selon Olivier de La Marche', in: J.-M. Cauchies (ed.), 89-124 .
Parisse, M. 2002, 'Quod vulgo dicitur: la latinisation des noms communs dans les chartes', *Médiévales* 42, 45-53.
Peretz, D. 2006. 'The Roman Interpreter and His Diplomatic and Military Roles', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 55, 451-470.
Pertcheval, J. 1948. *Jan Pertcheval's 'Den camp vander doot'*. Ed. G. Degroote. Antwerpen.
Pesch, P.N.G. 1983. 'Het Nederlandse volksboek van Merlijn: bron, drukker en datering', *De Gulden Passer* 61-63, 303-328.
Pettegree, A. & M. Walsby (ed.). 2010. *Netherlandish Books (NB): Books Published in the Low Countries and Dutch Books Printed Abroad before 1601*. Leiden/Boston.
Pignatelli, C. 2011. 'Distribution géo-linguistique des traduction et de leurs manuscrits', in: C. Galderisi (ed.), 547-581.
Plante, S. 2019. 'Des manuscrits d'ici et d'ailleurs. Le comte de Flandre, l'histoire et l'Orient latin dans la seconde moitié du XIIIe siècle', *Memini. Travaux et documents* 25. https://doi.org/10.4000/memini.1359. Geraadpleegd op 01-06-2021.
Pleij, H. 2007. *Het gevleugelde woord: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam.
Poel, D.E. van der. 1989. *De Vlaamse Rose en Die Rose van Heinric: Onderzoekingen over twee Middelnederlandse bewerkingen van de Roman de la Rose*. Hilversum.
Poel, D.E. van der. 2013. 'Roman de la Rose', in: F.P. Knapp (ed.), *Germania Litteraria Mediaevalis Francigena*. *Band 6. Kleinepik, Tierepik, Allegorie und Wissensliteratur*. Berlijn. 293-308.
Pomerius, H. 2016. 'Studie en kritische tekstuitgave van Henricus Pomerius' *De origine monasterii Viridis Vallis*. Ed. M.M. Kors. *Ons geestelijk erf*, 227-331.
Porck, M.H. 2009. 'De Brederodekroniek voor Yolande van Lalaing', *Jaarboek van de kastelenstichting Holland en Zeeland* 2009, 36-66.

Porck, T. (ed.). 2010, *De Brederodekroniek van Jan van Leiden*. Scriptie. Universiteit Leiden.
Postma, G. 'De Oudsaksische doopbelofte in het licht van de historische syntaxis', in: *Nederlandse taalkunde* 15, 88-94.
Prevenier, W., & T. de Hemptinne 2005. 'La Flandre au Moyen Âge. Un pays de trilinguisme administratif', in O. Guyotjeannin (ed.): *La langue des actes. Actes du XIe congrès international de diplomatique (Troyes, jeudi 11-samedi 13 septembre 2003)*. Parijs. http://elec.enc.sorbonne.fr/CID2003/de-hemptinne_prevenier . Geraadpleegd op 01-06-2021.
Quak, A. 2008 *Echt Oudnederlands*? *Oratie uitgesproken door Prof.dr. A. Quak bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Oud-Germaanse Filologie aan de Universiteit Leiden vanwege het LUF Leiden.* Oratie. Universiteit Leiden.
Quak, A. 2013. '"Rustice vel Teodisce appellatur" oder: Warum schreibt man Glossen?', in: M. Garrison e.a. (ed.), *Spoken and Written Language. Relations between Latin and the Vernacular Languages*. Turnhout, 259-276.
Quak, A., 2017. 'Bergakker Revisited', in: J. Krüger e.a. (ed.), *Die Faszination des Verborgenen und seine Entschlüsselung – Rāđi sa¿ kunni. The Fascination of the Cryptic and Its Decipherment: Essays on Runology, Old Norse literature, and German Linguistics. Beiträge zur Runologie, skandinavistischen Mediävistik und germanischen Sprachwissenschaft.* Berlijn/Boston, 291-298.
Ramaekers, D.C.M. 2014. 'The Persistence of Hunting and Gathering Amongst Farmers in Prehistory in Neolithic North-West Europe', in. V. Cummings, P. Jordan & M. Zvelebil, *The Oxford Handbook of the Archaeology and Anthropology of Hunter-Gatherers*. Oxford, 805-823.
Ramakers, B. & W. Wilmink (ed.). 1998. *Mariken van Nieumeghen en Elckerlijc: zonde, hoop en verlossing in de late Middeleeuwen*. Amsterdam.
Ramakers, B.A.M. 1996. '13 april 1458: Blijde Inkomst van Filips de Goede in Gent: de theatrale versiering van vorstelijke intochten', in: R. L. Erenstein e.a. (ed.), 56-63.
Reiffenberg, F.A. de. 1847. 'Chronique inédite de Hollande et de Hainaut publiée pour la première fois par le baron de Reiffenberg', *Bulletin de la commission royale d'histoire* 12, 250-272.
Reusch, F.H. 1883. *Der Index der verbotenen Bücher. Ein Beitrag zur Kirchen- und Literaturgeschichte I*. Bonn.
Reusch, F.H. 1886 (ed.), *Die Indices Librorum prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts*. Tübingen.
Reynaert, J. 2002. 'Boendale of "Antwerpse School"?: over het auteurschap van *Melibeus* en *Dietsche doctrinale*. in: W. van Anrooij e.a. (ed), 127-157.
Reynders, A. 2004. 'De Oudfranse *Voeux du Paon* en de fragmenten van de Middelnederlandse roman van *Cassamus*'. *Queeste* 11, 56-81.
Reynders, A. 2012. 'De Rose-Cassamus: de versie van de Roman van Cassamus in Den Haag, KB, XXIV', *Queeste* 2012, 112-139.
Reynders, A. 2014. 'Op het snijvlak van medioneerlandistiek en vertaalwetenschap. Een voorstel voor een nieuwe benadering van de Brabantse vertaling van de *Roman de la Rose*', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 130, 140-154.

Reynders, A. 2015. '*Die Rose*, de Brabantse vertaling van de *Roman de la Rose*. Heinric van Brussel en zijn vertaling in de proloog en het betoog van de God van Minnen', *Queeste 22*, 139-164.
Reynders, A. 2018. 'Middle Dutch Literary Studies and Translation Studies', *Translation Studies* 11, 17-32.
Riché, P. 1972. 'L'enseignement et la culture des laïcs dans l'occident pré-carolingien', in: *La scuola nell'Occidente latino dell'alto medioevo. 15-21 aprile 1971*. Spoleto, 231-253.
Ridder, J.H.A. 1985. 'Pieter van Gent, alias Pedro de Gante (1480?-1572)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 39, 149-172.
Ristuccia, N.J. 2013. 'The Rise of Spurcalia: Medieval Festival and Modern Myth', *Comitatus* 44, 55-76.
Rivest, J. 2004. *Printing and Astrology in Early Modern France: Vernacular Almanac-Prognostications, 1497-1555*. Dissertatie. Carleton University.
Roberge, P. 2010. 'Contact and the History of Germanic Languages', in: R. Hickey (ed.), *The Handbook of Language Contact*. Chichester.
Rochebouet, A. (ed.) 2015. *L'histoire ancienne jusqu'à César, ou Histoires pour Roger, châtelain de Lille. L'histoire de la Perse de Cyrus à Assuérus.* Turnhout.
Roothaer, R. 1999. 'Willem van Rubroek in de spiegel van zijn itinerarium', *De Franse Nederlanden / Les Pays-Bas Français*, jaargang 1999, 164-178.
Rudy, K.M. 2000. '*Den aflaet der heiliger stat Jherusalem ende des berchs van Calvarien*. Indulgenced Prayers for Mental Holy Land Pilgrimage in Manuscripts from the St. Agnes Convent in Maaseik', *Ons geestelijk erf* 74, 211-254.
Ryckeboer, H.M.C. 1997. *Het Nederlands in Noord-Frankrijk: sociolinguïstische, dialectologische en contactlinguïstische aspecten*. Gent.
Sánchez-Martí, J. 2018. 'The Printed Transmission of Medieval Romance from William Caxton to Wynkyn de Worde, 1473 – 1535', in: A. Putter & J. Jefferson (ed.), *The Transmission of Medieval Romance. Metres, Manuscripts and Early Prints*. Cambridge, 170-190.
Scellinck, T. 1928. *Het 'Boeck van Surgien' van Meester Thomaes Scellinck van Thienen. Naar de handschriften van de Koninklijke Bibliotheek te 'sGravenhage en het British Museum te Londen*. Ed. E.C. van Leersum. Amsterdam.
Scheepsma, W. 1997. *Deemoed en devotie: de koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*. Amsterdam.
Scheepsma, W. 2004. 'Beatrice of Nazareth: The First Woman Author of Mystical Texts', in: A.B. Mulder-Bakker (ed.), *Seeing and Knowing: Women and Learning in Medieval Europe, 1200-1550*. Turnhout, 49-66.
Scheepsma, W. 2005. *De Limburgse sermoenen (ca. 1300): de oudste preken in het Nederlands*. Amsterdam.
Scheepsma, W. 2007. 'Überregionale Beziehungen zwischen dem Rheinland und Brabant in der mystischen Literatur des 14. Jahrhunderts', in: L. Cesalli (ed.), *University, Council, City: Intellectual Culture on the Rhine (1300 - 1550*). *Acts of the XIIth International Colloquium of the Société Internationale pour l'Étude de la Philisophie Médiévale, Freiburg im Breisgau, 27 - 29 October 2004*. Turnhout, 247-275.

Schepers, K. 2006. *'Bedudinghe op Cantica Canticorum': vertaling en bewerking van 'Glossa Tripartita super Cantica': teksthistorische studies en kritische editie*. Leuven.
Schepers, K. 2014. 'Ruusbroec in Latin: Impulses and Impediments', in: J. Arblaster & R. Faesen (ed.). *A Companion to John of Ruusbroec*. Leiden, 237-285.
Schlusemann, R. 2011. *Bibliographie der niederländischen Literatur in deutscher Übersetzung. Band 1: Niederländische Literatur bis 1550*. Berlijn/New York.
Schoenaers D. & H. Wijsman. 2009. 'De "librie" van Batenstein. Het boekenbezit van de Brederodes in de vijftiende en zestiende eeuw', *Jaarboek van de kastelenstichting Holland en Zeeland* 2009, 69-98.
Schoenaers, D. 2010. *Getranslateerd uuten Franssoyse. Translation from French into Dutch in Holland in the 15th century. The case of Gerard Potter's Middle Dutch translation of Froissart's 'Chroniques'*. Dissertatie. University of Liverpool.
Schoenaers, D. 2012. 'The Middle Dutch Translation of Froissart's Chronicle (c. 1450): Historiography in the Vernacular and the Ruling Elite of Holland', *Dutch Crossing* 36, 98-113.
Schoenaers, D. 2017. 'Frenchified. A Contact-Based Approach to Transculturation and Linguistic Change in Holland-Zeeland (1428/1433-c. 1500)', in: A. Armstrong & E. Strietman (ed.), 12-41.
Schoonheim, T. 2011. 'Lat. Mare of onl. Marc, een Nieuwe Oudnederlandse Orosiusglosse?' *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 67, 259-270.
Schorer, K.J. 1924. 'De advocatie te Utrecht tot omstreeks 1800', *Advocatenblad* 15 december 1924.
Seidel Menchi, S. 2000. 'Sixteenth Annual Bainton Lecture: Whether to Remove Erasmus from the Index of Prohibited Books: Debates in the Roman Curia, 1570-1610', *Erasmus Studies* 20, 19-33.
Serrure, C.P. & J.P. Blommaert (ed.). 1839-1840. *Kronyk van Vlaenderen van 580 tot 1467*. Gent.
Setten, S.A.V. van (ed.). 2013. *The Journey of Jan Voet: an Edition of a Rediscovered Manuscript*. Scriptie. Universiteit Utrecht.
Seynaeve, K., 1983. 'Jacobus van Gruitrode', in: J. De Grauwe (ed.), *Historia et spiritualitas Cartusiensis. Colloquii Quarti Internationalis Acta. Gandavi-Antverpiae-Brugis, 16-19 Sept. 1982*. Destelbergen, 313-336.
Sijs, N. van der & R. Willemyns. 2009. *Het verhaal van het Nederlands: een geschiedenis van twaalf eeuwen*. Amsterdam.
Sijs, N. van der. 2004. 'Berlaimont, N. van', in: W. van Anrooij e.a. (ed.), *Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek*. https://www.dbnl.org/tekst/anro001bioe01_01/index.php. Geraadpleegd op 01-06-2020.
Sijs, N. van der. 2019. *15 eeuwen Nederlandse taal*. Gorredijk.
Sleiderink, R. & J. Houtsma. 2015. 'Fragmenten van twee eenkolomshandschriften van de *Dietsche Catoen*, overgeleverd in Mechelse stadsrekeningen', *Queeste* 22, 165-177.
Sleiderink, R. 2003. *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106–1430)*. Amsterdam.

Sleiderink, R. 2010. ‘From Francophile to Francophobe: The Changing Attitude of Medieval Dutch Authors towards French Literature’, in: C. Kleinhenz & K. Busby (ed.), *Medieval Multilingualism. The Francophone World and Its Neighbours*. Turnhout, 127-143.
Sleiderink, R. 2010a. ‘Op zoek naar Middelnederlandse literatuur in het Mechelen van de veertiende eeuw: een tussenbalans’, *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 114, 31-54.
Sleiderink, R. 2012. ‘De dichters Jan Smeken en Johannes Pertcheval en de devotie tot Onze Lieve Vrouw van de Zeven Weeën: nieuwe gegevens uit de rekeningen van de Brusselse broederschap (1499-1516)’. *Queeste* 19, 42-69.
Sleiderink, R. 2014. ‘Johannes Steemaer alias Pertcheval: de naam en faam van een Brusselse rederijker’, in: M. Hogenbirk & R. Zemel (ed.), *Want hi verkende dien name wale: opstellen voor Willem Kuiper*. Amsterdam, 149-154.
Sleiderink, R. 2017. ‘Mäzene in der mittelniederländischen Literatur: Versuch einer Bestandsaufnahme’, in: B. Bastert e.a. (ed.), *Mäzenaten im Mittelalter aus europäischer Perspektive: von historischen Akteuren zu literarischen Textkonzepten*. Göttingen, 201-221.
Small, G. 2000. ‘Les *Chroniques de Hainaut* et les projets d'historiographie régionale en langue française à la cour de Bourgogne’, P. Cockshaw & C. van den Bergen-Pantens (ed.), *Les Chroniques de Hainaut ou les ambitions d'un Prince Bourguignon*. Turnhout, 17-22.
Smet, J.J. de (ed.). 1841. *Recueil des chroniques de Flandre*. *Tome II*. Brussel.
Smits, L. 2018. ‘Handschriftenproductie’, in: A. Dlabačová & R. Hofman (ed.), 96-97.
Snellaert, F.A. (ed.). 1869. *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen. Naar het Oxfordsche handschrift uitgegeven*. Brussel.
Solente, S. 1953. ‘Le grand recueil La Clayette à la Bibliothèque nationale’, *Scriptorium* 7, 226-234.
Speakman Sutch, S. 2003. ‘Dichters van de stad: de Brusselse rederijkers en hun verhouding tot de Franstalige hofliteratuur en het geleerde humanisme (1475-1522)’, in: J. Janssens & R. Sleiderink (ed.), *De macht van het schone woord: literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*. Leuven, 141-159, 255-258.
Speakman Sutch, S. 2017. ‘Cross-cultural Intersections in the Middle Dutch Translations of *Le Chevalier délibéré* by Olivier de la Marche’, in: A. Armstrong & E. Strietman (ed.), 132-148.
Spiegel, G. 1984. 'Forging the Past. The Language of Historical Truth in the Middle Ages', *History Teacher* 17, 267–83.
Spiegel, G. 1993. *Romancing the Past. The Rise of Vernacular Prose Historiography in Thirteenth-Century France*. Berkeley.
Stabel, P. e.a. 2019. ‘Productie, markten en sociaaleconomische structuren II: ca. 1320 - ca. 1500’, in: J. Dumolyn (ed.), *Brugge: een middeleeuwse metropool, 850-1550*. Gorredijk, 181-231.
Stanton, R., 2008. ‘King Alfred’, in: R. Ellis (ed.), *The Oxford history of literary translation in English. To 1550*. Oxford, 116-125.
Stassburg, G. von. 1877. *Tristan und Isolde: Gedicht*. Ed. H. Kurz. Stuttgart.
Stein, R. 1994. *Politiek en historiografie: het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw*. Leuven.

Stein, R. 2014, ‘Regional chronicles in a composite monarchy’, in: J.-M. Cauchies & R. Stein (ed.), *Culture historique: la cour, es pays, les villes dans les anciens Pays-Bas (XIVe-XVIe siècles)*. Turnhout, 7-23.
Stein, R. 2014a. *De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-ca. 1480.* Hilversum.
Sterkenburg, P.G.J. van. 2011. *Van woordenlijst tot woordenboek: een geschiedenis van woordenboeken van het Nederlands*. Schiedam.
Stevens. A. 2018. ‘Wolfram von Eschenbach, Gottfried von Strassburg, and the Politics of Literary Adaptation. The Grail and Tristan Romances and the Court of Otto IV (1198-1218)’, in: N. Morato & D. Schoenaers (ed.), 213-240.
Stooker, K & T. Verbeij. 1993. ‘“Uut profectus”: over de verspreiding van Middelnederlandse kloosterliteratuur aan de hand van de *Profectus religiosorum* van David van Augsburg’, in: Th. Mertens e.a. (ed.), 318-340, 476-490.
Stoop, P. 2013. *Schrijven in commissie: de zusters uit het Brusselse klooster Jericho en de preken van hun biechtvaders (ca. 1456-1510)*. Hilversum.
Strzelczyk, J. 2010. ‘The Woman Translator in the Middle Ages. Selected Examples of Female Translation Activity’, *Przekładaniec* 24, 19-30.
Stuip, R.E.V. 1991. ‘L’Histoire des Seigneurs de Gavre dans la bibliothèque d'Antoine de Lalaing en 1548’, J.-M. Cauchies (ed.), *Les sources littéraires et leurs publics dans l'espace bourguignon (XIVe-XIVe siècles).* Neuchâtel,189-198.
Stutvoet-Joanknecht, C.M. 1990. *Der byen boeck: de Middelnederlandse vertalingen van Bonum universale de apibus van Thomas van Cantimpré en hun achtergrond*. Amsterdam.
Szkilnik, M. 2015. ‘Wauchier compilateur, traducteur, et auteur?’, in: S. Douchet (ed.), *Wauchier de Denain polygraphe du XIIIe siècle*. Aix-en-Provence, 61-74.
Taylor, J.H. 2009. ‘The Dutch Consolatio Tradition’, *Carmina philosophiae* 18, 37-63.
Tervooren H. (ed.) 2006. *Van der Masen tot op den Rijn: Ein Handbuch zur Geschichte der mittelalterlichen volkssprachlichen Literatur im Raum von Rhein und Maas*. Unter Mitarbeit von Carola Kirschner und Johannes Spicker. Berlijn.
Theuws, F. 2004, ‘Proloog van Brabant, verleden landschappen van Romeinen en Franken’, in: R. van Uytven e.a. (ed.), 17-40.
Thiery, M. 2003. ‘Het traktaat over de vrouwenziekten in de middelnederlandse vertaling van de *fasciculus medicine* van Johannes de Ketham (Antwerpen 1512)’, *New Yperman* 4, 2–6.
Tol, J. van. (ed.). 1936. *Het Boek van Sidrac in de Nederlanden. Met tekstuitgave naar ms. Marshall 28 der Bodleyan Library te Oxford*. Amsterdam.
Tovar, C. de. 1982. ‘À propos de la *Chirugie de l'abbé Poutrel*’, *Romania* 103, 345-362.
Trachsler, R. 2013. ‘L'histoire au fil des siècles: les différentes rédactions de *l'Histoire ancienne jusqu'à César*’, in: R. Wilhelm (ed.), *Transcrire et/ou traduire: variation et changement linguistique dans la tradition manuscrite des textes médiévaux. Actes du congrès international, Klagenfurt, 15-16 novembre 2012*. Heidelberg, p. 77-95.
UAntwerpen 2019, *Onbekend Middelnederlands fragment keert terug naar Vlaanderen* (persbericht). https://www.uantwerpen.be/nl/onderzoeksgroep/isln/nieuws/onbekend-middelnederlands-fragment/. Geraadpleegd op 01-06-2021.
ustc, *Universal Short Title Catalogue*. https://www.ustc.ac.uk/. Geraadpleegd op 01-06-2020.
Uytven, R. van e.a. (ed.). 2004. *Geschiedenis van Brabant van hertogdom tot heden*. Leuven.

Vaes, J. 2016. *De Graven van Loon. Loons, Luiks, Limburgs*. Leuven.
Valkema Blouw, P. 1996. 'Early Protestant Publications in Antwerp, 1526-30: the Pseudonyms Adam Anonymus in Basel and Hans Luft in Marlborow, *Quaerendo* 26, 94-110.
Vandewiele, L.J. 1965. *'Den Herbarius in dyetsche' en de verwantschap met 'Herbarius latinus en Herbarius in latino cum figuris'*. Gent.
Vaske, B.A.M. 1988. 'De handschriften van het Haarlemse begijnhof', *Ons geestelijk erf* 62, 311-348.
Vaske, B.A.M. 1990. 'Boekvermeldingen in archivalia: over de omgang met boeken door begijnen te Haarlem en elders', *Boekenwereld Utrecht* 6, 162-170.
Vaske, B.A.M. 1993. 'Het boekenlijstje van de Haarlemse begijnen', *Ons geestelijk erf* 6, 131-146.
Veerdeghem, F. van (ed.). 1899. *Leven van Sinte Lutgart, tweede en derde boek.* Leiden.
Veldeke, H. van. 1950. *Sint Servaes legende: in Dutschen dichtede dit Heynrijck die van Veldeke was geboren*. Ed. G.A. van Es. Antwerpen.
Veldeke, H. van. 1993. Servaaslegende. Vert. en inl. L. Jongen & C. Schotel. Maastricht.
Veldeken, H. van. 1964. *Eneide*. Ed. G. Schieb & T. Frings. Berlijn.
Velthem, L. van. 1906-1938. *Lodewijk Van Velthem's Voortzetting van den Spiegel historiael: 1248-1316*. Ed. H. Vander Linden & P. De Keyser. Brussel.
Veltman, L. 2002. 'Een astrologisch traktaat voor een adellijke dame: Aleid van Zandenburg en de Berlijnse codex mgq 1404', in: Huizenga, E. e.a. (ed.) 2002. *Een wereld van kennis: bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*. Hilversum, 85-105.
Vernier, J.J. 1900. 'Philippe le Hardi, duc de Bourgogne, son mariage avec Marguerite de Flandre, en 1369', *Bulletin de la Commission historique du département du Nord* 22, 29-63.
Versélewel de Witt Hamer, E.M (ed.). 2009. *Bartholomeus Engelsman, Van den proprieteyten der dinghen*. https://www.dbnl.org/tekst/enge022vand01_01/index.php. Geraadpleegd 01-06-2021.
Versélewel de Witt Hamer, N. & M. Oort (ed.). 2008. *Christine de Pisan, De stede der vrauwen. Een diplomatische transcriptie van de Middelnederlandse vertaling (1475) van Christine de Pizans 'Livre de la cité des dames' (1405)*. https://dbnl.org/tekst/pisa001nver01_01/index.php. Geraadpleegd op 01-06-2021.
Vessem, H.A. van. 1977. 'De dood van Claes van Ruyven', *Jaarboek Haerlem* 1977, 9-16.
Visser, C.Ch.G. 1969. *Luther's Geschriften in de Nederlanden tot 1546*. Assen.
Visser-Van Terwisga, M. de (ed.). 1995-1999. *Histoire ancienne jusqu'à César, Estoires Rogier. Assyrie, Thèbes, Le Minotaure, les Amazones, Hercule*. Orléans.
Voort van der Kleij, J. J. van der & J. P. Gumbert 1978. 'Een Nederlands woordenboek uit de 13e eeuw', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 94, 176-200.
Vreese, W. de. (ed.). 1933. 'Een Fransch-Nederlandsche 'Leere van hoveschede' uit het einde der 15de eeuw', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 52, 85-142.
Vries, T. de 2016. *Holland's Influence on English Language and Literature*. Chicago.
Wackers, P. (ed.). 2002. *Reynaert in tweevoud. Deel 2. Reynaerts historie*. Amsterdam.
Wackers, P. 1995. 'De invloed van de Latijnse cultuur op de ontwikkeling van de Middelnederlandse letterkunde', in: F. van Oostrom (ed.), *Grote lijnen: syntheses over Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 47-63, 179-183.

Wackers, P. 1996. ‘Latinitas en Middelnederlandse letterkunde: ter inleiding’, in: P. Wackers e.a. (ed.) *Verraders en bruggenbouwers: verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 9-42, 265-275.
Walpole, R.N. (ed.). 1976, *The Old French Johannes translation of the Pseudo-Turpin chronicle: a critical edition*. Berkeley.
Walsby, M. 2017. ‘Printing in French in the Early Sixteenth Century: Patterns and Networks’, in: A. Armstrong & E. Strietman (ed.), 132-148.
Walton, T. 1933. ‘Les poèmes d'Amé de Montgesoie (fl. 1457-1478): *Le pas de la mort* et *La complainte sur la mort d'Isabelle de Bourbon*’, *Medium Ævum*, 1-33.
Warnar, G. 2003. *Ruusbroec: literatuur en mystiek in de veertiende eeuw*. Amsterdam.
Warnar, G. 2005. ‘*Tleven ons heren jhesu christi*: Female Readers and Dutch Devotional Literature in the Fifteenth Century’, in: M. van Dijk & R. Nip (ed.), *Saints, Scholars, and Politicians: Gender as a tool in Medieval Studies: Festschrift in Honour of Anneke Mulder-Bakker on the Occasion of Her Sixty-Fifth Birthday*. Turnhout, 25-41.
Wasser, B. 2014. *Dit is de pelgrimage van het Heilig Land en daaromtrent: bloemlezing uit de reisverslagen van Jeruzalemgangers uit de Nederlanden, 1450-1650*. Hilversum.
Waterschoot, W. 1992. ‘De Gentse drukkers Joos Lambrecht en Jan Cauweel’, *Zeventiende eeuw* 8, 27-32.
Weigand, R. 1991. *Vinzenz von Beauvais: Scholastische Universalchronistik als Quelle volkssprachlicher Geschichtsschreibung*. Zürich.
Westrem, S.D. 2001. *Broader Horizons: A Study of Johannes Witte de Hese’s ‘Itinerarius’ and Medieval Travel Narratives*. Cambridge, MA.
Wieland, G.R. 1998. ‘Interpreting the interpretation: the polysemy of the Latin gloss’, *The journal of medieval Latin*, 59-71.
Wijsman, H. 2010, ‘Frank van Borssele en boeken’, *Jaarboek Kastelenstichting Holland en Zeeland* 2010, 105-125, 162-168.
Wijsman, H. 2010a. ‘Jean Miélot et son réseau L'insertion à la cour de Bourgogne du traducteur-copiste’, *Le Moyen français* 67, 129-156.
Wijsman, H. 2010b. *Luxury bound: illustrated manuscript production and noble and princely book ownership in the Burgundian Netherlands (1400-1550)*. Turnhout.
Wijsman, H. 2011. ‘History in Transition: Enguerrand de Monstrelet's Chronique in Manuscript and Print (c. 1450-c. 1600)’, in: M. Walsby (ed.), *The Book Triumphant. Print in Transition in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Leiden/Boston, 199-252.
Willaert, F. 2010. *De ruimte van het boek: literaire regio’s in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen*. Leiden.
Willaert, F. 2016. ‘Nawoord: Minnen is geen ernstig spel’, in: H. van Veldeke, *Ik bid de liefde. 33 minnedichten*. Ed. en vert. E. Peeters. Antwerpen, 88-96.
Willard, C. C. 1965, ‘Isabel of Portugal and the French Translation of the *Triunfo de las Doñas*’, *Revue belge de philologie et d'histoire* 43, 961-969.
Willems, J.F. & J.H. Bormans (ed.). 1839-1869. *De Brabantsche yeesten, of Rymkronyk van Braband*. Brussel.
Wilmink, W. e.a. (ed. en vert.). 1997. *De burggravin van Vergi: een middeleeuwse novelle*. Amsterdam.
Winkelman, J.H. (ed.). 2013. *De Limburgse ‘Aiol en Mirabel’*. Amsterdam.

Winkelman, J.H. (ed.). 2020. *De Vlaamse 'Aiol'. Fragmenten van een middeleeuws riddergedicht uit het begijnhofarchief van Breda*. Breda.
Woude, S. van der. 1953. *Acta capituli Windeshemensis. Acta van de kapitelvergaderingen der congregatie van Windesheim.* 's-Gravenhage.
Wuttke, U. 2009. 'Ungehobene Schätze der mittelniederländischen Literatur: Die oberdeutsche Übersetzung der Vierden Partie des *Spiegel historiael*', in: B. Besamusca e.a. (ed.), 89-117.
Wuttke, U. 2016. *Im Diesseits das Jenseits bereiten: Eschatologie, Laienbildung und Zeitkritik bei den mittelniederländischen Autoren Jan van Boendale, Lodewijk van Velthem und Jan van Leeuwen*. Göttingen.
Yperman, J. 1912. *Cyrurgie.* Ed. E.C. van Leersum. Leiden.
Zeldenrust, L. 2020. *The Mélusine Romance in Medieval Europe: Translation, Circulation, and Material Contexts*. Cambridge.
Zoete, A. 1981. *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1405-1419): excerpten uit de rekeningen der steden, kasselrijen en vorstelijke ambtenaren*. Brussel.